

Срето З. Танасић

ОГЛЕДИ О ЈЕЗИКУ СРПСКИХ ПИСАЦА

СЛАВИСТИЧКО
ДРУШТВО СРБИЈЕ
2022.

Срето З. Танасић

ОГЛЕДИ О ЈЕЗИКУ
СРПСКИХ ПИСАЦА

Славистичко друштво Србије
Београд
2022.

САДРЖАЈ

УВОД	5
ПАСИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ У ПРОЗИ ИВЕ АНДРИЋА	8
ДЕКОМПОНОВАЊЕ ГЛАГОЛА У РОМАНУ <i>НА ДРИНИ ЋУПРИЈА</i> ИВЕ АНДРИЋА.....	18
БЕЗЛИЧНА РЕЧЕНИЦА У <i>ТРАВНИЧКОЈ ХРОНИЦИ</i> ИВЕ АНДРИЋА	25
О РЕЧЕНИЧНОЈ КОНДЕНЗАЦИЈИ У <i>ТРАВНИЧКОЈ ХРОНИЦИ</i> ИВЕ АНДРИЋА.....	42
ПРОСТОР И ВРИЈЕМЕ У ПРИПОВИЈЕТКАМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА.....	51
КОНКРЕТНО И УНИВЕРЗАЛНО У ПРОЗИ РАДОСЛАВА БРАТИЋА	62
ИЗ ПРОБЛЕМАТИКЕ ВРЕМЕНСКИХ РЕЧЕНИЦА У ПРОЗИ РАДОСЛАВА БРАТИЋА	73
ВРИЈЕМЕ У ПРОЗИ ЈОВАНА ДУЧИЋА: РЕЧЕНИЦА С ВЕЗНИКОМ <i>КАД</i>	83
МЕЂУОДНОС ПИШЧЕВОГ ЈЕЗИКА И ЈЕЗИКА ЈУНАКА У ДИЈАЛОШКОМ ДИСКУРСУ КОЧИЋЕВИХ ПРИПОВЈЕДАКА 91	
СОФКА – ЖИВОТ У СЈЕЋАЊИМА.....	108
ВРИЈЕМЕ У ПРОЗИ БРАНКА ЋОПИЋА: ПАДЕЖНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ.....	116
О ИСКАЗИВАЊУ МОМЕНТА ИЗНЕНАДНОСТИ У ПРОЗИ ЗА ДЈЕЦУ БРАНКА ЋОПИЋА.....	131
О ДИЈАЛОГУ У ПРОЗИ БРАНКА ЋОПИЋА: ГЛАГОЛИ У УВОДНИМ КОНСТРУКЦИЈАМА.....	140
ВУКОВСКА ЛИНИЈА У ЈЕЗИКУ КОЧИЋЕВЕ И ЋОПИЋЕВЕ ПРОЗЕ.....	150
УПОТРЕБА ВЕЗНИКА <i>НАКОН ШТО</i> У ЈЕЗИКУ СРПСКИХ ПИСАЦА.....	164

ВРИЈЕМЕ У РОМАНУ <i>ВРЕМЕ СМРТИ</i> ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА: ИЗРАЖАВАЊЕ ПОЈЕДИНАЧНОГ И ОПШТЕГ ГЛАГОЛСКИМ ОБЛИЦИМА.....	180
ИСКАЗИВАЊЕ ВРЕМЕНА У <i>СЕОБАМА</i> МИЛОША ЦРЊАНСКОГ	193
СЕОБЕ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ: НА ПУТУ ИЗМЕЂУ СТВАРНОГ И ЖЕЉЕНОГ	201
Литература	214
Библиографски подаци о радовима	221
О аутору	223

УВОД

У овој књизи налази се осамнаест радова обједињених предметом истраживања: у њима се бавим језиком савремених српских писаца. Ријеч је о писцима који су стварали у двадесетом вијеку и који су дали значајан удио у обликовању српског стандардног језика. У свим радовима говори се о одређеним синтаксичким питањима српског стандардног језика. Нека су од раније предмет језичке науке, нека од скоријег времена занимају језичке стручњаке, а сва су актуелна и са становишта описа савременог српског језика. У књизи је сабран већи број радова који су настали посљедњих петнаестак година, не сви које сам у овом периоду објавио. Иако је данас општепозната чињеница да је српски стандардни језик раслојен на функционалне стилове, те да се при његовом опису и нормирању та чињеница мора узимати у обзир, језик писаца и на овоме плану и даље има значајно мјесто. Тако и у новије вријеме, кад је функционалностилска раслојеност језика позната чињеница, имамо граматика које своја правила извлаче искључиво из језика књижевности, а има и лингвиста који се занимају стандардним језиком који тврде да узор доброг језика јесу добри писци¹. С друге стране, све је више проучавалаца књижевног дјела који се осврћу на улогу језика у њему. Вјерујем да студије о језику писаца могу да буду од користи таквим истраживачима у показивању улоге језика у умјетничком обликовању књижевних дјела.

Језик савремених српских писаца представљао је интерес српских лингвиста и раније; повремено су се јављали радови из ове области. Истина, мање је било потпунијих истраживања, као што су прије више деценија објављене монографија о језику и стилу Иве Андрића од Живојина Станојчића и монографија о језику и стилу Михаила Лалића или монографија о језику Петра Кочића од Милана Шипке². Са задовољством се може истаћи чињеница да у новије вријеме расте интере-

¹ Иван Клајн, *Разговори са Милошем Јевтићем*, 2010, 211стр. Наравно, академик Клајн се том приликом пита који би то били добри писци, такође, не пропушта ни да каже и о положају књиге у данашњем друштву.

² Треба рећи да је деведесетих година прошлог вијека професор Асим Пецо објавио књигу *Писци и њихов језик*.

совање српских лингвиста за проучавање језика српских писаца. Без намјере и покушаја да побројим све радове те врсте из последње двије деценије или, ако неко више воли, из прве двије деценије двадесет првог вијека, поменућу неке истраживаче који су дали крупан допринос – опет вјероватно не све. Свакако треба поменути велики пројекат посвећен проучавању Андрићевог књижевног дјела „Andrić-Initiative: Иво Андрић у европском контексту“ професора Бранка Тошовића. На њему је између 2008. и 2020. године објављено тринаест тематских зборника. У њима је и велики број радова у којим се аутори баве језиком у књижевном дјелу српског нобеловца. У оквиру тог пројекта настао је и један мој рад из ове књиге. Последње двије деценије дао је значајан допринос проучавању језика српских писаца Милош Ковачевић, како великим бројем значајних студија, тако и у оквиру неких пројеката које је водио; у оквиру једног таквог пројекта настало је и неколико радова из ове књиге. Појединачним студијама из ове области, као и посебним монографијама о језику Бранка Топића, дали су лијеп допринос у овоме погледу и Драго Тешановић и Мирјана Влаисављевић. Књигу о лексици у приповијеткама Лазе Лазаревића објавила је Наташа Вуловић. Такође, управо је изашла из штампе монографија Иване Антонић „Временски односи у језику Андрићеве нарави“. Овом књигом придружујем се том списку са жељом да и сам дам допринос проучавању језика савремених српских писаца.

Теме о којим се говори у овој књизи, сем малог броја изузетака, досад нису ни разматране у језику писаца који су предмет ове моје пажње. Неке од тих тема нису ни разматране уопште на језику писаца. Тако се о темама о којим се пише у овој књизи не говори ништа у помињаним монографијама о Андрићу и Кочићу. Разлог за то је у концепцији тих монографија, на једној страни, и у чињеници да се о неким од тих тема мало знало код нас у вријеме настанка тих монографија, на другој страни.

Неки од радова настали су у оквиру научних пројеката, неки су и излагани на научним скуповима прије него што су у својој коначној верзији објављени. За ову прилику радови нису битније мијењани; поред исправки уочених штампарских грешака, код неких је урађена само најнужнија редактура, неки су освјежени библиографским подацима. Ипак, важно је рећи да овдје није давана потпуна библиографија радова који су о појединим темама настали после објављивања радова, па ни резултати тих радова нису укључивани.

Како је напоменуто, ова књига је настајала последњих петнаестак година. И зато што су сви радови настали у релативно кратком периоду

и што је у некој години објављено више од једног рада одлучио сам се за редослијед радова према азбучном реду писаца о којим се говори, а ако о једном писцу има више радова, држао сам се и редослиједа њихова настанка.

Увјерен сам да ће ова књига наћи своје читаоце. Она може бити занимљива свима оним који се баве књижевним дјелом српских писаца, и не само ових о којим се доносе радови у књизи. Такође, сматрам да може бити интересантна студентима српског језика и књижевности. Студентима српског језика ради стицања увида у књижевноумјетнички стил на дјелу значајних српских писаца и мјесту појединих језичких датости у њему – оних које су карактеристичне и оних које нису карактеристичне за овај стил стандардног српског језика. Рецимо, на примјерима употребе пасива у *Сеобама* М. Црњанског може се илустровати измјена хијерархијске структуре у реченици у складу с комуникативним циљем. Студентима књижевности у разматрању улоге језика у стварању књижевне умјетнине. Опет употреба пасивних реченица у овоме роману може илустровати поступак представљања једног важног значењског слоја у роману: положај Срба у аустријском царству и њихову употребу зарад циљева Беча. Посебно ова књига може бити од користи наставницима српског језика и књижевности у школи. Учење о појединим синтаксичким питањима, међу којим има и оних комплекснијих, могу бити пријемчивија на примјерима који потичу из дјела великих писаца. С друге стране, приликом тумачења појединих књижевних дјела разматрање улоге језика у њима може бити освјежавајуће. И у једном и у другом случају наставници могу, полазећи од ових радова, ићи даље захваљујући своме знању, искуству и креативности. Не мислим да се на овоме и завршава списак оних којим ова књига може бити занимљива, радије хоћу да мислим да се он овдје не завршава и да је повећи. Усудио бих се рећи да вјерујем да ће ова књига имати своју публику и у нашој широкој културној јавности. С таквим увјерењем је предајем у штампу.

У Београду,

март 2022.

Аутор

ПАСИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ У ПРОЗИ ИВЕ АНДРИЋА

У овом раду говорићу о једном типу реченица у прозним дјелима Иве Андрића³. То су реченице које су образоване у складу с принципима пасивне дијатезе. Пасивна дијатеза је у директној опозицији према активној дијатези. Пошто се у нашим граматикама и данас често заобилази потпуније и системско представљање реченичних конструкција образованих у складу с принципима пасивне дијатезе, а понекад се под пасивом подразумејева и нешто што се у моме, и не само моме, приступу не сматра за пасивну реченицу, добро је на почетку рећи у најкраћем шта се овдје подразумејева под пасивним реченицама.

Реченице образоване у складу с принципима пасивне дијатезе карактерише то да се у позицији субјекта налази именица која на семантичком плану представља пацијенс и, сагласно томе, да се у позицији субјеката никад не може наћи именица која на семантичком плану означава агенс, свјесног вршиоца радње. Уз то, пасивну дијатезу карактерише компонента динамичности. Прва два елемента дефиниције управо се тичу односа елемената семантичког и синтаксичког плана, а формулисани су седамдесетих година прошлог вијека у лењинградској лингвистичкој школи (Храковски, ур. 1970), а који до данас нису доведени у питање (види Храковски 2000), а у српској лингвистичкој науци их је прва почела примјењивати Ксенија Милошевић. Трећи елемент – својство динамичности, који подразумејева постојање процеса у ситуацији која се исказује предикатом у времену коме се та ситуација приписује, посебно је значајан кад је посриједи пасивна реченица с трпним придјевом у саставу предиката – због његове семантичко-синтаксичке комплексности будући да трпни придјев у своме семантичком потенцијалу

³ За грађу су коришћена следећа Андрићева дјела: *Знакови поред пута*, књига друга, Политика, Београд, 2005; *Жена на камену*, Нолит, Београд, 1962; *Травничка хроника*, Нолит, Београд, 1981.

садржи и глаголску и придјевску компоненту⁴. Елеменат динамичности је важан критеријум за разликовање реченице с пасивном дијатезом од формално исте реченице с именским предикатом. На основу реченог може се закључити да пасивну дијатезу исказују само реченице с прелазним глаголом у предикату; на ту обавезност се овдје само скреће пажња ради потпуније информације о условима образовања пасивних реченица. У српском језику пасивна дијатеза се исказује на два начина – реченицама са трпним придјевом у предикату и реченицама без трпног придјева, дакле с прелазним глаголом у активној форми у предикату, а са елементом *се* који показује да се ради о пасивној дијатези.

У складу с учењем лењинградске школе и његовом примјеном на српску језичку ситуацију од стране Ксеније Милошевић, под агенсом се подразумијева онај учесник у ситуацији исказаној пасивном конструкцијом који се одликује тиме да (може да) изазива и контролише вршење радње, а то је људско биће или институције односно асоцијације људи. Дакле, кад реченицу *Ветар је разбио стакло на прозору* трансформисемо по моделу пасивне – она нема агенс, као што га није било ни у овој полазној. За разлику од ње, реченица *Дијете је разбило стакло на прозору* има агенс; има га и пасивна настала трансформацијом ове. Од седамдесетих година прошлог вијека, и у лингвистици на Западу је актуелизовано питање дефинисања агенса. Тако се по Џорџу Лејкофу узима као најбитније својство агенса примарна одговорност за вршење радње (према Ивић 2000: 465), а Д. А. Крусе сматра битним својством агенса улагање сопствене енергије (према Ивић 2000: 465). С овим је сагласно и мишљење И. Шлезингера, према коме се прототипичност агенса у потпуности досеже ако су дошле до изражаја сљедеће његове одлике: способност да оствари промјену једног стања у друго, као и да ту промјену узрокује и контролише (према Ивић 2000: 466). И ове дефиниције јасно сугеришу да улогу агенса може имати само човјек и његове асоцијације и институције. Сваки други вршилац радње, па и овај у наведеном примјеру, не може се сматрати агенсом.

За српски језик је, рекосмо, карактеристично да се пасив исказује двјема конструкцијама: једна је конструкција са трпним придјевом и одговарајућим помоћним глаголом, друга је рефлексивна конструкција са прелазним глаголом у предикату, гдје је *се* присутно у реченици у функцији образовања пасивне реченице, није дакле посриједи глаголско *се*. И једна и друга конструкција је, рекосмо, хомонимична; не исказује само пасив. Ова са трпним придјевом своју хомонимичност дугује трпном

⁴ Компоненту динамичности увела је у дефиницију пасивне дијатезе Ксенија Милошевић у раду Милошевић 1972.

придјеву који се у реченици двојако понаша: једном као глагол и тада се ради о пасивној реченици, други пут губи глаголску компоненту и тада је посриједи реченица с именским предикатом. У рефлексивној конструкцији хомонимичност се заснива на чињеници да према великом броју прелазних глагола постоје повратни глаголи па се у реченици мора утврдити о којој се дијатези ради. Такав случај имамо у сљедећим примјерима: *Дјеца се воде за руке; Дјевојке се љубе*. Проблем хомонимије се разрјешава најчешће у оквиру реченице, понекад и у оквиру ширег контекста. Смисао идентификације пасивне дијатезе састоји се у препознавању оних поменутих елемената из дефиниције пасива као врсте дијатезе. Важно је препознати ону синтаксичку јединицу у реченици којом се именује пацијенс и открити доказе да у ситуацији исказаној предикатом учествује агенс, а, кад је посриједи реченица с трпним придјевом, утврдити и постојање компоненте динамичности. Треба нагласити: сложене су путеви идентификације пасивне дијатезе у овим, хомонимичним, конструкцијама, како у једној тако и у другој, али о томе се овдје неће говорити, будући да је о томе писано у српској литератури о пасиву; ту су посебно значајни радови Ксеније Милошевић, а и сам сам о томе писао у више наврата (Танасић 1982; Танасић 2005а; Танасић 2005б)⁵.

Српски језик је одавно изгубио могућност исказивања агенса инструменталом, како је то, рецимо, у руском и данас. Умјесто инструменталата одавно се учврстио генитив с предлогом *од*, није то тек с појавом новог књижевног језика. Значи, није чињеница да се у савременом српском језику агенс ријетко исказује заснована на повлачењу инструментала из те функције, већ је ријеч о слабијој валенцији за агенс и још понечему. Прије се може рећи да је повлачење инструментала из агентивне службе омогућено слабом валенцијом за агенс. Кад је о агенсу ријеч, треба напоменути да наша језичка норма не дозвољава експлицитно исказивање агенса у рефлексивним реченицама које исказују пасивну дијатезу (Милошевић 1972; Станојчић и Поповић 2005).

Некада је код нас (и у литератури) владало мишљење како за српски језик није карактеристичан пасив. То није или није сасвим тачно. Нису све језичке употребе (функционални стилови⁶) подједнако отворене за овај тип реченице. Данас, кад на стандардни језик гледамо другачије, кад имамо у виду стилску разуђеност и разноврсност српског стандардног је-

⁵ У овим мојим радовима се наводи литература релевантна за проблематику пасива у српском језику, сад и посебно скрећем пажњу на радове Ксеније Милошевић кад је у питању проблем идентификација пасивне дијатезе у једној и другој конструкцији. Додао бих сад и своју књигу из 2014.

⁶ О функционалном раслојавању стандардног језика и функционалним стилима, како се они у овом раду схватају видјети у књизи Тошовић 2002.

зика, можемо рећи да је и за наш језик карактеристичан пасив. Милорад Радовановић (2007: 245) истиче да је међу језичким појавама које би са становишта стандарднојезичке норме требало преиспитати јесу и пасивне конструкције, чија продуктивност расте. Стога се и моје интересовање за ову тему може схватати и као мали прилог томе задатку, а, с друге стране, подстакнуто је увјерењем да је удио Иве Андрића у изграђивању савременог српског језика значајан, а стицајем околности српски лингвисти нису у овој години у српским земљама организовали ниједан научни скуп, ни зборник посвећен тој теми. Првенствени циљ овог рада јесте да се мало подробније размотри мјесто и понашање пасивних реченица у Андрићевој прози. Међутим, овим се даје и прилог за сагледавање те појаве у српском језику; језик књижевности на својствен начин представља књижевни језик у цјелини, са свом његовом данашњом стилском раслојености⁷.

У овом раду анализирана је употреба пасивних реченица у следећа три прозна дјела иве Андрића: *Знакови поред пута*, *Жена на камену* (збирка приповједака) и *Травничка хроника*.

Уочљиво је да се ова дјела разликују у погледу присуства пасивних реченица у њима. Тако се у књизи *Знакова поред пута*, коју сам за овај рад прегледао, показало као карактеристично то да пасивне конструкције, иако су присутне, нису значајније заступљене. Навешћу из те књиге неколико примјера пасивних конструкција с трпним придјевом.

[1]

1. После сам потпуно заборавио на ту ствар са братом кога показују, али јуче сам је се, после толико година, поново сетио и чуо глас којим је некада *речена* (8).

2. На једном од најлепших слапова који пада и отиче поред самога друма *постављен је* надалеко видан натпис који казује да та вода није за пиће... (10).

3. Кад је увођењем авионског саобраћаја *омогућено* брзо путовање на Гренланд, прва званична делегација Данске владе донела је букет свежих ружа... (24).

4. И сви ће они исто тако, неко пре неко после, *бити спуштени*, грубо или пажљиво, у своје гробове.

⁷ Није случајно ни неоправдано што се у малој Академијиној граматичи руског језика у предговору наводи да је грађа узимана искључиво из књижевних дјела – не зато што аутори сматрају да други функционални стилови нису релевантни, већ зато што се по њима сви други функционални стилови налазе умјетнички преосмишљени и изражени у књижевноумјетничком стилу (Н. Ю. Шведова и В. В. Лопатин ур, 1989, стр. 5).

5. Празнични дани су сада прошли и у новинама као и на радију *објављена је јуче следећа вест ...* (141).

Претпоследњи примјер је наведен као потврда да и ова проза зна за исказивање пасива овом конструкцијом и кад је посриједи исказивање будућности. Тај примјер се међу наведеним издваја још по нечему. Наиме, једино у тој реченици се субјекат јавља на првој позицији у реченици, у осталим примјерима долази иза предиката. То је у складу с комуникативним циљем сваке од тих реченица – без обзира на то што су те именице из објекатске позиције промовисане у субјекатску, као да је њихово значење пацијенса утицало да остану на мјесту на коме би се налазиле и да је посриједи активна реченица.

Сад само као потврду да се пасив исказује и рефлексивном конструкцијом у овој књизи наводим неколико примјера.

[2]

1. Госпођа Н. је молила председника Општине, кога је добро упознавала и с којим је била неком сродству, да нареди да *се посеку* те липе (25).

2. Мислим о неком путнику који би прошао овуда, жедан, ноћу, кад *се* натпис *не види*, али вода *чује* и *осећа*, сагнуо се и пио слатко док потпуно не угаси жеђ (10).

3. Све то да *би се продужио* живот тиме што *ће се* дете *спаси* од страшне смрти (17).

Подударност ових са пасивним реченицама с трпним придјевом у предикату огледа се и у мјесту које њихов субјекат заузима у реченици – без обзира на то што ни у једних ни других у наведеним примјерима синтаксички и није исказан агенс (у другом случају, рекли смо, то и није могуће).

Слично је и са Андрићевим приповијеткама. Овом приликом имао сам пред собом збирку под насловом *Жена на камену* у издању Нолита, коју је издавач објавио поводом седамдесет година живота Иве Андрића, добитника Нобелове награде за књижевност за 1961. годину – како стоји на почетку књиге. Збирка има 384 странице.

Пасив се такође сусреће, не баш ријетко, а може се рећи да његово присуство готово није посебно уочљиво. Тако се у приповијечи *На обали* налазе често овакве конструкције са именским предикатом, код којих је, дакле, потиснута глаголска компонента па се не може рећи да се ради о пасивним реченицама, какве случајеве илуструју следећи примјери

[3]

1. ... иако *је* и сам *био* сав *најежен*, усне му помодреле, а очи *замућене* од многог купања и рођења (44).

2. Деца *су била збуњена* и нема (62).

Међутим, у приповијеткама *Мустафа Маџар* и *Аникина времена* јављају се и реченице у којим се исказује пасив.

[4]

1. Било је дана када *је удављено* по шездесет зликоваца за једну ноћ (83).

2. И тишина је глува, а у њој *се чује* крв како насједа без престанка (81).

3. ... док Мустафа не изради план: да *се*, мало повише, *начини* сплав и ноћу спусте низ воду (69).

4. Једне године *се пронесе* глас да је погинуо, и како је био недружеван и млад, брзо га заборавише (68).

5. Они који *су одбијани* долазили су поново, у нади да ће поправити своју двоструку бруку: што јој одлазе и што неће да их прими... (178).

6. ... они који *су једном били примљени* нису више могли да се зауставе.

7. Умерен по природи и строго држан *од оца и старијег брата*, Михаило је раније ретко пушио ... (171).

Уочава се појава рефлексивних пасивних реченица, за које је карактеристично да српска језичка норма не дозвољава исказивање агенса у њима. Партиципски пасив је рјеђи, и није се нашао ниједан случај са експлицитним именовањем агенса, сем у посљедњем примјеру, гдје трпни придјев употребљен изван домена предиката. Слична ситуација је и у приповиједи *Ђорџан и Швабица*. Може се, дакле, рећи да се у приповијеткама Иве Андрића јављају пасивне реченице, али оне нису тако честе да би на себе скретале пажњу. Нисам уочио примјере пасивних реченица с трпним придјевом код којих је исказан и агенс конструкцијом *од + генитив*, како се данас он исказује у српском стандардном језику. То није зато што Андрић не познаје ту конструкцију, већ зато што комуникативни циљ није био такав да би требало директно исказати агенс, а на њега се у реченици или ширем контексту (примјери 5 и 6) довољно прецизно може указати, што је писцу ових приповједака било

и довољно. То се може закључити и на основу седмог примјера, гдје је уз трпни придјев који није у саставу предиката исказан агенс.

Другачија ситуација је кад је ријеч о роману *Травничка хроника*. Овдје се пасивне речнице јављају нешто чешће. Очекивано, у роману се јављају пасивне реченице у оба модела – у рефлексивним конструкцијама и са трпним придјевом у предикату. Навешћемо неколико примјера са рефлексивном конструкцијом која исказује пасив.

[5]

1. Тамноплава кабаница је била широко раскопчана на грудима, да *се виде* позлаћена дугмета (26)

2. Кућа *се чистила, дотеривала; У њој је извођен* низ промена, како би *се* колико год је могућно *прилагодила* потребама нових становника (56).

3. *Не може се све објаснити ни разумети* – говорио је Давил уморно ... (78).

4. *Наслућивала се* Босна, мукла земља, и у ваздуху *се већ осећала* студена патња без речи и разлога (87).

5. Понајвише се говори о кухињи, *изазивају се* сећања на јела и вина из других крајева Француске, *чине се* поређења са турским начином исхране... (133).

6. Неколико пута је изговорио Наполеоново име, питајући везира шта ће казати свет кад види да *се кажњава* најтежом казном један угледан првак ... (209)..

7. Везир, изненађен наредио је да *се поведе* истрага и да се види шта је било с ферманом и бератом... (95).

Ради се заиста о пасивној дијатези: у позицији реченичног субјекта је именица у номинативу са значењем пацијенса. Интересантно је да се реченични субјекат ни у овим реченицама не налази често на првом мјесту, чешће долази иза предикатске синтаксеме, сем у примјеру два. Као што је напоменуто, агенс се не исказује, али он се увијек може идентификовати – из контекста или је то подразумијевани појам за неку радњу, како је у посљедњем примјеру: истрагу води за то надлежно лице.

Чешће се јављају конструкције с трпним придјевима. Овдје ћу навести неке примјере таквих конструкција. Овом приликом се нећу бавити питањем хомонимије, зато наводим само конструкције у којим је исказана пасивна дијатеза.

[6]

1. И ти француски официри који су долазили као савезници, на молбу турске владе, *дочекивани* су већ у Ливну погрдним повицима руље ... (42).

2. Престале су нове наредбе, али су старе и даље *извршаване* слепо и механички (43).

3. И кад је *постављен* од Талерана за секретара нове Цисалпинске Републике, Давил је пре поласка на дужност у Милано *био примљен* од генерала, који је желео да му лично даде упутства ... (64).

4. Наводи своје раније заслуге у служби, истиче своју скромност да и сада да све од себе, али преклиње да *буде премештен* са овога положаја (147).

5. Чинило му се да лепо чује сваку своју реч као туђу. Све *би преведено* (206)

6. Фон Митерер је *био обавештен* о вредности руске победе и по реклу трофеја.

7. Неколико пута је изговорио Наполеоново име, питајући везира шта ће казати свет кад види да се кажњава најтежом казном један угледан првак само зато што је *сматран* француским пријатељем и што је лажно *оптужен* од Аустријанаца (209).

8. До вечери била се по целој вароши проширила вест да је лекар Аустријског конзулата јавно изјавио вољу да пређе у ислам и да *ће* сутра бити на свечан начин *потурчен* (302).

9. Излажући се да *буде нападнут* од узбуњене светине, фра Иво је доприо до лекареве куће... (302).

10. На крају, све је *зачињено* новим Тахир-беговим рефлексијама о пролећу.

У неким примјерима се у истој сложеној реченици јављају оба типа пасивних конструкција. Занимљиво је питање распореда рефлексивних и конструкција с трпним придјевом. Тамо гдје би СЕ конструкција била недовољно прецизан показатељ пасивне дијатезе употребљен је пасив с трпним придјевом. Тако је у примјеру четири: важно је да се пуковник не премјешта сам, већ га премјештају по његовој молби, у примјеру седам: *је сматран* – да је овдје рефлексивна конструкција, тешко би такође било препознати пасивну дијатезу. Исти случај је и у

сљедећем, осмом, примјеру. Ако би се пасивне реченице у примјерима четири и девет трансформисале у активне, у позицији предиката морао би се наћи облик презента, никако футура другог, што свједочи да се ни у пасивним реченицама не јавља облик футура другог, као што се понегдје тврди за овај облик⁸. Овдје бих скренуо пажњу и на пети примјер са пасивном реченицом гдје је трпни придјев у саставу предиката који се јавља у облику аориста. Може се рећи да се у роману *Травничка хроника* налазе пасивне реченице које могу илустровати све оно што је битно кад је посриједи пасивна дијатеза у српском језику, па и кад је ријеч о експлицитном исказивању агенса; као да је од нашег великог писца граматичар наручио да илуструје све карактеристике пасивне дијатезе.

Кад је посриједи пасивна дијатеза, увијек је занимљиво питање агенса. У том погледу опет *Травничка хроника* добро илуструје стање у савременом српском језику. Агенс се јавља у роману, не често, али се јавља. Овдје су наведена три таква примјера (три – два пута, седам и девет) да би се на њима могло показати када се агенс исказује за то резервисаним средством. Није то увијек зато што се из реченичног или нешто ширег контекста не би могао утврдити агенс, може се рећи да је прије свега агенс исказан у складу с реченичном перспективом: комуникативни циљ захтијева да се агенс посебно истакне. Рецимо, у примјеру број седам у реченици је агенс директно исказан јер је у датом контексту било посебно важно нагласити да је капетана оптужила супротна, аустријска, страна. И све се то уклапа у стил овога дјела, које одликује поступак стилизације⁹. У трећем примјеру за синтаксему агенса се везује и сљедећа односна реченица. У првом и десетом примјеру подвучени чланови реченице илуструју могућност идентификације агенса неким другим синтаксемама. То је посебно карактеристично за савремени српски језик, који се карактерише појавом номинализације.

Овдје се неће говорити о неким другим начинима индиректног сигнализовања податка о агенсу – одређене предлошко-падежне конструкције. И њихово јављање у роману *Травничка хроника* само свједочи о томе да он на најбољи начин илуструје понашање пасивних реченица у савременом српском језику.

Ако се запитамо откуд у овоме роману већа фреквенција пасивних конструкција него у *Знаковима* и приповијеткама, одговор се може потражити у карактеру самог дјела. Познато је да је Андрић користио историјске изворе за писање овог романа. Утицај докумената и стили-

⁸ О овом сам детаљније писао, да не будем претјерано скроман, в. Танасић 2014.

⁹ О појму стилизације у књижевном дјелу опширно се говори, са примјерима историјске стилизације, и раду Тошовић 1988.

зација, тј. опонашање административног стила отворили су врата пасивним конструкцијама. То је и разумљиво кад се има у виду карактер овога дјела. Ријеч је о историјском роману који је писан уз директно ослањање на историјску грађу. Пишући о томе како је у роман уграђено много стварних докумената, Мидхат Шамић је показао да су документи различито коришћени, некад готово дословно преузимани, и да су служили у многим ситуацијама у роману: у оцртавању ликова, описивању појединих догађаја, разговору личности (Шамић 1962). Ту је, разумљиво, доста и докумената који имају административни карактер. А у таквим текстовима се отвара простор за пасивне реченице. Овдје се неће нашироко говорити о томе како се Андрић користио историјским документима у писању овога романа, то тема овог рада и не подразумева, а то је довољно уосталом показивао сам М. Шамић, уз то и десетак година по објављивању Шамићевог дјела писао је и Зденко Лешић (Лешић 1971). Само ћу, ради илустрације, навести неколико примјера. Већ је наведена Андрићева реченица: *И кад је постављен од Талерана за секретара нове Цисалпинске Републике, Давил је пре поласка на дужност у Милано био примљен од генерала*, који је желео да му лично даде упутства ... М. Шамић цитира документ на томе мјесту: ...Чим је Давид *био именован* на ово важно мјесто, одлучио је да у одсуству амбасадора, *посјети генерала Бонапарту*... (Шамић 1962: 39). Или други примјер, гдје Андрић пише о сусрету два конзула уочи почетка рата између њихових држава. Ту је и сљедећи дио дијалога међу конзулима: Надам се, драги господине, да *ће* рат *бити избегнут*, али ако до њега дође, да *ће бити вођен* без мржње и да неће дуго трајати (423). Шамић наводи и тај дио из историјског документа: ...налазимо да *ће* рат *бити вођен* без анимозности и кратко трајати (Шамић 1962: 174). Знао се Андрић у одређеним случајевима послужити и летописима босанских фрањеваца, а за писање овог романа и других својих дјела он је имао исписе из десетина француских путописа по Босни и дјела која се на неки начин тичу и Босне¹⁰. Јасно је да су ти исјечци из докумената умјетнички преобликовани и уклапани у умјетникову визију консулских времена. Они нам свједоче о томе да је роман *Травничка хроника* таквог карактера да у њему има простора за елементе административног стила, који карактерише веће присуство пасивних реченица.

¹⁰ О томе се говори у раду Новаковић 2012.

ДЕКОМПОНОВАЊЕ ГЛАГОЛА У РОМАНУ НА ДРИНИ ЋУПРИЈА ИВЕ АНДРИЋА

О декомпоновању глагола као синтаксичкој појави карактеристичној за модерне европске језике, па и за савремени српски језик, у посљедњих четрдесетак година у нашој научној литератури речено је доста. Откада је у *Јужнословенском филологу* за 1977. годину професор Милорад Радовановић објавио рад под насловом *Декомпоновање предиката (на примерима из српскохрватског језика)*, овој језичкој појави су поклањали пажњу многи наши синтаксичари, а декомпоновање је ушло и у граматичке описе. У том раду он је изнио битне карактеристике ове појаве које условљавају и њену дистрибуцију у стандардном језику¹¹. Декомпоновање предиката је по Радовановићу заједничка типолошка особина модерних европских језика, па и српског, која представља вид испољавања процеса номинализовања исказа. Јавља се у случајевима кад су глаголске лексеме апстрактног значења, кад је исказом потребно дати податак о претходној институционализацији радње и погодно је за исказивање ситуација с анонимним односно уопштеним агенсом у одговарајућим конструкцијама (Радовановић 1977: 53–61)¹². Имајући у виду све речено и понешто поред овога, аутор истиче да ове карактеристике декомпоновања као универзалне језичке појаве отварају простор за појаву декомпоновања у специјалним функционалним стиливима, какви су публицистички, научни, административни¹³. На основу свега тога аутор истиче да се мора прихватити њихова нормативност у овим стиливима (65). Декомпоновање глагола уклапа се у појаву номинализација, такође карактеристичну за савремене језике. Тако је Милорад Радовановић утврдио да у језицима са израженим процесима номинализација декомпоновање глагола показује висок

¹¹ Одређене карактеристике које подржавају појаву глаголског декомпоновања изнио сам и сам први пут у раду Танасић 1982, а изнијела је неке и Милка Ивић у раду Ивић 1988.

¹² О разлозима за декомпоновање понешто се говори и у свим радовима посвећеним декомпоновању глагола који се наводи на крају овога рада.

¹³ Функционалне стилове наводим према подјели коју је дао Бранко Тошовић у књизи Тошовић 2002.

степен продуктивности као пратећа особина (Радовановић 2007, 55). Глаголско декомпоновање, дакле, не би било карактеристично за књижевноумјетнички функционални стил.

Кад знамо да глаголско декомпоновање није карактеристично за књижевноумјетнички стил, поставља се питање треба ли уопште очекивати ту језичку појаву у њему и, посебно, код таквог писца какав је Иво Андрић. Из литературе знамо да избор језичких средстава карактеристичних за неки функционални стил не подразумејева оцјену према критеријуму има/нема, већ оцјену по опозицији велика/мала заступљеност у тексту (Тошовић 2002). Дакле, може се очекивати да се ова синтаксичка конструкција нађе и у књижевном дјелу¹⁴, па и у роману На Дрини ћуприја.

У овом раду ће се посматрати декомпоновање глагола¹⁵ у том Андрићевом дјелу¹⁶, утврдити степен његовог присуства и покушати описати карактеристике те употребе.

Може се запазити да се у почетку романа, рецимо на првих сто страна, ријетко јављају декомпоновани глаголи. Овдје ћу навести неке:

[1]

1. У једном од таквих тренутака, он је *дошао на мисао* да би се ослободио те нелагодности кад би збрисао ону скелу на далекој Дрини [...] (37).

2. Чим су се сместили по шаторима, испод Мејдана, Абидага је сазвао представнике власти и све угледније Турке на договор. Ту се није много договарало, јер *је говорио* само један, то јест Абидага. [...] *Говор* који је овај силовити човек *одржао* сакупљеним људима изненадио их је још више од његовог изгледа (38).

3. *Плевљак се мало стишао, није вриштао ни псовао, али није могао нигде да се скраси [...]* *Издавао је* и друга разна *наређења*, улазио, излазио па се опет враћао, пијан од узбуђења (52).

4. *Абидага је постављао питања* преко Плевљака (54).

Ови примјери се не разликују од примјера глаголског декомпоновања какве налазимо у административном стилу, за који је карактери-

¹⁴ О томе сам писао у раду Танасић 1996.

¹⁵ У раду говорим о глаголском декомпоновању јер је тај термин прецизнији од Радовановићевог декомпоновање предиката. То сам показао у раду Танасић 1995, што је у својим потоњим радовима прихватио и Милорад Радовановић.

¹⁶ Примјери су узимани из следећег издања: Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*, Beograd: Slovo ljubve, 1978.

стична таква појава. Сви одражавају бар нешто од оних момената који су битни услови за декомпоновање. У првом примјеру то је апстрактност глагола, односно апстрактна појава о којој се саопштава. За слjedeће случајеве карактеристично је да се радњама које се исказују овим перифрастичним конструкцијама придаје званичан карактер. То се лијепо види и у другом примјеру, гдје је прво употребијен недекомпонован глагол *је говорио*, кад писац даје само информацију о постојању говорења, а онда у другом примјеру се јавља декомпоновање – кад се ради о званичном наступању старјешине при градњи моста: *говор* који је овај силовити човек *одржао*. У трећем примјеру се може уочити још један моменат који омогућује, боље рећи, подржава декомпоновање. Наиме, ако би се умјесто декомпонованог употребио недекомпонован глагол, отпала би могућност да се он одреди у смислу у коме је одређена радња исказана девербативном именицом *наређења* – *друга разна*, будући да глагол нема могућност да у српском језику добије одредбе сличне семантике: ту је у истој одредби садржан и податак о *плуралности* и о *различитости* наређења (видјети Танасић 1982 (2014; 2021), у одговарајућем поглављу, и Ивић 1988).

Овдје се може покренути питање о разлозима за слабу фреквенцију ових синтаксичких конструкција у првом дијелу књиге. Већ је напоменуто да је декомпоновање глагола карактеристично за текстове одређене природе – које одликује апстрактност, интелектуализованост садржаја, уопштеност, придавања званичног карактера радњама које се износе. Очито је да у првом дијелу романа, рецимо на неких првих сто страница, немамо такве ситуације често. Ево једног одломка из тог дијела књиге у ком се говори о скелецији Јамаку:

1. Такав, без поздрава и без осмејка, он је **превозио** робу и путнике, ћутљиво и самовољно, споро и неуредно, али поштено и сигурно да су се његова поверљивост и његово поштење у причи причали исто као и његова спорост и самовоља. Са путницима које је **превозио** није хтео да има ни разговора ни додира (33).

Данас би се при говору о превозу често појавила декомпонована конструкција. Али овдје није и с разлогом није употребијена. Овдје нема ништа од оног што карактерише декомпоновање: ни апстрактности радње, ни званичног карактера те радње, ни обезличености. И у пишевим опсервацијама о времену, догађајима и људима нема ових конструкција; и то с разлогом.

У другој половини књиге, посебно на посљедњих стотинак страна, декомпоновање је нешто чешће, али опет је његова фреквенција

у складу с поставком да књижевно дјело не отвара доста простора за ову појаву, тј. да се књижевноумјетнички стил не одликује декомпоновањем глагола. Навешћу примјере које сам уочио у том дијелу романа.

[2]

1. Оглас је даље **изражавао гнушање и дубоку жалост** свих народа велике Аустро-Угарске Монархије и позивао их да се у поданичкој верности још чвршће окупе око престола и да тако буду најбоља утеха владоцу кога је судбина тако тешко погодила (215).

2. Због тога је некад **долазио у сукобе** с људима и плаћао глобе код полицијске власти. Сад је помало заморен и разочаран. У суштини, он је по нарави исти какав је био кад је оно с Караманлијом **водно преговоре** на капији: човек своје главе и одвојеног мишљења, увек и у свему (221).

3. Мале калфе су се уозбиљиле. Увече, на капији, они **су водили** између себе другима неразумљиве **разговоре** и измењивали мале брошуре без корица са насловима „Шта је социјализам?“, „Осам сати рада, осам сати одмора, осам наобразбе“, „Циљеви и путеви свјетског пролетеријата“ (231).

4. При читању говора и чланака, протеста и меморандума верских или страначких организација, сваки од њих је **имао осећање** да се нешто развезује у њему, да му се видик шири, мисли ослобађају и снаге везују са другим, удаљеним људима и снагама на које досада није мислио (231).

5. [Њихове навике се нису мењале, начин живота и облици међусобног општења били су исти, само што су у древни ритуал доконог седења уз кафу, дуван и ракију улазиле идејне препирке, смеле речи и нов начин разговора (231)] [...] Полиција је хапсила и кажњавала глобом младиће због неопрезних изјава или забрањених српских песама. Протеривани су сумњиви странци. И међу самим грађанима **долазило је до свађа и туча** због разлика у мишљењу (232).

6. Алихоца осети како га забриде десно ухо испод беле ахмедије и, као да је било јуче, изиђе му пред очи свађа с Караманлијом, оно **насиље** које је њим **извршено** [...] (233).

7. Ма колико да се посао крио, у касаби се знало да се то мост минира, то јест да се копа дубок отвор кроз један стуб моста, све до дна, и да ће у његов темељ бити положен експлозив за случај да **дође до рата** и да буде потребно разарање моста (237).

8. А по неком чудном изузетку, управо то што **је било од толике важности** по судбину моста и касабе и свега што је живело у њој, дошло је ћутке, готово неопaziце (243).

9. Стога се и **национално ослобођење и уједињење морају извршити** у духу социјалног ослобођења и препорода (254).

10. Овај нараштај, који сада претреса философска, друштвена и политичка питања на капији, под звездама, изнад воде, само је богатији илузијама; иначе у свему сличан другима. И он **има осећање** и да пали прве ватре једне нове цивилизације и да гаси последње пламенове друге, која догорева (250).

11. Из њих је и Галус црпео своје познавање немачких модерних философа, нарочито Ничеа и Штирнера, и могао је о њима да **води**, на шетњама поред Миљацке, бескрајне **дискусије** са неком хладном и веселом страшћу, не везујући ни најмање своја знања са својим личним животом, као што то младићи тако често раде (258).

12. Смисао нашег народног уједињења у једну велику и моћну, модерну националну државу и јесте у томе што ће тада наше снаге остајати у земљи и развијати се ту и **давати** свој **допринос** општој култури под нашим именом, а не из туђинских центара (261).

13. Јест, ти освајаш сироте, збуњене и неискусне учитељице, као што пишеш чланке и пјесме, **држиш говоре и предавања** (271).

14. Разочаран и у недоумици, свет се враћао са мезалина белим, широким друмом и како је дубље улазио у варош све је више наилазио на неодређен и уплашен шапат о **атентату** који **је** јутрос **извршен** у Сарајеву [...] (299).

15. Већ сутрадан освануо је на зиду, испод саме плоче са турским натписом, бео службени оглас, штампан крупним словима, и окружен јаком црном пругом. У њему се саопштава народу вест о атентату који је извршен на престолонаследника и **изражава негодовање** због тог злог дела (300).

16. Као што се често у људској повесници дешава, прећутно су допуштени **насиље и пљачка**, па и **убијање**, под условом да **се врше** у име виших интереса, под утврђеним паролама, над ограниченим бројем људи, одређеног имена и убеђења (302).

Ови примјери као да су ушли у роман последије студије Милорада Радовановића Декомпоновање предиката на примјерима из српскохрват-

ског језика (Радовановић 1977). Илуструју два основна модела глаголског декомпоновања са копулом и именицом и са семикопулативним глаголом уз девербативну именицу, при чему се јавља повећи број типичних семикопулативних глагола. Затим, ту су два примјера с именицом *атентат* – као потврда случаја када се декомпоновањем попуњавају празнине у рјечнику. Овдје треба рећи да су намјерно навођене цијеловите реченице и кад су нешто веће, да је намјерно навођена и понека реченица испред реченице са декомпонованим глаголом управо да би се видјело у каквом окружењу се јавља глаголско декомпоновање – у питању су дијелови романа који се карактеришу оним својствима која омогућавају појаву декомпоновања: апстрактност и уопштеност садржаја, карактер институционализованости радње, анонимизованост...

Оволики број пронађених примјера, а није искључено да је понеки примјер остао неуочен, такође потврђује оцјену да декомпоновање глагола није карактеристично за књижевноумјетнички стил. Иако је фреквенција оваквих конструкција у другом дијелу романа већа него у првом, није сваки глагол чије је декомпоновање у овим примјерима потврђено подвргнут процесу декомпоновања. То се може видјети на примјеру 5 у групи [2], гдје има неколико случајева недекомпонованих глагола који би се у административном стилу, по правилу, декомпоновали. Не може се рећи ни да појава ових конструкција квари књижевноумјетнички стил. Познато је да је овај стил отворен према другим функционалним стиливима. Он у себе укључује средства из других стилова под условом да су функционално искоришћена. Употреба ових конструкција у роману, дакле, не представља огрешење о норму која важи за књижевноумјетнички стил. Ове перифрастичне конструкције јављају се у дијеловима текста какви би се могли наћи и у текстовима који припадају другим функционалним стиливима за које је карактеристично декомпоновање глагола. Андрић користи ове конструкције у оним дијеловима романа гдје се говори о неким ситуацијама које се често исказују другачијом језичком организацијом, својственом другим функционалним стиливима: износе се званични ставови представника власти, саопштава се о разговорима који карактеришу апстрактност и интелектуализованост. Писац нам у таквим приликама, и ради умјетничке увјерљивости, уноси елементе тих других специјалних стилова, отуда се отвара и простор за декомпоновање глагола. Ново вријеме о коме се говори у другом дијелу романа доноси и новине у све области живота, па се то одражава и у говору Андрићевих јунака из тога доба. Истина, на страницама на којим је уочен неки примјер декомпоновања глагола, или, на сусједним, има много више случајева гдје глагол није декомпонован, а у другом функционалном стилу би најчешће био. Пи-

сац је поступио овако управо да не би презаситио текст појавом која је карактеристична за друге стилове. Међутим, већа фреквенција декомпонованих глагола свједочи о томе да он види тај нови начин разговора:

Њихове навике се нису мењале, начин живота и облици међусобног општења били су исти, само што су у древни ритуал доконог седења уз кафу, дуван и ракију улазиле идејне препирке, смеле речи и нов начин разговора (231).

Појава декомпонованих глагола у роману На Дрини ћуприја не значи да писац у неким моментима није држао под контролом перо, да се огријешио о норме књижевноумјетничког стила, уносећи елементе других овом стилу удаљених функционалних стилова. Не би се рекло, дакле, да су примјери декомпоновања глагола свједочанство о инерцији којом се некада неке особине једног стила преносе и у функционални стил за које оне нису карактеристичне (Радовановић 2007: 147). Ради се о вјештом поступку коришћења једне језичке могућности у изграђивању романа, управо у складу с његовом тематиком. То није риједак ни непознат случај у књижевности. Овакав поступак умјетниковог имитирања других функционалних стилова могао би се назвати књижевном стилизацијом – тј. поступком опонашања језичких елемената карактеристичних за друге функционалне стилове (о стилизацији као умјетничком поступку у књижевности детаљно се говори у раду Тошовић 1979). Писац какав је Иво Андрић тај поступак у своме дјелу примјењује на за то одговарајућим мјестима и на умјетнички оправдан начин.

БЕЗЛИЧНА РЕЧЕНИЦА У ТРАВНИЧКОЈ ХРОНИЦИ ИВЕ АНДРИЋА

Иво Андрић иде у ред најзначајнијих српских писаца двадесетог вијека. Статус великог српског писца обезбиједио је и знатно прије добијања Нобелове награде за књижевност 1961. године. 2012. године навршило се сто двадесет година од рођења Иве Андрића, па је и то разлог да се враћамо његовом књижевном дјелу. Узгред, није само подсјећање на годишњицу рођења разлог за везивање теме овог рада за велико дјело великог писца. Познато је колико је он држао до језика својих дјела. И то његово старање није било без резултата. Иво Андрић се убраја међу оне наше писце који су вуковски књижевни језик с краја 19. вијека подигли на још виши ниво изграђености. Да се подсјетимо – још су писци генерације Лазе Лазаревића били подигли српски књижевни језик на виши ниво у односу на прве Вукове сљедбенике у другој половини 19. вијека. Андрић и његова генерација писаца и других интелектуалаца од почетка до треће деценије 20. вијека уздигли су тај језик на ниво изграђеног полифункционалног језика. Књижевни језик њиховог времена означава се у науци као *београдски стил*. Уочи Другог свјетског рата Александар Белић пише о београдском стилу и о заслугама писаца који су дошли са других подручја српског језика: „С друге стране, сви књижевници који са стране долазе, из ближих и даљих крајева, од Љубомира Ненадовића до Симе Матавуља, Јована Дучића, Ива Андрића и других, добијајући од Београда општи колорит, брзо постају учесници, каткад снажни, други пут врло танани и гипки, у изграђивању истог ткива књижевног језика“ (Белић 1999, 614) ... „Можда би се београдски стил могао још боље негативно окарактерисати: као недостатак укоченог и укалупљеног. Али, што је најважније и што треба нарочито истаћи, несумњив је факат да се та многостручност развитка, оличена у различитим стиливима београдским, држи општих линија које се огледају у Вукову књижевном језику. Све је као код Вука, па ипак друкчије. Али то 'друкчије' не иде на уштрб лепоте и правилности нашег општег књижевног језика, него се креће ка новим

висинама и лепотама, које су се већ у заметку криле у Вукову књижевном језику.“ (Белић 1999, 615). Овај напредак у развоју књижевног језика посебно се огледао на плану синтаксе. Сад је реченица постала слободнија, гипкија – како је формулисао Павле Ивић.

Кад се има у виду речено, разумљиво је што књижевна дјела Иве Андрића представљају незаобилазан корпус при изучавању савременог српског језика – у цјелини и посебно његовог књижевноумјетничког стила. Не само да је незаобилазно Андрићево дјело, оно би само могло послужити као корпус за писање мале граматике српског језика (а управо је написана и монографија о различитим питањима, синтаксичким, у његовој прози (Антонић 2022). Иако је о Андрићевом језику писано; давно је објављена и монографија о његовом језику и стилу (Станојчић 1967), о Андрићевом језику још има шта да се каже, како о оним језичким датостима о којим је писано, тако и о неким о којим није писано. Предмет овог рада, како се и види из наслова, јесте један тип реченице – безлична реченица. Безлична реченица у српском језику није добила монографски опис. А за савремени српски језик карактеристичан је овај модел просте реченице. У монографији *Српски језик на крају века* [20. века], писаној у оквиру општесловенског пројекта – *Савремене промене у словенским језицима*, истиче се да је за језик друге половине двадесетог вијека карактеристично и то да су безличне реченице честе (Станојчић 1996: 133).

У овом раду анализирао сам обимну грађу из Травничке хронике. Са првих 100 страна извадио сам све примјере безличних реченица – преко 170 примјера. То говори и о фреквенцији, али се не може рећи да су и толики број страна и толико примјера дали апсолутно тачну слику о употреби безличних реченица у *Травничкој хроници*. Зато сам из остатка дјела ексерпирео још повелики број примјера. Може се рећи да је за *Травничку хронику* карактеристична честа употреба безличних реченица. И уз то, у овоме роману појављује се велики број модела безличних реченица. Ипак постоји једно *међутим*. У цијелом роману нисам наишао на примјере безличних реченица чија структура је условљена семантиком глагола у предикату. То су оне реченице које се у нашим граматикама обавезно наводе, а каже се да оне реферишу о различитим појавама у природи. *Грмело је, Свиће, Захладило је, Мирише* на девојке. Просто у овоме роману није се отворио простор за реченице овога типа, бар за њихову чешћу употребу. Али зато има таквих реченица које се обично не биљеже у нашим граматикама.

У наставку рада представимо безличне реченице које се јављају у овоме Андрићевом роману. Па да пођемо од егзистенцијалних реченица,

којим се саопштава о постојању односно непостојању некога или нечега. У српском језику је за имперсоналне егзистенцијалне реченице карактеристичан суплетивизам временске парадигме: у презенту се јавља облик глагола *имати*, у будућем времену *биће/неће бити*, у прошлом времену *било је/није било*, гдје је глагол *бити* пунозначан (према Ковачевић 2005: 213), што је углавном већ одавно на неки начин констатовано и у нашој граматичкој и лингвистичкој литератури (о овом типу безличне реченице писао сам у посебном раду Танасић 2007, са релативно потпуним списком литературе)¹⁷. Овдје бих само додао да се обично заборавља напоменути да се овакве реченице могу образовати и са предикатом у облику потенцијала, гдје се такође користи глагол *бити* и кад је овај глагол употријебљен у свом основном модалном значењу и кад се употребљава временски за исказивање нереференцијалне прошлости.

За илустрацију наводимо следеће примјере гдје се предикатом с глаголом *имати* исказује садашњост:

[1]

1. Са обе стране руше се брда стрмо и састају под оштрим углом у долини у којој једва *има* места за танку реку и друм поред ње (11).
2. Укратко, данас добра *нема* (13).
3. *Има* таквих људи који оделу и накиту тиме што га носе на себи додају нешто од сјаја и отмености (34).
4. Давна није сматрао за потребно да даље убеђује конзула, само је додао да је чаршија мирна и да вест о капицибашиној напрасној смрти није изазвала неко нарочито узбуђење иако коментара *има* много (51).
5. Док земља цвате, увек поново и поново, и док *има* људи да тај феномен посматрају и уживају у њему, све је добро (356).
6. А Танасије је стално подстицао огањ ...не помишљајући да са друге стране Травника неки француски конзул гледа румен одсјај његове ватре, и не слутећи, у својој простоти, да на свету *има* конзула и живих људи којима се не спава (438).
7. Да, тај паша је знао какавих мрзовољних вечери и магловитих дана *има* у овом теснацу (432).

¹⁷ Треба нагласити да се у оваквим безличним егзистенцијалним реченицама глаголски систем у српском језику не своди на три временска глаголска облика – перфекат, презент и футур први; примјери с другим облицима наводе су у раду Танасић 2007.

8. У инструкцијама које сам добио из Париза *нема* тога (86).
9. Па се опет тргну и враћају на посао при догорелим свећама и настављају да пишу своје извештаје у којима *нема* трага мало-пређашњих осећања ...(103).
10. У оваквој ноћи и на оваквом месту, где се свако спасава у својој илузији, *нема* веће среће ни лепшег заборава (143).
11. Са чуђењем и очајем конзул је тада себи говорио да тврда школа Истока траје вечито и да у овим земљама *нема* краја изненађењима, као што *нема* праве мере, сталног суда ни трајне вредности у људским односима (204).
12. Он би се већ после неколико месеци ухватио у истој мисли: да лето доноси непријатности и да су летњи месеци (они у којима *нема* слова „р“) у сваком погледу опаснији од других (375).

Уочено је да уз глагол долази допуна у генитиву. Генитив се не може замијенити акузативом, а да реченица остане граматична и безлична – уп. примјер бр. 10: У оваквој ноћи и на оваквом месту ... *нема већу срећу ни лепшу илузију*. Само би увођење субјекта у номинативу учинило ову реченицу граматичном.

У *Травничкој хроници* подједнако се јављају и безличне егзистенцијалне реченице са глаголом *бити* у предикату, какве су следеће.

[2]

1. *Било* их је младих и задриглих, без посла и одређена звања (173).
2. *Било* је ту и дрских уљеза и обичних дервиша-просјака (173).
3. Међу њима *није било* необичних личности које би се телесним и душевним особинама, добрим или рђавим, издвајале од осталих ... (172).
4. Тада за њега *није било* ничег ни тешког ни страшног у свету, ни нерешљивих питања ни опасних људи ни несавладивих тешкоћа (176).
5. Међутим, за овога младића и његове вршњаке ту *није било*, барем како је Давилу изгледало, ни муке ни загонетке ни разлога за жалбе и размишљања (86).
6. Ничег од оног непомичног османлијског достојанства ... *није било* на њему (34).
7. А у свему томе *није било* реда ни повезаности (53).

8. И сад је ево дошао, тачно и неумољиво, као педантно и недуховито привиђење, да му покаже да је добро предвидео, и да мира нема и *неће* га *бити* (353).

Наведени примјери нам потврђују да се у овом Андрићевом роману и овај подтип егзистенцијалних безличних реченица јавља и реализује у складу с граматичким правилима српског стандардног језика. Посебност се огледа у детаљима, а у складу с пишчевим потребама у изграђивању умјетничке слике свијета. Тако се, на примјер, уз ове глаголе често јавља више именица у генитиву, као што је у четвртом и петом примјеру. Више примјера са перфектом глагола *бити* одсликава ситуацију у самом роману – реченице са овим глаголом у футуру првом су рјеђе. У питању је дјело које одликује приповиједање.

Није ни у стандардном српском језику искључена могућност да се глагол *бити* јави и на плану садашњости у форми *је/није*, кад безлична реченица уз именицу у генитиву садржи и „количински прилог, број или именицу која изражава количину“ (Кордић 2002: 152–153, в. и Корин 1997: 50 – 51, Ковачевић 2005: 214, са више примјера). Примјере таквих реченица пронашли смо и у *Травничкој хроници*:

[3]

1. А како *је* мало људи који то увиђају и још мање који би могли и хтели да да спрече! (202).

2. Па и сам хапс, на крају крајева, нека је благословен, само да *није* оног непријатног гвожђа на ногама и да *нема* сталне бриге да му се тамо у манастиру не укваре лекови ... (241).

Није се тешко увјерити да се овдје глагол *бити/јесам* може замијенити глаголом *имати* без икаквих последица по садржај и структуру реченице. У другом примјеру у једној клаузи се и јавља глагол *јесам*, а у другој глагол *имати*. У погледу садржаја све је исто, и структура им је иста, обје су безличне, и обје имају допуну у генитиву. Овакав избор глагола у предикату има разлика на нивоу стила.

У безличне егзистенцијалне реченице иду и оне с глаголом *нестати* (В. Стевановић 1991; Пипер 2005). Такве реченице се јављају и у *Травничкој хроници*, о чему свједоче сљедећи примјери.

[4]

1. Најпре *је нестало* дивљих погледа, покрета који показују како се ћафиру глава сече ... (28).

2. Давилу је изгледало да свих колебања и недоумица *нестаје*, да све у свету постаје измирено и јасно (64).

3. *Нестало је* ратова, видних криза и отворених сукоба, али је зато цео Конзулат заузет трговинским пословима ... (341).

4. Али се одмах после тога враћао својим мислима о томе шта ће и како ће бити кад *нестане* Цара и Царства и све се дуже задржавао код њих (442).

5. Тако се може слободно рачунати да *ће* пре јесени *нестати* из Травника конзула и свега што су они донели и увели (463).

6. Јер иако су се у току година умногоме привикли на присуство страних конзула, сви су ипак задовољни што *ће нестати* тих странаца са њиховим другачијим и необичним начином живота... (463).

7. Цене су скакале свему још од првих зимских месеци, а нарочито жити; сада га *је* потпуно *нестало* (397).

Ове реченице су рјеђе од оних са глаголом *имати* и његовим парњаком у предикату ових реченица *бити/јесам*.

Посебно честе су безличне реченице с неким од модалних глагола у позицији предиката. Међу глаголима овог типа далеко је опет најчешћи глагол *требати*. Пошто је о овом глаголу у нашој литератури доста писано, и у новије вријеме, овдје се нећемо много бавити питањима које он отвара. Покушаћемо да између многобројних примјера издвојимо оне који илуструју сву разноврсност његове употребе у овоме Андрићевом роману.

[5a]

1....знајте да нама, док год у Травнику Турци владају, бољег пута *не треба* (77).

2. Већ на први поглед видело се да је то жена којој *треба* много места у свету (108).

3. *Требало је* великог напора да се човек сети да негде у дубини постоји земља (397).

4. Отпочеле су препирке којим није *требало* много времена па да се претворе у бучне свађе ...(118).

5. Исто тако није *требало* много проницљивости да се схвате намере овога високог младића (262)

6. Осећао је да *ће му* за то *требати* много времена (443).

У свим примјерима глагол *требати* захтијева именску допуну у генитиву. Ове реченице се међусобно разликују по том да ли је присутан (1, 2, 4, 6) или није датив даљег објекта. Кад је у реченици присутна допуна у дативу, ситуација исказана глаголом *требати* приписује се појму дативом исказаном, а кад датив није исказан, онда се ситуација не приписује одређеном појму. Избор једне или друге могућности диктира потреба коју је пред собом имао писац романа. Овдје треба напоменути да у примјерима два, четири, пет, шест употребу генитива захтијева и одредба *много* испред именице; ипак их сврставам са овим без такве одредбе.

Други случај представљају примјери гдје глагол *требати* захтијева допуну у виду глагола.

[56]

1. Тако је *требало* безброј пута *пројахати* мирно и достојанствено, стрепећи у себи од мржње и зле равнодушности, које га засипају са свих страна ... (28).
2. *Требало се држати* право на коњу, не гледати ни лево ни десно, ни сувише високо а ни коњу међу уши ... (28).
3. Али они су исто тако били чврсто уверени да ће права и чиста вера победити и да *треба чекати* (53).
4. *Треба* само *закопати* педаљ у дубину па да се наиђе на гробове и остатке прошлих времена (127).
5. И у најмањим стварима *треба избацити* своју мисао слободно и потпуно, *скресати* је људима у лице, па нека се они после гризу због ње, а не *задржавати* је у себи и *рвати* се после са њом као са вампиром (135).
6. Најпосле, жена га је напустила, без жаљења и скандала, и отишла у Цариград одакле *јој* по обостраном мишљењу *није требало* никад *ни долазити* (118).
7. Још у току те прве године задесио је везира нов и велик ударац који је морао да га дотуче, уколико га *је* уопште *требало убијати* (214).
8. И, на крају главна кривица је до његове жене која се, као толико пута у другим приликама, уплела у ствари у које *не би требало да се меша* (313).
9. Кад *је требало да положи* последњи испит, прича се да је изишао пред мудериза и испитну комисију пијан ... (346).

10. ... али *треба да имаш* увек пред очима да поступке овог света не смеш мерити својом мером ...(212).
11. Али старца није *требало нагонити* да говори (283).
12. Та женидба, која је *требало да* му *отвори* врата у виши и пријатнији живот, затворила га је и везала заувек... (105).
13. И са тим светом ја *треба сада да смирујем* устанак у Србији (203).
14. До који дан *требало је да крене* и везир (289).
15. Кад је *требало да* ствари *крену*, коњи које је травнички мутеселим обећао конзулу нису дошли на време (336).
16. На Давилово питање *треба ли да се штогод учини, да се изјави саучешће или слично*, Давна је одговорио да *не треба* ништа предузимати, јер би то било противно добрим обичајима (47-8).
17. Царски ферман о утврђивању на садашњем положају и почасна сабља *требало је* само да *прикрију ту осуду*, да *умире везира и да заварају свет* (48).

У овим примјерима уз глагол *требати* јављају се допунске конструкције са неким глаголом у инфинитиву или вези да + презент. У њима се могу сагледати многа питања која се отварају кад је посриједи употреба глагола *требати*. Могуће да ни овај избор између великог броја примјера у *Травничкој хроници* није у том погледу свеобухватан, али је довољан да се покаже употреба овог глагола у том дјелу. Рецимо, примјери 14–16 лијепо свједоче да на структурном плану да + презент и инфинитив као допуне овом глаголу нису идентичне допуне. Примјер тринаест је један од ријетких случајева кад Андрић овај глагол употребљава супротно норми.

Слично се може употребљавати и глагол *ваљати*: може имати безличну употребу са допуном у инфинитиву или конструкцији да + презент. Тако је у сљедећим примјерима.

[6]

1. Да, тај паша је знао каквих мрачних вечери и магловитих дана има у овом теснацу, где њему *ваља до судњег дана лежати* ... (432).
2. Тек ту се сети да ће кроз који дан *ваљати напустити* све ово ...(450)

3. Не може, али *ваља настојати* све *објаснити* (78).

4. Кад је, трећег дана, најпосле скупљен довољан број коња, показало се да су многи сандуци сувише велики и да их *ваља препакивати* (336).

5. Капетан је погнуо главу и заронио у тешке послове земунског карантина и свој обавештајни рад, помирен с тим да мора да живи са огњеним змајем коме *ваља све жртвовати* ... (107).

У свим овим примјерима умјесто глагола *ваљати*, могао би се употријебити глагол *требати*¹⁸. Интересантно је да се у свим случајевима уз тај глагол јавља допуна у инфинитиву.

Јављају се и примјери безличних реченица с другим модалним глаголима. Забележили смо примјере с глаголима *моћи* и *морати*:

[7]

1. Сумње нема да ће и ваша земља једног дана ући у европски склоп, али *се може десити* да уђе подвојена и наследно оптерећена схватањима ... (316).

2. Тако *би се* можда *могло десити* да кроз сто или двеста година, на овом истом месту где ви и ја сада разговарамо о могућности турско-хришћанског рата, кољу и крве међу собом хришћани, ослобођени испод османлијског јарма (358).

3. Зато *се могло десити* да један одред јамака, војничког олоша, предвођен једним побеснелим простаком, збаци таквог султана са престола и да га затвори у Серај, та тако потпуно осујети све његове спасоносне и далековиде планове ... (203)

4. Док год *се* у Турској овако *влада* и док год су у Босни овакве прилике, *не може бити говора* о путевима и саобраћају (76).

5. Већ после првих дана и првих разговора било је јасно да између конзула и његовог новог чиновника нема и *не може бити много додирних тачака* или чак неке *присности* (60).

6. Инспирација је неопходна, тврдио је Давил у својим чланцима, али она мора да се руководи разумном мером и здравим смислом без којих *нема* и *не може* да буде *никаквог уметничког дела* (80).

¹⁸ У раду о глаголу *требати* управо сам изнио мишљење да би било добро у одређеним ситуацијама умјесто тог глагола користити неке друге могућности исказивања истог значења; притом сам мислио и на глагол *ваљати* (Танасић 2009).

7. Ни за љубав ни за паре даљег разговора са Мордом *не може бити* (231).

8. То су велики рачуни којима нема решења ни мере, али исто тако *не може бити сумње* да су тачни... (235).

9. Таквих људи има увек у оваквим срединама, доказивао је младић, *и мора да их буде* (132).

10. Кретао је јер му другачије *није могло да буде*, јер је добио ферман ... (289).

Овдје су забиљежени примјери од три типа безличних реченица: а) уз модални глагол долази допуна у виду другог глагола (1–3) или б) уз модални глагол долази допуна у виду егзистенцијалног глагола *бити* са именском ријечи у генитиву (4–9) и в) уз модални глагол долази допуна у виду глагола *бити/буде* и прилога (10).

У овом Андрићевом роману јављају се и безличне реченице са обавезном допуном у дативу именице за људско биће или личне замјенице. Такав тип безличних реченица илуструју примјери који слиједе.

[8]

1. *Не умире се* мени (114).

2. Рафо Атијас тражи неко друго место као тумач или повереник, јер му *се не враћа* у стричеву магазу (440).

3. Њој *се спава* а Давилу *се прича* (395).

4. Свима *се журило* да се крене из те мочварне гудуре, као са званичног погребa (407).

5. А Танасије је стално подстицао огањ ... не слутећи, у својој простоти, да на свету има конзула и живих људи *којима се не спава* (438).

6 . Никоме *није било до песме и свирке* (416).

Овдје се наводе два типа безличних реченица, који се разликују у погледу предиката: а) они са глаголом у трећем лицу једине средњег рода, како се јавља предикат безличних реченица (1–5), и б) реченице с помоћним глаголом и конструкцијом до + генитив у предикату (6). У нашој научној и граматичкој литератури није истицано да је за реченице из (а) групе карактеристично да обавезно имају елеменат *се*, који није глаголско *се*, јер га већина глагола у овим примјерима нема у

инфинитиву¹⁹.

Има у *Травничкој хроници* велики број безличних реченица о којим се и не говори посебно у нашој граматичкој литератури, а оне по свему одговарају критеријумима за идентификовање безличне реченице у српском језику. Овдје ћемо навести нешто већи број примјера за такве реченице.

[9]

1. Стрме зелене стране уске котлине испаравале су суву врелину и *чинио се* да дахћу и да се крећу као слабине зелембаћа који лежи на сунцу (343).

2. Фон Митерер пише. Ноћ хуји, *чини се*, како брзо пролази (144).

3. Њему *се чинило* не да води скупштинску хронику, него да својим рођеним рукама и дивовском снагом меси душу човечанства ... (62).

4. Гледајући га, Дефосеу *се чинило* да би то могао бити знак за примирје ... (90).

5. Везир до кога је Давилу било највише стало, остаје, како *изгледа*, на свом положају ... (55).

6. Дефосе је јахао неједнако, час спорим ходом, да *је изгледало* сваког трена као да ће стати и сјахати, час оштрим касом ... (260).

7. После сваке победе Првог конзула или, доцније, цара Наполеона, *изгледало* је да се указује чврст и сталан, спасоносан средњи пут... (65).

8. Међутим, за овога младића и његове вршњаке ту није било, барем како је Давилу *изгледало*, ни муке ни загонетке ни разлога за жалбе и размишљања (86).

9. Њему је на махове *изгледало* да је тај човек од двадесет и четири године прочитао библиотеке и да, у исто време, не придаје томе нарочите важности (82).

10. *Дешавало се* да га зову и преклињу да лечи болесног Турчина или Туркињу, па после туже и њега и манастир што је болеснику кренуло нагоре или што је умро (238).

¹⁹ У примјеру број два ради се о врсти повратног глагола, који има уз себе елеменат *се*. Кад се два различита *се* нађу у непосредном сусједству, они се своде на једно, на шта је већ указано у нашој стручној литератури (в. Ивић 1997; Танасић 2012).

11. Као што *се* често и у другим стварима дешавало, Давил је и овде желео исто што и његов противник фон Митерер (263).
12. Све док нису заокренули у главну улицу *ишло је* добро и конзул је заиста могао бити задовољан (26).
13. И тако је *ишло* редом, из године у годину (240).
14. У таквим расположењима не расту поеме и од таквих мисли се рђаво спава а тешко снива, *ако човеку пође за руком* да заспи (135).
15. ... после туже и њега и манастир што је болеснику *крнуло* на горе или што је умро (238).
16. Сад се и неупућенима *показа* зашто су отворени и чему треба да служе конзулати у Босни (274).
17. Али кад је тај мали бледи и грбави дечак пошао у школу, *показало се* да да је најоштроумнији од све деце ...(114).
18. Гледајући те људе и жене, пресамићене, закукуљене и увек неме, без осмејка и покрета, више га је *гонило* да сазна њихове страхове и надања него стварни живот ... (139).
19. Али с друге стране, *вређало* га је и *болело* да мора својим угледом да покрива заверу двојице тумача (372).
20. Памтио је све што је *друге мрзело* да памте (116).
21. Тек кад је у Цариграду *дошло до мајског преврата и промене* на престолу, престале су наредбе за упућивање официра у Турску (43).
22. Између њега и Давне *дошло је* одмах до *размисолажења и сукоба*, како у погледу дијагнозе тако и у погледу лечења (223).

Како се види, ове реченице немају заједничко то да им је предикат у форми у којој се налази код свих безличних реченица. Оне могу у дативу имати допуну именске ријечи која значи људско биће, али то није обавезно ни уз исти глагол (1–11). Ако је у реченици уведен датив, садржај предиката тиче се појма исказаног тим падежом, ако датива нема, онда се садржај не приписује никоме конкретно. Ове реченице се разликују од оних из претходне [8] групе и по томе што немају синтаксичко *се*²⁰. Ни у наредним примјерима нису обавезни додаци: допуне

²⁰ М. Стевановић их у својој граматичкој наводи заједно, тј. са реченицама из групе [8] наводи и оне из групе [9] које имају именску ријеч у дативу, налазећи им тај заједнички елемент (Стевановић 1991: 92–93).

у акузативу (18 и 19), дативу (15 и 16), прилог (15 и 16). Неопходна је допуна у акузативу у примјеру двадесет. Видимо да се једна безлична реченица остварује као фразеологизам (14). Такође међу овим реченицама јављају се и двије са декомпонованим глаголом у позицији предиката (21 и 22). Све нам ово свједочи о томе колико је разноврсна употреба безличних реченица у *Травничкој хроници*.

У овом Андрићевом роману врло често се јављају безличне реченице са прилошким предикатом, о којим се у нашој граматичкој литератури говори. Овдје ћемо навести примјере таквих безличних реченица.

[10]

1. Али сада, читајући тај задоцнели и неумесни циркулар о ба-ловима, оркестру и декорацијама, *било му је поново и стидно и тешко* и долазило му је и да плаче и да се смеје (41).
2. Јуче после подне капицибаша, који иначе у последње време није био здрав, осетио је да му *није добро* (47).
3. За лекаре *је било доцкан*, а хоџа је увек на време (49).
4. Већ после првих дана и првих разговора *било је јасно* да између конзула и његовог новог чиновника нема и не може бити много додирних тачака или чак неке присности (60).
5. Младић га је гледао са неверицом и питао се, као у сну, *је ли могућно* да је ово свештеник и редовник (88).
6. Од те теме *није било далеко* до Босне и прилика под којима у тој земљи морају да живе и везир и конзул (202).
7. Свет није хтео да верује, а и *било је тешко веровати*, да у старца није било готова новца ... (131).
8. Старца нису нудили јер *је било познато* да он не једе ни код кога ... (438).
9. Давил је дуго, али узалудно, уверавао везира каква ће опасност по Турску бити нови конзул и како *би најбоље било да му се не да брат* ... (93).
10. *Није најгоре* што се пати ни што се умире, него што се стари, јер старење то је патња без лека и наде, то је смрт која траје (282).
11. Кретао је, јер му *другачије није могло да буде*, јер је добио ферман ... (289)

12. Њему је било јасно да је ова тишина у ствари смрт у другом облику (140).

13. ...жели да види говори ли он то озбиљно и је ли при себи (50).

Како се види, у овим реченицама јављају се различити прилози у лексичком дијелу предиката; неки предикати отварају позицију и за нову клаузу. У једном примјеру (13) у именском дијелу предиката није прилог, већ предлошко-падежна конструкција (понеко овакав тип предиката сврстава у именске), а у питању је фразеологизам. Дакле, посриједи је група примјера који нису сасвим идентични.

Треба истаћи да се у Травничкој хроници посебно често јављају обезличене реченице. То су једине безличне реченице код којих се предикатом исказана радња везује за учешће актанта који је на семантичком плану агенс или онај људски створ кога се тиче стање исказано предикатом, а који се у другачије образованој реченици може исказати граматичким субјектом. Тај појам се у обезличеним реченицама никад не исказује за то резервисаном синтаксемом, а знак њихове обезличености јесте неглаголско *се* (Станојчић и Поповић 2005; Танасић 2004). Такве су реченице у сљедећим примјерима.

[11]

1. У таквим приликама *рачунало се у травничкој чаршији* и с маленкостима и у свему тражио жељени знак за преокрет набоље (19).

2. Тих дана се са Дрине вратио *ћехаја сулејман-паша Скопљак*, пошто је, како се у Конаку *говорило*, потпуно разбио српске установе (54).

3. Док год *се* у Турској овако *влада* и док год су у Босни овакве прилике, не може бити говора о путевима и саобраћају (76).

4. Треба само закопати педаљ у дубину па да *се наиђе* на гробове и остатке прошлих времена (127).

5. У таквим расположењима не расту поеме и од таквих мисли *се рђаво спава а тешко снови*, ако човеку пође за руком да заспи (135).

6. Није најгоре што *се пати* ни што *се умире*, него што *се стари* ... (282).

7. Најпосле је наступило то о чему *се* већ месецима *говорило* (19).

8. Тако је и то буђење личило на наставак ноћних снова из којих се споро и напорно *прелазило* у необичну јаву конзуловања у далекој турској вароши Травнику (23).

9. По задаху *се осећало* да је просторија била, за данашњу прилику, први пут те зиме отворена и загрејана (31).
10. У другом *се прописивало* како треба да се прослави Наполеонов рођендан, 15. августа (40).
11. Знаш како се *каже*: сви смо ми мртви, само се редом сахрањујемо ...(50).
12. *Не би се никад рекло* да и овако умни, праведни и у сваком погледу хладни људи могу бити судбоносни и на неког утицати разорно (368).
13. Везир, изненађен, наредио је да *се поведе истрага* и да *се види* шта је било са ферманом и бератом (95).
14. Пуковник је примио везирово писмо у ком му јавља да *се* за документима *трага* а њега позива да одмах крене ...(96).
15. Али *из* свега се ипак *назирало* да аустриски конзул жели да повеже све оне који су против француског конзула... (96).
16. Двадесет пет година *се ишло, тражило и налазило, губило и поново стицало*, од једног »заноса« до другог, а сада је, преморен, растрзан у себи, истрошен, дошао на тачку са које је кренуо кад му је било осамнаест година (447).
17. Како да *се види* јасно и разуме ма шта у општој и непрестаној трци и пометњи, а како да се настави маршовати кроз замор? (273).
18. Понајвише *се говори* о кухињи, изазивају сећања на јела и вина разних крајева Француске, чине поређења са турским начином исхране, *жали се* што нема француског поврћа, француских вина и зачина (133).
19. Из ове таме ниједном напору *се не види* краја (25).
20. Све ми више то изгледа један несавладљив и безуман напор, јер је бесмислено хтети отклањати злоупотребе и предрасуде, кад *се нема снаге ни могућности отклонити* узроке који су их изазвали и створили (79).

Наведено је више примјера да би се видјеле карактеристике овог типа безличне реченице, а које су већ у нашој литератури описане. Овдје се у неким примјерима види како се и на агенс може указати у оквиру реченице (1: у травничкој чаршији, 2: у Конаку). Андрић је у овом рома-

ну често посезао за овим реченицама јер је имао потребу за обезличавањем радњи и ситуација; тако се понекад обезличени предикати односе на конкретне, не уопштене, појмове (види примјере број 8 и 16). Већ смо једном другом приликом говорили како ове реченице имају сличности са рефлексивним пасивним реченицама (Танасић 2012), о чему свједоче и овдје наведени примјери 13, 17 и 18: гдје се у истој сложеној реченици јављају клаузе образоване по једном и другом моделу. Такође, повезује их и могућност да се у оквиру једних и других исказује пацијенс: у рефлексивним пасивним то се чини редовно именицом у позицији граматичког субјекта, у обезличеној – понекад исказивањем ближег објекта у облику генитива без предлога (19 и 20) (Танасић 2005).

Овај тип безличне реченице често се јавља у *Травничкој хроници* и са предикатом од модалних и фазних глагола који траже допуну у виду другог глагола, као што је у сљедећим примјерима.

[12]

1. На крају, никад *се не зна* шта ко носи и чији је калауз (13).
2. Обе стране, ако *се* у тој фази борбе већ *може говорити* о две стране, бориле су се ... (14).
3. Не *би се могло казати* да је много пријатан тај напола сељачки паша крута држања ... (55).
4. На турску послугу *није се могло ни помишљати* (57).
5. *Не зна се* шта је фон Митереру било теже трпети и мучније гледати, њене заносе или њена разочарења (107).
6. Осећао их је не као браћу и своје него као одвратне робове међу којима се не може опстати и од којих *треба бежати* што пре, заувек, и по сваку цену (115).
7. За џамију *се зна* у народу да је некад, пре доласка Турака, била црква Свете Катарине (286).
8. Тада је *могло да се види* како су важне и велике ствари рађање и материнство у животу овога света... (322)
9. Онекуд *поче да се говори* о грбу и застави који ће бити видно и стално изложени на згради страног конзулата (17).
10. Како да се види јасно и разуме ма шта у општој и непрестаној трци и пометњи, а како да *се настави маршовати* кроз замор, трзавице и неизвесност, у нову маглу и недоглед? (273).

И у овим примјерима реченице су безличне и припадају истом моделу обезличених као што су и оне из претходне групе. Скрнули бисмо пажњу на примјер шест, гдје се у саставном односу јављају двије безличне реченице с модалним глаголима: у првој је глагол *моћи*, а у другој – *требати*. Прва је обезличена, друга није: глагол *требати* је овдје безличан и нема потребе, па ни могућности, да се реченица гради по моделу обезличених реченица.

На крају бих навео неколико примјера за безличну реченицу са трпним придјевом у предикату.

[13]

1. А драгоман је, онако црн и висок, на својој пиргавој кобили, гледао презриво и одговарао дрско али промишљено ... да *је* из Цариград већ *поручено* да је француски конзул у Травнику и даље »девлет-мусафир« и да ће сва Босна бити попаљена ако му се ма шта деси ...(45).
2. Из Париза *је наређено* генералу Мармону да их одмах упуту преко Босне и у мањим групама (41–42).
3. Давилу *је наређивано* да им обезбеди пролаз, набавља коње и пратњу (42).
4. Али давно *је речено* да слободу није довољно стећи, него је много важније постати достојан слободе (316).

Овдје се наводе као потврда о томе колико су у *Травничкој хроници* заступљене безличне реченице, са необично много својих модела. Ови примјери такође свједоче и о тачности тврдње да језик прозних дјела Иве Андрића одражава стање у савременом српском стандардном језику²¹.

²¹ Иако су ове реченице у српском језику, како видимо и код таквих умјетника ријечи какав је Иво Андрић, о њима се мало говорило – модел се наводи у Пипер 2005 и Московљевић Поповић 2007, такође се наводи у граматици Пипер и Клајн 2013. О њима се говори први пут више у посебном раду Таназић 2018.

О РЕЧЕНИЧНОЈ КОНДЕНЗАЦИЈИ У *ТРАВНИЧКОЈ ХРОНИЦИ* ИВЕ АНДРИЋА

Иво Андрић је написао своја значајна прозна дјела у првој половини и почетком друге половине двадесетог вијека, када је српски књижевни језик достигао степен изграђеног оруђа српске културе. И сам Андрић је значајно допринео изграђивању српског језика Вуковог типа у модеран и развијен књижевни језик²². Зато за српску науку о језику занимање за језик Иве Андрића представља стални интерес, а језик писца није без значаја ни за изучавање Андрићевог књижевног дјела, наравно – на други начин. С друге стране, тај стандардни језик који је стварао и Иво Андрић лежи у основи модерног српског језика изграђиваног посљедњих педесетак година или од Другог свјетског рата. Данас²³, кад се обиљежава сто двадесет година од рођења српског нобеловца, није без интереса погледати и у каквом односу је његов језик према савременом српском језику: да ли су оцјене даване прије више од педесет година о доприносу Иве Андрића изграђивању модерног српског језика и данас на снази. Овај рад, који представља опис једног језичког феномена у Андрићевом великом роману, представља и мали допринос томе.

Рад, дакле, има за циљ да покаже колико је појава реченичне кондензације присутна у роману *Травничка хроника*²⁴, на једној страни, и, на другој страни, да покаже да ли књижевно дјело Иве Андрића још увијек репрезентује савремени српски језик. Јер, за српски језик, као и за друге савремене језике, карактеристична је појава кондензације, чији је један продуктиван вид јављање конструкција са глаголским

²² И Иво Андрић се убраја у творце тзв. *београдског стила*, под којим појмом се подразумијева изграђен полифункционалан српски књижевни језик с почетка двадесетог вијека, о чему је уочи Другог свјетског рата писао Александар Белић: „Све је као код Вука, а ипак је све друкчије“ (Белић 1940; овде према Белић 2000: 615).

²³ 2012. године, кад је рад написан.

²⁴ Служио сам се издањем Нолит Београд, 1981.

(девербативним) именицама умјесто образовања с глаголима – номинализација.

Самој појави номинализације, која спада у реченичну кондензацију,²⁵ као феномену карактеристичном за модерне језике, па и за српски језик, у српској науци посвећено је посљедњих година доста пажње, а највише у радовима Милорада Радовановића. Номинализација је карактеристична за одређене функционалне стилове, административно-правни, научни, публицистички, а није карактеристична за белетристички (Радовановић 2007в, 12).

Промјена категоријалног статуса кључне лексеме у реченичној конструкцији – прелазак глаголске лексеме у именску – има на синтаксичком плану крупне посљедице: прво, најчешће реченична, предикативна конструкција постаје нереченична, номинална конструкција и, друго, оне лексеме синтаксеме које су биле везане за глаголску лексему долазе у другачију синтаксичку позицију, долазе у синтаксички однос са именичком лексемом синтаксемом. Поставља се питање какав утицај промјена категоријалног статуса глаголске лексеме оставља на актантну структуру конструкције. У неким случајевима актантна структура именице идентична је актантној структури глагола од ког је изведена, у другим случајевима не мора бити тако (Апресјан 2011, 25). Девербативна именица диктира другачију синтаксичку структуру од оне коју диктира глаголска лексема. Доста тога може се посвједочити и грађом коју нуди Андрићев роман *Травничка хроника*. Треба рећи да се девербативне именице у погледу фреквенције у овом дјелу понашају слично пасивним конструкцијама, тј. сусрећу се релативно често у овоме роману.

Травничка хроника је роман који је написан на основу историјске грађе и познато је да је Андрић ту грађу обилато користио и укључио у роман (види Шамић 1962). И сама тематика је погодовала томе. Тако је у овом роману постојао простор за номинализоване конструкције, баш као у административном или журналистичком стилу.

У наставку рада прво ћу се позабавити питањем представљања и распореда два значајна актанта из глаголске конструкције у номинализованом исказу који у ненормализованом исказу имају функцију синтаксичког субјекта и објекта реченице.

Да пођем од случаја кад се уз девербативну именицу не јављају додаци који представљају субјекат и ближи објекат глагола од ког је она постала. Ево неколико таквих примјера.

²⁵ О појави као што је транспозиција глагола и придева у именице говори се и као о синтаксичкој деривацији – в. Марић 2011; Марић 2012.

[1]

1. Зато су горди и лукави Травничани желели да уопште ништа не дође, да се живи, колико год је могућно, без *промена и изненађења* (13).
2. Од тих сукоба тако супротних интереса, *веровања, тежњи и надања* стварало се једно грчевито клупко ... (14).
3. Али како се примицао дан прве *посете*, та *сећања и разматрања* све су више уступала место новим утисцима... (25).
4. ... Давилу су, после неочекиваних *понижења* која је доживео на *проласку* кроз варош, пријале ова *пажња* и *љубазност* (32).
5. После краћег *боравка* у Солуну постављен је за везира на Босни (33).
6. Давни су добацивали шале и погрде на улици и питали га да ли је конзул почео да се спрема за *одлазак* и, ако није, шта чека (45).
7. Жалио се на злоћу и мржњу домаћих Турака ... на *неразумевање* на које наилази код старешина у Цариграду и Сплиту (59).
8. И тог истог Ибрахим-агу, који чува душу од најмањег греха при *мерењу*, Дефосе је видео како бије сељака хришћанина... (73).

У роману нису чести овакви примјери, гдје се експлицитно не именују актанти субјекта и објекта радње. У литератури је утврђено да појаву номинализације условљавају прагматички разлози: редундантност информација о агенсу, времену, објекту и др. (Радовановић 2007в,12). Тако је у тзв. специјалним функционалним стиливима, али у Андрићевом дјелу се то не показује често тако. Напротив, ови актанти су битни и зато се често износе и при реченичној кондензацији помоћу девербативних именица. Много чешће се јављају кондензоване конструкције гдје је уз девербативну именицу неки од ова два актанта исказан. Код именица од прелазних глагола могућ је само субјекатски генитив, односно присвојни придјев или замјеница. Још чешће се јавља један од ова два актанта у случају кад код глаголске именице постоји валенција за оба. Разлози за изостављање синтаксема којим би се ти актанти именовали могу се тражити у самом контексту у коме се појављују наведени примјери. У свим тим примјерима из ширег контекста се лако могу успоставити синтаксеме које би указивале на субјекат/агенс и објекат/пацијенс, гдје је и овај присутан. У примјеру седам уз девербативну именицу се јавља односна клауза. Међутим, то није разлог што се уз њу не

исказује ни један од два актанта: ова клауза би могла доћи и да је исказан податак о субјекту радње у виду именице. И у литератури је већ истакнуто да се интерпретација номинализованих структура и ослања на њихов лингвистички и нелингвистички контекст, што додуше важи и за њихове еквивалентне реченичне конструкције (Радвановић 2007б, 85).

Кад је ријеч о представљању субјекта реченице у конструкцијама с девербативним именицама, треба рећи да у српском језику одавно постоје двије могућности: или се он исказује тзв. посесивним генитивом или присвојним придјевом односно замјеницом. Тако и Андрић користи обје могућности, што илуструју сљедећи примјери:

[2]

1. ...Давилу овај невероватни неми *презир чаршије* није био ништа мање болан ни увредљив од гласне мржње малопређашњих псовки (28).

2. И поред тешког одела које је лежало на њему, Давила прође дрхтавица при помисли да ће поново морати пројахати између излизаних ћепенака и нахерених мушебака уз *грдњу* или *презир светине* (35).

3. Нови конзул испраћен је кроз улице *псовкама* и *претњама жена и деце* (96).

4. Али вести о *доласку конзула, час Француског, час аустријског, час руског, час све тројице заједно*, изазивале су код њих наде или забринутости... (169)

5. *Долазак француске војске* у Далмацију примакнуо је неочекивано тога *Бунапарту* из причања Босни и Травнику (15)

6. Јављао се изглед на зараду од *доласка тога новог, непознатог, али вероватно имућног света* који ће свакако морати да троши (18).

7. Жалио се на злоћу и *мржњу домаћих Турака* ... на неразумеване на које наилази код старешина (59).

8. После сваке *победе Првог конзула* или, доцније, *цара Наполеона*, изгледало је да се указује чврст и сталан, спасоносан средњи пут ... (66).

9. Пре две године, одмах после велике *Наполеонове победе* у Пруској, Давил је написао поему... (66)

10. Пас лаје а караван пролази, завршио је везир који је очигледно био обавештен о свему што се дешавало за време *конзуловог проласка* кроз варош ... (33).

11. Сва средства за рад и борбу, која су му обећавана пре *његовог поласка* у Босну, или која је тражио доциније, била су недовољна ... (38).

12. У *везиrowом* приказивању све је изгледало ситно и безначајно (217).

13. Управо некако у време *везиrowог одласка* појавио се одједном у Травнику тај Бекри-Мустафа (159).

14. Па и кад би га, већ у рану зору, пробудила бајрамска *свирка бубњева* и *зурла* или *дечја трка* на спрату изнад њега, Давилу је требало времена да се растрезни и снађе (23)

15. ... *њен* одлазак из Сплита морао се непрестано одлагати (37).

16. Долазак *царско-краљевског генералног конзула* у Травник прошао је као и *долазак Давилов* (96).

17. Али *дочек* од стране домаћег турског света није био ни бољи ни гори (96).

Прво ћемо размотрити првих шеснаест примјера. Како се види, у првих седам примјера, агенс се исказује именицом у генитиву. Примјери осам до петнаест показују да се уз ове именице исказује присвојним придјевима и замјеницама. Као што је и у другим функционалним стиловима, и овдје се обје могућности указивања на агенс јављају уз именице од прелазних и непрелазних глагола (о томе више: Танасић 2009а; 2010). Не може се утврдити неко правило по коме се користе ове двије могућности исказивања субјекатског значења, тамо гдје према именици има одговарајуће придјевско или замјеничко рјешење. Можда понекад игра улогу и потреба за разједначавањем. Тако је у четрнаестом примјеру: у реченици се прво јавља уз једну девербативну именицу генитивна допуна, која се не може замијенити присвојним придјевом, уз сљедећу се јавља присвојни придјев. И у примјеру шеснаест уз једну те исту девербативну именицу – *долазак* – у једном случају је употријебљен објекатски генитив, у другом случају је присвојни придјев. Уз генитив се јављају извјесни придјеви који би из конструкције изостали ако би се умјесто генитива јавио субјекатски присвојни придјев. Примјери један и два илуструју неке случајеве кад није могуће употријебити присвојни придјев јер према датој именици га нема, а примјери четири и шест такође илуструју неке случајеве кад именица има предност, мада

према посљедњој, да и није у оваквој синтагматској констелацији, не постоји одговарајуће придјевско решење. Углавном, у погледу исказивања субјекатског значења и овдје се девербативне именице понашају у складу с оним што је већ познато у нашој литератури о стању у савременом српском језику (Радовановић 2007г, Танасић 2009а; 2010).

Овдје посебно треба обратити пажњу на посљедњи примјер – на агенс се указује конструкцијом *од стране* + *генитив*. Та конструкција је позната као средство за исказивање агенса у пасивним реченицама с трпним придјевом, али се о њој мало говорило као конструкцији конкурентној присвојном придјеву/замјеници и присвојном генитиву уз девербативне именице²⁶. У овом примјеру могао је бити употребљен и генитив без предлога, истина уз потребу већег ослањања на контекст да би се знало је ли ријеч о субјекатском или објекатском генитиву, што не би био једини примјер за такву потребу. Међутим, употребом конструкције с предлогом *од* избјегнута је свака недоумица у тумачењу реченице. Данас је та конструкција уз девербативне именице равноправна синтаксичка јединица за исказивање агентивног значења при кондензацији реченичног значења глаголским именицама. Она је у неким случајевима и једино средство за исказивање агентивног значења уз девербативну именицу, нпр. увијек кад постоји потреба да се искаже и објекатско значење, а није га могуће исказати присвојним придјевом или замјеницом; двије различите синтаксичке функције не попуњавају се истом синтаксемом, овдје генитивом без предлога (о томе више у Радовановић 2007г, Танасић 2009а; 2009). Интересантно је да се ова агентивна конструкција јавља у *Травничкој хроници* знатно прије него што је била позната у нашој литератури у тој позицији.

При замјени глагола девербативном именицом и објекатско значење се исказује присвојним генитивом или присвојним придјевом/замјеницом. Ево неколико таквих примјера:

[3]

1. Тек кад је у Цариграду дошло до мајског преврата и промене на престолу, престале су наредбе за *упућивање официра* у Турску (43).

2. Знајући шта би за њега и његов посао значио *губитак садашњег везира*, Давил је од самог почетка слао хитне поруке и генералу Мармону и Амбасади у Цариград ... (44).

3. Капицибаша је доиста донео смртну *осуду везираву* (48).

²⁶ Мислим да је на ову конструкцију уз девербативне именице први пут скренута пажња у мојим радовима Танасић 2009а и 2010.

4. За оно неколико месеци које је провео у Паризу, пре *свога наименовања* за конзула у Травнику, Давил је у безбројним очима својих пријатеља могао, као у огледалу, да види тај исти страх који се, непризнат и сузбијан, непрестано јављао у њему самом (66).

5. Давил је због тога *чинио* тешке *прекоре* *младићу*, доказујући да је био у праву кад му је препоручивао да не иде пешке кроз чаршију... (75)

6. Једног уторка, тачно у подне, фон Митерер је најпоследње *учинио* своју *посету* *Давилу* (97).

7. Празна, као вихором пометена чаршија испуни се жамором и повицима доконог света, који је *Мехмедовим* *хапшењем* био само напола задовољан (161).

8. Много обећање није видело *свога остварења* и многа везирова наредба остала је неизвршена ... (43).

И у овим случају у *Травничкој хроници* налазимо оно што је карактеристично и за савремени српски језик. Овдје је занимљиво скренути пажњу на случајеве кад се девербативна именица добије у процесу глаголског декомпоновања (примери пет и шест). Тада се, како се види, уз девербативну именицу, која представља објекат радње, не јавља именица у генитиву, већ у дативу. О овоме случају не говори се ни у радовима о декомпоновању глагола ни у радовима о номинализацијама. Андрићев језик нам, како видимо, документује многе појаве које се тичу савременог српског језика.

Јављају се и случајеви када се уз девербативну именицу јављају и субјекатски и објекатски елементи.

[4]

1. Био је збуњен, али горд што овако неочекивано, у овом чудном друштву, мора да узме на себе свој део дужности и да опроба *своје* *невелико знање* *италијанског језика* (89).

2. Међутим, као што се то често дешава, с годинама Давил је све упорније, механички и једноставно, „радио на поезији“ и не постављајући себи више то питање које младост, у *свом* поштену и храбром *посматрању* и *просуђивању* *самог себе*, тако често себи поставља (81).

3. Оно хладно и мучно стезање у утроби, које је, час јаче, час слабије, увек пратило *његове* *посете* *Конаку* сваки разговор с Турцима, пресекло га је сада снажно ... (151).

4. Исто као што је Давил био изненађен и очаран његовим познавањем **Виргила** и **Овида** (361).

5. Исто као што је, у своје време, фон Митерер био изненађен и уплашен његовим познавањем **војних вештина** (361–362).

У савим примјерима је агентивно значење исказано присвојним придјевом односно замјеницом, а објекатско присвојним генитивом, каква дистрибуција функција је уобичајена у српском језику (Радовановић 2007г, Танасић 2010).

Наравно, уз глаголске именице јављају се понекад и други аргументи, најчешће су то сачувани подаци о некој прилошкој одредби уз глагол некондензоване реченице, затим о даљем објекту. О томе свједоче следећи примјери.

[5]

1. *Наполеонова ратовања по Европи* била су већ достојнији предмет травничких разговора (15)

2. У исто време у Травник је дошао нови везир Хусреф Мехмед-паша и донео поштовање за Наполеона и интерес за све што је француско (15)

3. Јављао се изглед на зараду од доласка тога новог, непознатог, али вероватно имућног света ... (18).

4. Још узбуђен од оног што је доживео на пролазу кроз варош, Давил је сад опет био збуњен ... (30).

5. Давилу су годиле ове речи изговорене искрено и мирно, јер су биле посредно извињење за малопређашње увреде ... (33).

6. ...завршио је везир који је очуигледно био обавештен о свему што се дешавало за време конзуловог проласка кроз варош ... (33)

7. После порођаја, жена се споро и тешко опорављала и њен одлак из Сплита морао се непрестано одлагати (37)

8. Капицибаша је са свежом мржњом причао о својим негдашњима ратовањима против Руса (46).

9. Непосредно пре свога одласка из Травника, пошто би успавао везиру пажњу, требало је да капицибаша извади други ферман ... (48).

10. Сва средства за рад и борбу, која су му обећавана пре његовог одласка у Босну или која је тражио доцније, била су недовољна или нису уопште стизала (37–38).

11. Давил је слушао, хладан од узбуђења, *Давнино мирно излагање* (51).

12. Опет искрсну у њему оно *јутрошње осећање запрепашћења* (52).

23. Пре две године, одмах после *велике Наполеонове победе у Пруској*, Давил је написао поему ... (66).

Има примјера да се уз девербативну именицу јављају и по двије овакве, споредне аргуменатске синтаксеме (примјери пет и осам). Такође, у неким случајевима се уз девербативну именицу јављају само споредне аргуменатске синтаксеме, као што је у примјерима два до пет. И у овом погледу се реченична кондензација у Андрићевом роману остварује у складу са правилима која важе за савремени српски језик, и како се то чини у функционалним стиливима за које је та појава карактеристичнија.

Речено би се могло у најкраћем свести на следеће. Мада је појава реченичне кондензације, па и помоћу глаголске именице карактеристичнија за друге, специјалне функционалне стилове, она је у значајном степену својствена и *Травничкој хроници* Иве Андрића. Очито тематика овога романа отвара простор за овакве синтаксичке конструкције. Језичка грађа из овог романа илуструје све значајније обрасце синтаксичких конструкција у чијем центру је глаголска именица. Аутори који су утврђивали карактеристике савременог српског језика које би требало са становишта језичке норме преиспитивати између осталог указују и на појачану продуктивност номинализационих процеса (Радовановић 1978; 2007, 245, Станојчић 1996, 137). Може се, дакле, закључити да и кад је посриједи процес реченичних кондензација, односно номинализација, *Травничка хроника* репрезентује савремени српски језик.

ПРОСТОР И ВРИЈЕМЕ У ПРИПОВИЈЕТКАМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Григорије Божовић спада међу најзначајније српске писце прве половине двадесетог вијека који потичу са Косова и Метохије. Григорије Божовић је један са великог списка српских писаца и интелектуалаца које је комунистички режим погубио па покушао и да избрише заувјек из српске културе. Преко пет деценија послје Другог свјетског рата био је искључен и из проучавања историје новије српске књижевности²⁷. Прве књижевне радове објавио је у *Цариградском гласнику* и календару *Голуб* 1899. „У приповеткама најчешће описивао суров и сложен живот српског народа на Косову, Метохији и у Македонији под турском влашћу, а тиме тематски проширио српски културни и књижевни простор на дотад неослобођене крајеве (*Из Старе Србије*, Мостар 1908, *Тешка искушења*, Бгд., 1935, *Под законом*, Бгд., 1939, *Приповетке*, Бгд., 1940)“. „Драматичне услове живота српског Југа, где се мешају и сукобљавају различити национални, политички, верски и културни интереси и обрасци понашања, представио традиционалним реалистичким поступком, занимљивом и добро развијеном причом, живописним ликовима и богатим језиком и стилем, најчешће сугеришући шира и универзалнија књижевна значења од оних која наговештавају завичајни контекст и тема. Његови

²⁷ Завршио је богословско-учитељску школу у Призрену, а потом и литерарни одсјек Духовне академије у Кијеву 1898. године. До 1909. године био је учитељ у Призрену и Битољу. У току Првог свјетског рата био је затворен у логору у Мађарској. По завршетку рата радио је као секретар општине Призрен и окружни начелник. Био је народни посланик у Уставотворној скупштини. Послије 1930. године углавном се бавио књижевним и новинарским радом. Објављивао је приповијетке и путописне репортаже у часописима и листовима, највише у *Политици*. Други свјетски рат провео је у Пљевљима до пада Италије (1941–1943). Послије ослобођења ухапшен је у Ваљеву и стријелан у Београду због наводне сарадње с италијанским окупационим властима. Рехабилитован је 2008. године на захтјев синовца др Маринка Божовића, професора Универзитета у Приштини, чији је отац, свештеник и брат од стрица Григорија Б., такође стријелан 1945. И он је по захтјеву Маринка Божовића 2007. рехабилитован.

путописи, у којима се поред старосрбијанских крајева описују предели, обичаји, социјална и културна традиција Црне Горе, Херцеговине и Босне, често имају одлике правих наративних целина, с јасно наговештеним књижевним ликовима и занимљивом причом²⁸ (М. Недић: *Српска енциклопедија*, Том I, Књига 2, МС, САНУ, Завод за уџбенике, Нови Сад – Београд).

У овом раду описаће се начин просторне и временске детерминације радње помоћу падежа односно предлошко-падежних конструкција у приповијеткама овог значајног књижевника и друштвеног радника и борца²⁹ за ослобођење јужних српских територија из вишевијековног турског ропства. Као што је познато, просторна и временска детерминација имају доста заједничког. У литератури се говори да временска детерминација представља метафоризацију просторне детерминације³⁰. Зато, између осталог, овај рад и има за предмет опис ових двију категорија у дјелу једног значајног а неоправдано и неправедно занемареног српског писца.

Да пођемо од просторне локализације радње. Овдје ће се одвојено разматрати конструкције којим се исказује директно мјесто вршења радње / стања, а одвојено оне којим се индиректно детерминише радња. И једна и друга врста локализације врши се слободним падежима и падежима с предлозима. У следећим примјерима илуструје се директна просторна локализација.

[1]

1. Идем уз *гласиту Топлицу* са неуједначеним осећањима (Божовић 1928, 5).
2. Дан је мек, топла киша сипи, те сељаци измилели *из малих шљивика зараслих села на њиве* (Божовић 1928, 5).
3. Капетан Вукоје у *старој кавани* стојећи читаше новине (Божовић 1928, 6).
4. У *Бабушију* и сад се могу наћи сличне прилике: високе, црномањасте... (Божовић 1928: 7).
5. Његови прадедови, браћа Степан и Стеван живели су у *селу Дворишту*, испред Острога Копља (Божовић 1928, 7).

²⁸ У овом раду се не прави разлика између те путописне прозе и приповједака.

²⁹ Послужила су ми следећа издања: *Приповетке*, Београд, 1924; *Црте и резе*, Београд, 1928; *Неизмишљени ликови*, Београд 1940.

³⁰ Види у том погледу Пипер 1997.

6. Мрштили се на Арбанасе па се преселили у *Мургулу* (Божовић 1928, 7).
7. Тада је на *Копанику* чуо да у *Прокупљу* има нова школа где се другачије учи (Божовић 1928, 8).
8. Тукући се *по граници* с Арнаутима и гонећи разбојнике, тај је човек прочитао *Тактику* и *Стратегију*... (Божовић 1928, 9).
9. Пролазим *кроз крај сурих шајкача* (Божовић 1928, 11).
10. У *мојој постојбини* постоје сад два места која особито волим ... (Божовић 1928, 25).
11. То су, значи, на *трг* дошли Приштинци и Куршумличани, а већ да не помињем и богатије насељенике који само на кочијама долазе у *своје главно место* (Божовић 1928, 28).
12. Једнога хладног вечера за време последњих избора верасмо се на коњима уз *Чечевску Ријеку* (Божовић 1928, 63).
13. Попадосмо одмах у *дебелу хладовину* (Божовић 1924, 3).
14. Али овај ћутке, не изговарајући ништа, метну руку на *прса* и поклони се (Божовић 1924, 9).
15. Зора поче да пробија *кроз померене на кући ћерамиде*, кад жалосној Неди поче да се окреће око главе кућа и наложени огањ (Божовић 1924, 28).
16. ...као да сам му све то омаловажио што имам пристојну спољашност, и што нисам пешке сишао *низ Трnavу у његову варош* (Божовић 1924, 58).
17. ... те му је за кратко време у крвавој помами изишао на велики глас и *по свој Црној Гори* (Божовић 1940, 21).
18. Старином Радовић из Мораче, он се родио у *Потрку у оној храстовини на брдима између Лима и Тарте, на злу месту* где је све морало бити врло тврдо што је остајало у животу... (Божовић 1940, 63).
19. Али кад избише *из борја на чистину*, као укупани сташе ... (Божовић 1940, 84).
20. Још нејака, тек зашла у петнаесту годину, Стана пероша Љешњака храбро се вераше уз *стравични Струг, оне кршчеве што се уздижу од Лима*... (Божовић 1940, 88).
21. Повеле нас *с кривудавог пута једном кривудавом стазом на завојице пречицом* и изведе пред кућу (Божовић 1924, 5).

22. Одржаше *по градовима* зборове, размилеше се *по селима* (Божовић 1924, 24).

23. Јездити *Рогозином* испод самога Црнога Врха и обрвати се око Јелечи лети је тешко (Божовић 1928, 71).

Наведени примјери свједоче да Григорије Божовић у приповијеткама користи оне падежне конструкције које су карактеристичне и за савремени српски књижевни језик кад је посриједи директна просторна локализација. Дакле, јављају се инструментал без предлога, генитив, акузатив и локатив с предлозима. Да су конструкције којим се врши просторна локализација радње битан моменат у пишчевом обликовању приповједне прозе, у стварању умјетничког свијета, свједоче чињенице да се ове конструкције јављају доста често у реченицама. С друге стране, има случајева да се уз један глагол јавља више одредби с мјесним значењем исказаних падежним конструкцијама. Тако је у овдје наведеним примјерима два: измилели *из малих шљивика зараслих села* (1) *на њиве* (2), шеснаест: *сишао низ Трnavу* (1) *у његову варош* (2), осамнаест: *се родио у Потрку* (1) *у оној храстовини на брдима између Лима и Тарте*, (2) *на злу месту* (3), деветнаест: *избише из борја* (1) *на чистину*, (2), двадесет један: *Поведе нас с кривудавог пута* (1) *једном кривудавом стазом на завојице* (2) *пречицом* (3). Томе закључку иду у прилог и неки други случајеви пишчевог задржавања на овим конструкцијама, као што је овдје у двадесетом примјеру: *храбро се вераше уз стравични Струг, оне кршеве што се уздижу од Лима*. Именици која врши функцију мјесне просторне локализације *Струг* није био довољан сам атрибут *стравични*, већ је добила и апозицију за додатно одређење. И саме именице које се јављају у овим конструкцијама заслужују пажњу. Њима се често именују села, градови и предјели у којима живе и крећу се Божовићеви јунаци, гдје су трпјели тешку судбину, али и гдје су се супротстављали свакаквим зулумћарима и како су могли чували част породице и српскога имена. То су, даље, мјеста гдје су се борили у ослободилачким ратовима, или су то мјеста на којима писац налази своје јунаке послје ослободилачких ратова. Нека све ово речено илуструје један наведени примјер: *Пролазим кроз крај сурих шајкача*. Овај примјер је из из збирке путописне прозе (1928) у којој се писац осврће и на то како живе они који су донијели слободу јужним српским крајевима, а међу њима није била мала заслуга српског сељака у шајкачи, који је, сељак, за писца ознака тог краја.

Индириктна локализација се у приповијеткама Г. Божовића такође исказује различитим падежним облицима: генитивом без предлога, дативом без предлога и са предлогом, акузативом и инструменталом с предлозима. То илуструју примјери који слиједе.

[2]

1. Мокра, закићена бором, спушта се к *Ибру* (Божовић 1924, 3).
2. Мали Станиша Коматовић, сав озарен, узе став зрела домаћина, па пође ситним корацима *пред нама* (Божовић 1924, 5).
3. И док смо ми *испред куће* седали на ниске трonoшце, она ћутке, по освештаној навици, брзо али без икакве журбе и сујете, распреди наше коње и склони их *испред наших очију* (Божовић 1924, 6).
4. А тамо *иза куће* зачу се препадни крик кокошака ... (Божовић 1924, 7).
5. *Преда мном* цео Перистер, обасјан тужном месечином (Божовић 1924, 40).
6. Сав црвен у лицу од скромности, Синадин заблагодари на песми, клањајући се Турцима, па се окрену *пут Хамзе Будаића*... (Божовић, 49).
7. Прибих колена *уза седло*, притегох вођице и натукох још више фес на очи (Божовић 1924, 52).
8. ...али што се више ближасмо *Пазару*, све ми јаче долажаху на памет савети од куће до Брђани: како се ваља држати у *Пазару* (Божовић 1924, 52).
9. *Преко пута* не шета босоноги анадолски низам, а *испод вењака* не блене глупо Кајтаз-ефендија, царски џумругџија, који не беше примио плату неких петнаест месеца... (Божовић, 1928, 16).
10. Арнаутин на јавном месту не *приближава се жени*, а још мање седа *до ње*... као што ми обично радимо (Божовић 1928, 31).
11. Идуће недеље, већ кроз мрак, ја побожно пропуштам *испред зажмурених очију* дивну поворку правих оклопника и заточника (Божовић 1928, 38).
12. Догодила се страшна турска погибија. Горе негде *близо Соколовице* (Божовић 1940, 17).
13. Нека чују они *преко Таре* да Рам-јела не нариче но шенлучи ... (Божовић 1940, 25).
14. Али кад за њим брзо изађе хаџија са маштрафом ... он штуче *ка чаришији* у недоумици (Божовић 1940, 38).
15. Тек у неко доба *до Таре* сиђе један висок старац у црвеном саруку (Божовић 1940, 87).

16. А кад притрча *другој огради* и *преко ње* добро виде на месецини како му се кум неколико пута заковитла у чеврнтији испод моста, па потону, он се усправи ... (Божовић 1940), 109)

17. Седосмо *испред једне православне крчме* да испијемо каву ... (Божовић 1928, 135).

18. Милан Ракић застаде и окрену се *Преполцу* (Божовић 1924, 20).

Овдје наведени примјери нам свједоче да Божовић и у овоме случају користи различите падежне конструкције за овај вид просторне детерминације глаголом исказане радње. Као и у претходном случају, и у овоме наведени примјери не реперезентују потпун списак конструкција које у овој функцији писац употребљава. Ипак се и по наведеном избору може закључити да се ради о конструкцијама карактеристичним и за данашњи књижевни језик. Види се такође, да писац користи све могућности које у овој функцији има датив, падеж који има нешто мањи домен употребе од других падежа који врше индиректну просторну локализацију радње³¹. Интересантно је такође да уз исти глагол писац некад употребљава двије падежне конструкције – једну са значењем директне, другу са значењем индиректне локализације, као у последњем примјеру из групе [1]: Јездити *Рогозином* (1) *испод самога Црнога Врха* (2). И то говори колико су за писца значајне конструкције са мејсним значењем у ситуирању радњи.

Често се падежним конструкцијама радња одређује и у временском погледу. Смисао временске локализације радње јесте у томе да се предлошко-падежном конструкцијом именује онај временски одсјек у ком се радња именована глаголом дешава. Опет, као и код просторне локализације, радња може бити директно или индиректно локализована. Директна локализација представља такав тип временске детерминације гдје се предлошко-падежном конструкцијом исказује временски одсјек у који пада вријеме вршења глаголом исказане радње. Одликује ју, дакле, својство истовремености или симултаности.

Наредни примјери илуструју директну временску локализацију.

³¹ Практично, данас се овај датив јавља само са два предлога – *к(а)* и *према*, али уз неке глаголе и слободан – в., нпр., Антонић 2005: 190–192.

[3]

1. Пред сами последњи долазак султанов на Косово, 1911. године, *једнога раног јутра* пријави нам митрополијски каваз некога молиоца (Божовић 1924, 13).
2. *Тога вечера* ја дођох раније (Божовић 1924, 35).
3. *Овога јутра* хаџија бејаше уранио да посвршава своје послове ... (Божовић 1924, 41).
4. Али *у исто време* посла момка у село да јави какав је случај ... (Божовић 1924, 44).
5. Петар Ерац, веома угледан домаћин из Вуче са Доњег Ибра, *једнога раног јутра* заустави свога добро заморена коња пред хан Спасоја Миљковића... (Божовић 1924, 71).
6. *Једне ноћи* дигоше ме из постеље и позваше... (Божовић 1924, 104).
7. На једној зараванкастој лазини испод васојевићских катуна на Комовима, *у сами вечерњи сутон* који тмурно појачаваше густа букова шума, тихим кораком сretoше се обојица на коњима ... (Божовић 1924, 129) (Почетак приче)
8. *Овога дана* у својој зидарској одећи, са теслом за појасом, пилом преко руке и струговима о рамену, он шеташе од рускога конзулата до врха Папаз-Чаршије ... (Божовић 1924, 158).
9. Одатле *једнога дана* пошли у Двориште и рекли Арбанасима да се селе (Божовић 1928, 7).
10. *За време Садриозема* (1830 г., Босанска буна) установљен је дем-комисијон ... (Божовић 1928, 8).
11. Тек *при свршетку* [школовања] нови, школовани, учитељ Крста Маринковић 1872 избацио је јерове ... (Божовић 1928, 9)
12. *Балканскога рата* постао је мајор и командовао је батаљоном и ако већ стар и скрхан ранама и болешћу (Божовић 1928, 10).
13. Али *ранога летњега јутра* први пут у години зачула пев веселе препелици у жити (Божовић 1928, 26)
14. Најзад ми рече да је *за време окупације* био у Италији (Божовић 1928, 10).
15. Тек *у неко доба* до Таре сиђе један висок старац у црвеном саруку (Божовић 1940, 87).

16. У том часу, кад се завршавала на заравни језива представа, ови људи као да се ништа није догађало око њих, по једном нигде ненаписаном закону и по једној живчаној снази коју планине вековима таложу у полудивљем борцу – нежно се сагоше над Турчином ... (Божовић 1940, 85)

17. Магловито је просеначко јутро *при напуштању* запуштене Куршумлије (Божовић 1928, 11).

18. За Турака Подујево је било неугледно и сасвим невелико село арнаутско са два бела хана ... (Божовић 1928, 26).

19. Жена остави човека, па му *на поласку* изговори једно збогом ... (Божовић 1940, 107).

20. Последњих година био је дечански игуман (Божовић 1928, 39)

21. Једнога хладног вечера *за време последњих избора* верасмо се на коњима уз Чечевску Ријеку (Божовић 1928, 63).

22. Тако се једнога дана незнано одакле обрео у Колашину чудан стран поп (Божовић 1940, 139).

23. Ако би *тога дана* био сабор, он би изабрао какво узвишеније место ... (Божовић 1940, 135).

24. *Том приликом* га срећа послужила да добро сагледа Етема ... (Божовић 1940, 22)

25. Целу боговетну ноћ се вајкао хаџи-Гушмар и једва дочекао зору да је отклања у џамији ... (Божовић 1940, 40).

26. О славама би држао тако срочите здравице, какве нису могли и чувени наздрављачи ... (Божовић 1940, 134).

27. Међутим једнога дана баш *при сунчевој заласку* кад отац Стеван на самој речној обали посматраше ту игру, или упираше жудан поглед својој давно остављеној и далекој постојбини, из шуме је пукла пушка и опружила га на траву (Божовић 1940, 141).

Горе наведени примјери илуструју различите случајеве временске локализације радње, мада се ни у овом случају није тежило навођењу свих конструкција којим се писац служио. Међу наведеним примјерима јављају се генитив и акузатив без предлога а са обавезним детерминатором, те генитив, акузатив, инструментал и локатив с предлозима. Као што се може запазити, посебно се често јавља генитив без предлога. Међу примјерима употребе генитива без предлога интересантни су примјери дванаест и тринаест: *Балканскога рата* постао је мајор,

ранога летњега јутра први пут у години зачула пев веселе препелици. Данас ове временске падежне синтагме изгледају помало необично; прије би се употребијеле друге конструкције: *за време Балканскога рата*, *у рано летње јутро*, нпр. Такође, треба истаћи појаву девербативних именица у локативним конструкцијама, појаву карактеристичну за савремени српски језик. Примјер двадесет се разликује од других по томе што се акузативом са обавезном одредбом³² указује на вријеме у коме се радња вршила и истовремено саопштава колико је та радња трајала; у оквиру временске локализације врши се и квантификација радње. Писац и код овог вида детерминације глаголске радње користи и по двије преедлошко-падежне конструкције уз исти глагол. Тако је у примјерима двадесет пет и двадесет девет: *Једнога хладног вечера за време последњих избора* верасмо се на коњима; *једнога дана* баш *при сунчеву заласку* [...] из шуме је пукла пушка.

При индиректној временској локализацији радње исказује се неки временски одсјек прије кога или после кога се врши та радња. Дакле, разликује се индиректна локализација са значењем антериорности, кад се предлошко-падежном конструкцијом именује вријеме прије кога се врши радња, и локализација са значењем постериорности, када се таквом конструкцијом исказује вријеме после кога се врши радња исказана глаголом.

Примјери који слиједе илуструју глаголску детерминацију са значењем антериорности.

[4]

1. *Пред сами последњи долазак султанов на Косово*, 1911. године, једнога раног јутра пријави нам митрополијски каваз некога молиоца (Божовић 1924, 13).

2. *Уочи првог ослобођења*, кад бејаше најживља народна борба у Маћедонији, сви ми у Битољу имадијасмо своје клубове и своје каване (Божовић 1924, 31).

3. Баш *пре три дана* опет бејаше истукао једнога дрвара Синадинова ... (Божовић 1924, 46).

4. Његова застава чувана је у породици *до последњег рата* (Божовић 1928, 8).

5. ... да каквом Грку у Земуну или Новом Саду постаје *под старост* калфа или путник такситдар (Божовић 1940, 103).

³² О употреби обавезних одредби уз падеже детаљније се говори у књизи Ивић 1983.

Ови примјери илуструју на који се начин најчешће исказује индиректна временска локализација са значењем антериорности – ту су конструкције генитива и акузатива с предлозима. Све су то конструкције које се и данас јављају у српском стандардном језику, а оно што чини посебност овог писца јесу извјесне одредбе уз именице у падежима које нас враћају у вријеме и догађајима о којима он пише у својим приповијеткама. У последњем примјеру је конструкција *под + акузатив*, карактеристична по томе што се у њој јавља ограничен број именица – које собом именују дио неког већег временског одсјека, и то дио који припада другој половини тог већег временског одсјека (в. Танасић 1997). Има случајева кад се уз глагол јављају двије падежне конструкције, једна са значењем директне, друга са значењем индиректне временске локализације. Тако је у првом примјеру: *Пред сами последњи долазак султанов на Косово*, 1911. године, *једнога раног јутра*, гдје се радња временски детерминисана конструкцијом са значењем антериорности, поближе детерминише падежном конструкцијом са значењем истовремености.

У сљедећим примјерима исказује се индиректна временска локализација са значењем постериорности.

[5]

1. *А после месец дана* кад смо сви, и ја, и прота и Стојмен давали нарочито послатој комисији ... најчудноватија објашњења зашто смо то тако радили ... стиште ми руку ... (Божовић 1924, 110).
2. *После једнога часа* Пајо Шкипац прими од једнога дерана мокру камилавку ... (Божовић 1924, 128).
3. *По слому* Арбанаси су се истурчили и у једном налету убили деветорицу из породице (Божовић 1928, 8).
4. *По свршеној битци* четници преноћише у Рамановцима, и спремаху се за даље наступање (Божовић 1924, 143).
5. *После неколико тренутака* до главне одаје допрла је потмула и злокобна тугњава (Божовић 1924, 145).
6. *После прве велике кише* иза страховите летње суше бејаш наумио за Дреницу и то у село Пољанце ... (Божовић 1928, 127).
7. *После мале почивке* Турчин нали себи и искапи ... (Божовић 1940, 30).
8. Кад *после тога петог дана* сиђе у дућан и чу да је Тодо Марић свој продао једном рођаку ... дође му и тешко и жао (Божовић 1940, 41).

9. *После једнога таквога испраштања са кућом, ... шћућурено сјеђаше Адемага Караахметовић ...* (Божовић 1940, 117).

10. Међутим *по ослобођењу* се почео теже сналазити поп из Потрка (Божовић 1940, 64).

И овдје је наведен избор конструкција које врше временску локализацију радње на овај начин без намјере да се да потпун списак таквих падежних конструкција. Ове конструкције ипак на неки начин илуструју најчешће начине овог типа временског одређивања глаголске радње. Оно што треба нагласити јесте да се и у овим конструкцијама јављају и девербативне именице, што је карактеристика савременог српског језика. Примјер број осам нам илуструје случај кад се временском падежном конструкцијом временски одређује радња зависне клаузе у сложеној реченици: *Кад после тога петог дана* сиђе у дућан. Овдје се, дакле, једна виша временска јединица одређује другом нижом временском јединицом (о временском одређивању временске клаузе у сложеној реченици говори се у раду Танасић 2009).

Све речено би се најуопштеније могло свести на следеће. Григорије Божовић у својим приповијеткама често користи падежне конструкције за просторну и временску детерминацију радње. Углавном се ту јављају конструкције које су карактеристичне и за савремени српски језик. Стицајем несрећне судбине, његово дјело није узимано у обзир у току друге половине двадесетог вијека када се српски стандардни језик претежно изводио из језика књижевних дјела. Оно што чини посебност тих конструкција јесу именице које се у њима налазе и њихове одредбе. Оне нас уводе у свијет и вријеме о коме пише Божовић. Дакле, и преко ових конструкција може се ући у књижевно дјело Григорија Божовића.

КОНКРЕТНО И УНИВЕРЗАЛНО У ПРОЗИ РАДОСЛАВА БРАТИЋА

Радосав Братић је створио изузетно значајно књижевно дјело, заузео високо мјесто у савременој српској књижевности. О њему су писали многи и значајни зналци савремене српске прозе, књижевни критичари и књижевници, зналци језика у књижевном дјелу. Сви су као битну карактеристику његових дјела истицали његово мајсторство у служењу језиком³³. Навео бих овдје једну похвалу Марка Недића језику Радослава Братића: „Језик је један од најзначајнијих уметничких елемената ове прозе, он је заправо њена структурална и естетска доминанта. Тај језик је максимално индивидуализован, асоцијативан, духовит, прожет специфичним хумором и ведрином. Братићева реченица пуна је асоцијација, живости, животности, сликовитости, ритма, пуна је мотива и чињеница из непосредне стварности и низа референци из различитих сфера живота, из културе, историје, традиције, религије, фолклора“ (Марко Недић, *Приповедачка проза Радослава Братића*; Зима у Херцеговини: 264–265).

Писали су многи и бирали ријечи да покажу високе умјетничке домете овог савременог српског прозаисте из Херцеговине. Као да је постало знаком престижа – писати о дјелима Радослава Братића. Није заборављен, кажу обавијештени, ни при дијељењу књижевних награ-

³³ Био би дуг списак аутора и наслова књижевних студија и критика о књижевном дјелу Р. Братића. У њима се указивало на језик у прози Р. Братића, али се није ишло даље од тога. Овдје ми се чини оправданим навести краћи извод из повеће студије Милоша Ковачевића о језику и стилу Радослава Братића, извод у коме он говори о томе како је књижевна критика истицала Братићево владање језиком: „Готово да нема критичара који је о Братићевим причама и романима писао а да није као једну од најбитнијих позитивних карактеристика истакао баш – његов језик. Али, међу тим критичарима скоро да ниједнога нема који је покушао ту тачно уочену карактеристику и егзактном језичко-стилском анализом поткријепити. Ваљда због тога што је сваком читаоцу Братићевих прича и романа она самоочевидна. А можда и зато што се није лако из језичко-стилског Братићевог богатства одлучити за оно најупечатљивије и најсуштаственије. Лакше је читаоцу само скренути пажњу – па нек он сам с ужитком прави вриједносну хијерархизацију у позитивnome суперлативу као општој и готово општеприхваћеној (пр)ојени Братићева језика и стила“ (Ковачевић 2006: 9).

да – добио је многе угледне награде. Оправдано, кажу компетентни. И закирио се њима, али оне му нису биле сметња да, тих и ненáпадан, пише и даље: зрно по зрно, камен по камен, књига по књига и – Братићева Херцеговина. Радослав Братић је, дакле, још један савремени српски писац који потиче из Херцеговине. И није, наравно, то једини и довољан разлог што је створио овако значајно књижевно дјело. Неки Херцеговци би рекли – јесте. Не знам шта би рекао сам Братић. Није о томе размишљао, стварао је своја дјела по укусу читалаца и књижевних критичара, а у дјелу – Херцеговину каква је и тамо и овамо: и на камену и у књижевности. И једна и друга као на граници између стварног и нестварног.

Зашто су Братићеве књиге, намеће се питање, предмет пажње многих критичара и, истовремено, књиге које се читају, данас, – још веће је питање. Кад се добре књиге мало читају.

Прича и о појединим догађајима, како је Радослав Братићева прича, најчешће нас води до општијег, што више није само његов свијет, није више доживљај његових јунака. То је прича о једном свијету, то што сазнајемо од његових јунака и о његовим јунацима не важи само за њих, већ за свијет Херцеговине, а можемо рећи да често сазнајемо истине које имају универзалну вриједност, превазилазе ограничен и конкретан простор и вријеме. Уосталом, Херцеговина насели цио свијет! Ни она средњовјековна Херцеговина, која често и јесте у средишту његових дјела, није била изолована од остатка свијета, као ни ова данашња. Ако хоћемо да сагледамо свијет, морамо га видјети и као свијет елемената који га сачињавају и као свијет општега. Како се то постиже у књижевном дјелу и како је то у Братићевој прози? Један од могућих одговора могао би бити и следећи, који се може ишчитавати из редова који слиједе. Сваки језик, па и српски, има своја средства за то – за исказивање појединачног и општег. И наш писац очито добро познаје те алате и вјешто их користи. Разликовање појединачног и општег не остварује се само именицом, већ и глаголом: глагол говори о ситуацијама и догађајима, које могу бити појединачни или уопштени. У наставку ће бити ријечи о томе како се у Братићевој прози глаголом исказује појединачно, уобичајено и универзално³⁴.

Како рекосмо, не исказује се само именицом разлика између појединачног и мноштва, између референцијалног и нереференцијалног; то се постиже и глаголима. И радње / ситуације се такође могу пред-

³⁴ О томе ће се говорити на примјерима из романа *Трг соли* и збирки приповједака *Страх од звона* и *Зима у Херцеговини*, у издању Просвете и Филипа Вишњића.

стављати референцијално и нереференцијално. За српски језик, као и друге словенске језике³⁵, карактеристично је да се у ту сврху првенствено користе глаголски облици. У српском језику нема два међусобно раздвојена система глаголских облика – гдје би једни служили за исказивање референцијално, а други за исказивање нереференцијално конципованих радњи / ситуација³⁶. Томе служи јединствен систем глаголских облика. За исказивање једног и другог типа радњи / ситуација врши се избор из тог система; неким облицима доступна је само једна од ових могућности, други имају могућност да исказују како референцијалне тако и нереференцијалне радње. Рецимо, имперфективни перфекат може да исказује референцијалне и нереференцијалне радње, док је перфективном перфективу углавном доступна само могућност исказивања референцијалних прошлих радњи. На плану садашњости имперфективни презент опет исказује референцијалне и нереференцијалне радње, док перфективни презент, обрнуто, исказује само нереференцијалне садашње радње (Ивић 1983; Танасић 1996, Танасић 2005). Опозиција референцијално – нереференцијално исказивање глаголске радње представља опозицију јединичности и плуралности глаголских радњи и ситуација, и то плуралности коју карактерише неограничено мноштво. У оквиру овог неограниченог мноштва разликују се различити типови који се одликују већом или мањом уопштености – она се креће од обичног понављања, преко уобичајеног понављања до генереичности и гномичности (В. С. Храковски 1989; Књазев 1989; Танасић 1996, Танасић 2021, и др.). У наставку рада нећемо се претјерано задржавати на лингвистичким анализама и стручној апаратури везаним за исказивање референцијалних и нереференцијалних радњи или ситуација, појединачног и уопштеног; циљ нам је првенствено да покажемо како се у својој прози Радослав Братић служи језичким могућностима које му стоје на располагању код исказивања појединачног и уопштеног и како он те поступке уклапа у свој приповједачки поступак као цјелину.

Често Радослав Братић прича о догађајима и људима на нивоу појединачног: све шта се дешава јунацима, шта они раде – казује се као појединачно: „Најпосле окадише и школску торбу Малога, коју ће убрзо

³⁵ О томе како се исказују нереференцијално конциповане радње у словенским, али и у другим језицима, видјети у књизи Храковски 1989 (ур.).

³⁶ Поодавно је учено, у ствари, од када се озбиљно изучава синтаксичка функција глаголских облика, да они исказују појединачне, али и понављане, уопштене радње (Стојановић 1921, Белић 1958; ¹1941, овдје према Белић 1998: 239–241), а тек у новије вријеме то је теоретски обрађено и описан начин функционисања глаголског система у вези са исказивањем ове опозиције (В. Танасић 1996 и тамо навођену литературу, али и новији рад Танасић 2021.)

окачити о раме, да му се ђаво не увуче у њу и да га не би наопако учио свему – супротно од онога што ће га учитељ његов учити“ (Страх од звона)³⁷. Али ни ти догађаји нису без значаја, они наговјештавају нове догађаје: „Чим продадосмо кобилу – тај догађај прескачемо – однекуда се изненада појави он, наш мачак, сав изгребан, очупан и ороноу. Као да је с просјачком торбом обишао цијели свијет, испаштајући своје гријехе. Није више био онако пргав и љут, спреман стално да се бори и коље. Личио је на старијег војника без капе. И даље се скривао негдје по цијели дан, појављивао се само када огладни. Сада је и њега мајка жалила и оплакивала“ (Страх од звона, 51). Све што се тако догађа, или много шта, иако се догађа као појединачан догађај, појединачна ситуација, има неки дубљи, тајни смисао и тајанствену поруку. Њу сви осјећају, али не знају шта она предсказује. Само појединци то докучују – стара мајка, или баба, или неки залутали рођак, неки заборавивши умријети старина. А никад се не зна гдје и како ће порука бити послата: у ноћи у виду неког крика, који се чуо или се неком чини да га је чуо, у изненадној болести некога у селу, у чудном понашању најстарије кокошке у сусједном дворишту, која ће пјевати мушким гласом – као пијетао, или, као код Ћопића: у свјетлости мјесечине, која и није мјесечина од мјесеца, већ сјај зелених очију кобиле Зеке, које плачу! Ево писца *Баите* за дјецу и одрасле. Све је некако као у старој Херцеговини³⁸, а све је обавијено тајанственошћу, све је као у бајци, а свуда препознајемо наше старе и драге претке, давно вријеме, мјеста и доживљаје. И у људима, и у животњама, и у изворима, и у свађама и пјесмама на славама и веселима. А још, имајући у виду слабо заштићеног читаоца и његова танана осјећања, овдје и не помињем оне догађаје и доживљаје у које је невачисти умијешао своје прсте. (Добро је што је аутор распоредио приче у овој збирци тако да та, о њему, не долази на ред за читање пред спавање!) А и њих је Братић све ухватио на дјелу и у нечасној работи. И то су углавном појединачне работе јер невачисти много не теоретише.

И другачији догађаји, представљени у својој јединичности, имају универзалнији значај: „Мора се то признати, као што је српски деспот морао султану дати кћер, а затим и сина за таоце“ (Трг соли, 51). И многи појединачни догађаји освјетљавају човјеку стазу којом вриједи ићи: „Прометеј је човјек наде и борбе. Његова упорност и снага примораће богове да га поново приме на Олимп. А људе да поверују да је от-

³⁷ Коришћена дјела Радослава Братића: *Зима у Херцеговини*, Просвета / Филип Вишњић, Београд, 2012; *Страх од звона*, Просвета / Филип Вишњић, Београд, 2012; *Трг соли*, Просвета / Филип Вишњић, Београд, 2012.

³⁸ Не мисли се на стару Херцеговину, која данас припада Црној Гори; придјев *стара* овдје има временско значење и не дијели Херцеговину границама.

пор тиранији могућ“ (Трг соли, 191). За оне који су упознали тиранију и тиранине ова Прометејева борба може значити путоказ. Пут тежак, али са срећним исходом. Једини могућ. Није нам Братић хтио само да каже да и он нешто зна из античке историје и легенде. Дакле, хоћу да кажем: и кад нам прича о догађајима из прошлости или, помијешаним са легендом, догађајима везаним за истроју Херцеговине или других српских земаља – или оним који говоре о Картагини или Цариграду – писац увијек каже, тј. хоће да каже: пази драги мој читаоче, може се и теби десити нешто слично, можеш из овога нешто и научити, немој да упаднеш у овакву неслану ситуацији. Немој рећи да ти нисам казао. Све што се у свијету дешава или се дешавало може се догодити и у Херцеговини. Тако је роман *Трг соли* и својеврсна историја средњовјековне Херцеговине у којој се прелама и историја ондашњег свијета, али и прича о данашњој Херцеговини, која опет није изван остатка свијета.

Други начин причања у прози Радослава Братића јесте причање гдје се глаголом не исказују појединачне радње и ситације, већ је по-сриједи неки вид уопштавања, које има различите нивое: од обичног понављања, преко уобичајеног понављања до универзалних истина и гномских исказа. Све се то опет исказује глаголима и глаголским облицима. Овдје се као и у досадашњем излагању неће за доказ реченог вршити строге језичке анализе, него ће се то показивати на једном броју изабраних примјера.

Ако се мало пажљивије загледамо, уочићемо да се у прози Радослава Братића врло често догађаји дају у своме понављању. Исто и кад је ријеч о појединим ликовима. Писац нам тако прича шта неки јунак ради сваки дан, сваке недеље или године. Тако онда, кроз те радње или ситуације које се понављају, упознајемо јунаке прича и приповиједања. „Када Григорје и Симат, кога су звали Турчин јер никада није вадио лулу из уста нити се видио од дима, сједну за шаховску таблу, позајмљену од нашег учитеља, то није игра и забава већ бојно поље Вучјег дола или крвава битка која се одиграла крај Невесиња“ (Звона, 62). Тек после увода, који није увод у опис партије која слиједи, већ у сваку њихову партију шаха, прелази се на опис једне такве партије. Тако многе ситуације видимо у понављању, не појединачно. И оне најзначајније у животу. Тако се Братићева Херцеговина припрема и за Божић: „Има ли човјека у седам држава који пред Божић *бере* тако огромне бадњаке као што чини мој стриц Вуксан Јејина. *Закити* дрво са свих стана, *очисти* околину од шибља и драче, *прекрсти* се па *замахне*. Свако мјесто и сваки жбун *отвара* пред њим хиљаду прича. Кад *удари* сјекиром, *одјекне* планина“ (Звона, 53). Има нешто у овом опису посебно: све је чисто, све је без

ружних, несланих додадатка. Јер, макар то био и Јејина, мора се поштовати светиња Бадњака. И тако се не сијече бадњак у једном конкретном времену, него сваки пут кад је за то вријеме. Још један случај који говори како се неки догађаји јављају и понављају у Братићевој Херцеговини: „На Милуновој штали врата *шкрипе* као да говоре. На шта год *помислите* и *поновите* у себи, управо то *говоре*. Можете у себи рећи: биће опет рата, или било шта друго – чућете да баш то говоре. А *говоре* и оно што се крило и тајило од цијелог свијета. Врата често *кукају* и *оплакују* погинуле у усташком покољу народа четрдесет друге“ (Звона 142). Није тешко закључити сад зашто врата цвиле. Мора се свака истина рећи. Баш као она зовина свираљка што је проговорила, ако се је наш читалац још сјећа. Овдје видимо и шта нам то врата шкрипећи говоре: подсећају на жртве о којима није било упутно говорити, које нису помињане кад то треба, којим нису паљене свијеће како би ваљало. Ето како у Херцеговини ипак све дође на своје мјесто. Ипак, не хвали ту Братић своје Херцеговце, прије их опомиње.

Имамо таквих примјера понављања и у другом разматраном дјелу. Тако ми наилазимо и на озбиљно упозорење: „Припази се, јадан не био, оног лукавог фратра Ивана, чији се отац покатоличио, јер чујем да свуда *прича* како ће на мјесто наше цркве саградити католичку“ (Трг соли, 33). Извео је, дакле, Радослав Братић и свога Пилипенду пред Херцеговце. И он је, Пилипенда, увијек актуелан, опомиње да се Херцеговци чувају тог покатоличеног фратра. Чување народног духа и вјере православне такође је опште мјесто. С овом опасношћу носили су се Херцеговци и други православни Срби вијековима, па није ни чудо што овакво упозорење налазимо и у Братићевој причи о Херцеговини. Има овај народ своју православну цркву и у невољи јој се обраћа: „Чим *се догоди* неко помрачење, народ *мисли* да је ђаво... Одмах на сцену *ступа* Грк и *води* људе и жене у цркву или у манастир, да им читају молитве и ђаволе из њих истјерају. Ако ни то *не помаже*, поп *би* окривљеног јеванђељем снажно *ударио* по глави“ (Трг соли 151). Сад прича, додуше води према Ватикану и инквизицији, али шта да се ради кад су они стално вребали згодну прилику. Помиње се ту и милосрдни анђео, који ће се појавити и на крају књиге. И то је присутно у животу Херцеговине. Уз све ово, опомиње Братић да у Херцеговини и ђаволи играју невидљиво коло одвајкада, што је опет уздигнуто на ниво уопштавања, свевременог.

Какав би то био херцеговачки писац који не би знао гусле увести у причу. И то, не само у појединачним догађајима, већ их издигнути дајући неке ситуације с гуслама које се понављају, па и даље – уопшта-

вајући њихов значај и мјесто у српској историји. Да се подсјетимо овдје на један случај – кад је гуслар Илија Вуковић, Херцеговац, постао побједник на такмичењу у Београду пред самим краљем Александром: „Сваке године, у Београду, задужбина Илије М. Коларца, човјека који остави сву имовину за подизање Универзитета и награђивање вриједних књига, оранизовала је такмичење гуслара. Тридесетих година краљ је лично предсједавао жирију за избор најбољег такмичара и гусларског гласа године. Када *би се* у престоници *окупили* најбољи гуслари, *био је то празник* за становнике Београда и краљевску дворску свиту. Даме и господа *су облачили* најбоља одијела, и старинска и она по најновијој моди. Ту *се показивао* свакојаки накит на женским грудима, ушима и рукама, као и одликовања на мушким грудима. *Звездало је* злато и сребро, одавајући слику моћи краљевине. Кажу да је краљ тога дана *отказивао* све државничке послове, породичне забаве и посјете“ (Зима у Херцеговини, 196). Овдје се исказује понављање радње у прошлости, за то се користи перфекат несвршених глагола. А таквим поступком писац нам указује да се сусрет с гусларима на такмичењу стално доживљава као догађај раван другим највећим свечаностима у Београду, догађај којему и сам краљ придаје такав значај. А причу је започео употребом потенцијала за понављање, који има и црту евокативности! Потом нам Братић прича како је побједа Илије Вуковића примљена у његовој Херцеговини: „Од тада *су многи очеви својој дјечи давали* име Илија. Вјеровали су да ће тако умилоствити и свеца кога су се највише бојали. *А кад грми на Светог Илију, не ваља се крстити* – да се ђаво кога јури Громовник не би сакрио под свето знамење“ (Исти: 197). (Скрећем пажњу на ово *и* испред *свеца* – онима који би можда помислили да сам се удаљио од приче и заборавио на Илију Вуковића!) И опет у посљедњој реченици овога цитата Братић нас подучава – шта се не ваља, то има општију вриједност, за то је погодан, већ смо се увјерили у неким претходним примјерима код Р. Братића, а тако проистиче и из стручне литературе (Белић 1958; Ивић 1989; Танасић 1996) – облик презента, са свршеним и несвршеним глаголима. Овдје имамо на дјелу и својеврсну градацију у уопштавању: давање имена Илија дјечи у Херцеговини представља нижи степен уопштавања од овог што је исказано у посљедњој реченици цитата.

Поменух негдје на почетку како Радослав Братић добро влада могућностима (средствима) којим српски језик располаже у представљању разлике између уопштених и појединачних радњи, да даје радње и ситуације на различитом степену уопштености. Један од начина за то је и комбиновање облика потенцијала са претериталним временским глаголским облицима. Управо у овом посљедњем примјеру имамо такав

случај (поп *би* окривљеног јеванђељем снажно *ударио* по глави; кад би се у престоници окупили најбољи гуслари ...). Ниједан претеритални облик, иако српски језик располаже са четири таква облика, не би могао да испуни функцију коју има потенцијал у овој позицији, да искаже понављану свршену радњу коју карактерише баш уобичајено и неограничено понављање у прошлости. Не може то ни претеритални облик који има најширу употребу на плану прошлости – перфективни перфекат. Уз то, потенцијал је згодан за евокативно представљање понављаних прошлих радњи (Ивић 1983: 44), па је и то један од разлога зашто се у одређеним ситуацијама и Братић служи овим глаголским обликом у представљању понављаних прошлих радњи, умјесто да, рецимо, употреби перфекат несвршених глагола, или зашто употребљава потенцијал несвршених глагола, а не перфекат, што, и један и други случај илуструје сљедећи примјер: „Кад *би чуо* за какву свадбу, само *би вртио* главом како каква врана. Она што предсказује несрећу и сије смутњу“ (Зима, 162). Да наведемо још један примјер причања о Херцеговини кроз навођење уобичајених ситуација. „Херцеговца најбоље *окупају* и обуку за укуп. *Ставе* му у цепове новац који се затекне у кући – да не дође пред свевршњег као биједник. *Упараде* га и дотјерају као да иде пред цара. Цијелог живота *чувају* одијело, *провјетравају* и *штите* од буба и мољаца. О чему год *говоре* – *удјену* и причу о болести и сахрани; *причају* о томе као о веселом догађају: те ко ће носити сандук, те ко ће држати говор, ко ће купати мрца... У цеп му *стављају* поруке које треба да пренесу онима што чекају на другом свијету“ (Трг соли, 211). Шта да се ради кад је и смрт важан моменат у животу, свуда, па на свој начин и у Херцеговини. Писац је није могао избјећи! Јер, морају и Херцеговци умирати, а обавеза је пишчева да их прати и на томе путу.

Има у прози Радослава Братића много случајева гдје се износе неке тврдње, ставови, савјети, који имају вриједност трајних истина. У питању је виши степен уопштавања радњи и ситуација. „Како се човјек *разњежи* пред лицем светитеља, прво *плаче* од радости што ће видјети многе рођаке и пријатеље, а затим *плаче* од жалости јер се присјетио сјени свјих ближњих које неће моћи да види“ (Звона, 54). Или: „Наши не знају да се у застарјелим кошницама, вршкама, *добива* најмање меда. ...Таква кошница зими је *хладна* и *упија* влагу“ (Звона, 90). Оваквих примјера доста је и у разматраном роману. Није добро кад је човјек неслан, али ни кад је пресољен, упозорава писац: „Амбициозан, а за неуспјех *окривљује* друге. Свуда *види* намјештаљку. Кривац, *прави* се невјешт, јер зна да је напад најбоља одбрана“ (Трг соли, 25). Има писац ту још шта да каже о такву човјеку, али ја бих се зауставио – да не пресолимо. Има и нешто другачијих начина да

се упознамо са трајним истинама, ради свога равнања. У својим причањима Братић нам општеважеће истине често износи у форми поређења, „Братићеве најомиљеније фигуре“ (Ковачевић 2006: 38). Да овдје и наведемо неке примјере. „Код њих се зна ред, као што *се зна* да се на Велики петак не *покрећу* звона“ (Трг соли, 48). „Зна се шта му је чинити, као што *се зна* да деспот једино цара *љуби* у кољено“ (Трг соли, 49). „Зна се кад је једно а када друго, као што *се зна* да кукавица *кука* од Лазаревог до Видовог дана“ (Трг соли, 98). „Код њих жене *туку* мушкарце, а мушкарци жене. Код нас *се* то никада *не ради*, као што се у Херцеговини никада *не псује* мајка“ (Трг соли, 52). Оваквих општеважећих истина налазимо много, посебно у *Тргу соли*. Не бисмо, међутим, могли тврдити да све имају исто поријекло, да се нека од ових вјечних истина није родила у пишчевој глави, односно врло је могуће да је неке створио за потребе романа и сам писац, можда последњу. А зашто бисмо и сумњали: писац са толиким дјелима, уман, а зна се да човјек има све љепшу слику свога завичаја што га простор и вријеме више удаљују од њега. А његов ум и умјетнички дар гоне га да уљепша и поучи своје Херцеговце! Књижевни критичари и стилистичари свакако неће моћи да заобиђу овај маестрални поступак Радослава Братића – прављење поређења³⁹.

И тако иде прилика за приликом да се из приче извуче нова општеважећа истина, као да је посриједи научна анализа. „Со *бистри* вид, *смирује* крвоток и тијелу *даје* благ мирис. Слана вода *скида* оток с ногу, *чисти* пријева и стомак, *лијечи* брадавице и бубуљице на рукама и лицу. Али богатство соли је варљиво. Један путописац је Дријева описао као градић соли који сваког тренутка може да се истопи“ (Трг соли, 133). Тако нам писац слаже причу и из ње извлачи потребне истине, које могу бити корисне ако се правилно разумију. За то није одговоран писац. Он нам уз многе приче казује ове мудрости, остављајући читаоцу да за себе узме шта му треба и кад му треба: „Добро је *некад* мало *вјеровати* и у гатке. Јер Бог не дјелује одмах – обично *закасни*. Некада су сузе љековите, а смијех *се окрене* у тугу“ – учи нас, тјеши и умирује Братић (Трг соли, 150). Понекад је и директнији писац: „На свадбама *се* све лако *заборавља*, као што неки Срби олако *заборављају* своју историју: ударају једни на друге и пањкају се пред странцима. Да ли је могуће да све то раде за један једини прст соли?“ (Трг соли, 228). Ко мисли да је и ово неоспорна, наша истина, такође с обиљежјем свевремености, нека сам нешто научи. Ко не вјерује Братићу нека вјерује странцима из његова романа. А, видјећемо на крају, да писац и њих држи на оку.

³⁹ На то и скреће пажњу М. Ковачевић у помињаном раду.

У оваквом уопштавању ситуација нужно се рађају и такве које се дижу на степен гномског: „И стара овца со *лиже*“ (Трг соли, 127). Кратко и са мјером. Или: „Луди Грк, за кога не знамо како се нађе у сватовима, вазда је о рамену *носио* торбу пуну хране и разних списа (када је глад, и вукови завијају)“ (Трг соли 226). Опет једна добро позната пословица: „Знаш да што тријезан *мисли* – пијан *говори*“ (Трг соли, 33). Да ове гномске изреке завршимо са једном о соли: „На сахрани Карла Шестог калуђери су се жестоко посвађали са мјерачима соли. *Неслан језик не бира вријеме и ријечи, пјени и у најтужнијим приликама*“ (Трг соли, 229). Треба рећи да се писац чувао неукуса, што није било ни лако кад се говори о путевима соли: у ова три његова дјела заиста има мало несланих или пресољених прича.

На крају, поменућу једну причу која сама није подигнута на степен општег. Већ негдје у средини романа Братић је помињао како силници и инквизиција злоупотребљавају и симбол самога анђела под којим чине злодјела. Није могао заобићи ту истину ни на крају свог романа, у *Залеђеном опором рукавицу*: „Седамдесет осам дана и ноћи горјели су небо и земља. Кад су загадили рукавце соли, »Милосрдни анђеос« склопи крила. То анђеоско име за убице смислила је инквизиција. ... Почеше судити онима које су убијали. Говорили су да је то хуманитарна акција и да народу чине добро тако што му отроваше хљеб и со“ (Трг соли 339–340). Ово је прича о појединачном, али има вриједност општег – добро познат случај кад се преко појединачног исказује опште. Овдје нема потребе да доказујемо да се и на овој причи о анђелу може извести такав суд: они који чине зло увијек покушавају да то лицемјерно прикажу као борбу за добро. И то је нешто заједничко у искуству о свијету из времена средњовјековне Херцеговине и ове савремене. И то је нешто на што нам је потребно стално мислити: овдје нам приповједач Братић понавља лекцију ако је случајно нисмо научили из познате пјесмице – басне Јована Јовановића Змаја. Братић се у своме приповиједању иначе понекад надовезује на дјело српских писаца, као и на народно стваралаштво, што је већ запажено⁴⁰, а то се може уочити и у неколико овдје наведених цитата из Братићевих дјела.

Овај текст није писан с амбицијама да да цјеловиту оцјену вриједности Братићевих разматраних дјела. Циљ аутора је био да покаже како се може и из једне тачке поћи кроз његова дјела и показати пишчево умјетничко мајсторство. Показати како Радослав Братић изванредно

⁴⁰ Тако М. Ковачевић (стр. 47) истиче као значајну чињеницу и цитира запажање Марка Недића да Радослав Братић код читаоца „ствара илузију да је његова уметничка прича нека врста наставка и крајњег резултата усмене наративне варијанте“.

влада српским језиком, маестрално користи његове могућности у обликовању својих романа и исказивању порука. И конкретније, хтјели смо, клонећи се при томе чисто лингвистичких анализа, да покажемо како користећи могућности српских глаголских облика писац исказује поруке које се крећу од појединачног да највишег степена уопштавања до оних које су савременске, које имају универзалну вриједност. Такве поруке Братић с лакоћом плете у својим причама и њиховим рукавцима, што је својствено само писцима којим је обилато подарен умјетнички дар и дар владања српским језиком. Оне се заснивају на историји и легенди средњовјековне Херцеговине и околних царстава, преплетеним са временом које живи сам писац. Тако се састају и преплећу историјска и савремена збивања, судбине историсјких личности, библијских и личности из легенди, са личностима савременог свијета, средњовјековна, савремена и умјетникова Херцеговина. На којој год тачки у причи да се нађемо изаћи ћемо у необичан свијет. Ако пођемо стазом бајке, извешће нас у стварну стару Херецеговину, ако пођемо врлетима Херцеговине – наћи ћемо се у свијету бајке, па опет пред нама промичу три Херцеговине – историјска, савремена и ова Братићева.

Тако се показало кроз ову малу анализу начина на који Радослав Братић исказује конкретно и уопштено да се може поћи од било које тачке у његовом дјелу па ће се проћи кроз тај његов свијет чудних догађаја и ликова, дотаћи све битне тачке у њему, ући у све рукавце и понорнице његове приче и – на крају, увјерити се да је у питању дјело написано руком врсног приповједача. „Језик је један од најзначајнијих уметничких елемената ове прозе, он је заправо њена структурална и естетска доминанта“ – да закључимо већ изнесеном оцјеном коју је Марко Недић написао о језику Братићевог књижевног дјела⁴¹.

⁴¹ Као подлога за овај рад послужио је мој рад *У Херцеговини Радослава Братића* објављен у Књижевним новинама 21–22, јануар – фебруар, Београд 2014, 14.

ИЗ ПРОБЛЕМАТИКЕ ВРЕМЕНСКИХ РЕЧЕНИЦА У ПРОЗИ РАДОСЛАВА БРАТИЋА

Централно мјесто у овом раду имају реченице с везником *чим* и њему по значењу сличним везницима, да тако кажемо везник *чим* и његови са-везници у прози Радослава Братића. За ову прилику одлучио сам се да ово синтаксичко питање разматрам на суженом корпусу, тј. у дјелу једног писца, како је и најављено – Радослава Братића. Радослав Братић је истакнути савремени српски прозни писац који потиче из Херцеговине. И није, наравно, то једини разлог што сам се одлучио за његово дјело. Он је створио значајно књижевно дјело, заузима високо мјесто у савременој српској књижевности. Објавио је више прозних дјела, да наведем неке – романи *Смрт спаситеља* (Просвета, 1973), *Сумња у биографију* (Просвета 1980, па 1981, па цео издање 1993), *Трг соли* (Народна књига 2002), приповијетке *Страх од звона* (СКЗ 1991, 1992, 1993, БИГЗ, 2000), *Зима у Херцеговини и друге приче* (Глас српски, Бања Лука 2000), избор *Најлепше приче Радослава Братића* (Просвета, 2003), *Дела Радослава Братића*, девет књига (Просвета и Филип Вишњић, Београд, 2012). Понављање издања у кратком року говори о томе да се његова дјела доста читају, што је данас помало и необично. Овдје имам потребу да нагласим још један податак: многи књижевни критичари, који су писали о Братићевим дјелима, истичу да он одлично познаје српски језик, али и да врло добро користи његове могућности у обликовању својих књижевних дјела. То истичем јер овако значајан писац има утицај на формирање језичког израза, или би требало да је тако. Како год било, свакако је тачно да се при опису савременог српског језика у корпус морају укључивати Братићева дјела. На другој страни, разматрање питања употребе једне врсте временских реченица треба да покаже и шта Радослав Братић од средстава која му стоје на располагању користи у својим књижевним дјелима, односно има ли каквих специфичности у том погледу језик Радослава Братића.

Везник *чим* спада у везнике са специфичним значењем међу временским везницима и, уже, међу везницима са значењем постериорности: то су везници који значе непосредну постериорност – имедијатност, како такву временску сукцесију назива Ивана Антонић. Међу

такве везнике она убраја следеће: *чим*, *тек што*, *само што* и *како*, и додаје да су раније били и *тек*, *што*, *а*, *истом* и *нетом* (Антонић 2001: 135). Овај аутор додаје још да је у оваквим временским реченицама субординирана предикација, по правилу, перфективна, док се вид предикације у главној клаузи не поставља као услов (135). Занимљиво је овдје уочити да Ивана Антонић не спомиње везник *дѡк* с овим значењем ни за садашње ни за стање у старијем српском језику, а Михаило Стевановић (1991, 877–8) наводи га и даје, између осталих, примјере од Јанка Веселиновића и Петра Кочића, истичући посебан његов акценат, краткосилазни. Дакле, тај везник био је карактеристичан за српски језик у вријеме када је он постао изграђен стандардни језик, па се може поставити питање да ли је карактеристичан и за данашњи српски стандардни језик⁴². Такође, уз *тек што* и *само што* не наводи трећи везнички спој са *што* – *таман што*. Овај посљедњи не наводе ни М. Стевановић (он има само *тек што* од ова три), ни Станојчић и Поповић⁴³, који наводе оба она које наводи и И. Антонић, док Симић и Јовановић 2002 помињу везничку конструкцију *тек што* (стр. 1242). Ивана Антонић међу везницима с истим значењем (имедијатност) наводи и везник *како*, наводи га и Стевановић, а не наводе Станојчић и Поповић. И у граматички Мразовић 2009 (стр. 595) наводе се сложени везници *тек што* и *само што* као (непотпуни) еквиваленти везника *чим*.

Од ових шест везника, ја ћу размотрити ситуацију с везницима *чим* и групом од три везника *тек што*, *само што*, *таман што* у прози Радослава Братића; друга два се не јављају у три прегледана дјела Братићева. Интересантно је да се не јавља временски везник *дѡк* као синоним везнику *чим*, а наишао сам на један примјер с узрочним значењем зависне клаузе, које се изводи из временског. Такође јавља се везник *док* с другим значењима која биљежи наша граматичка литература. Нисам нашао ниједан примјер с везником *како*. Истина, и примјери које наводи И. Антонић нису млађи од средине двадесетог вијека, сем Ћопићевог.

У прози Радослава Братића најчешће се јављају временске реченице са значењем имедијатности с везником *чим*. Такве реченице често исказују прошле радње. У грађи се јављају реченице са претериталним облицима у временској и управној клаузи, како је у следећим примјерима⁴⁴.

⁴² Наводи се и у РСАНУ, али и у Речнику МС из 2007.

⁴³ Наводи га из савремене прозе Ковачевић 1998, 253.

⁴⁴ Извори: Радослав Братић, *Трг соли*, Београд, 2000; Радослав Братић, *Трг соли*, Просвета и Филип Вишњић, Београд, 2012; Радослав Братић, *Страх од*

[1]

1. *Чим* су им објавили шта ће да раде, нико није желио да прихвати (Приче, 24).
2. *Чим* продадосмо кобилу, тај догађај прескачемо, однекуд се изненада појави он, наш мачак... (Приче, 170).
3. Кум Никодије, који ме додирује лактом, *чим* тужаљке завршише кукњаву и набрајање, подиже ме и хтједе да ме спусти у раку (Приче, 45).
4. *Чим* ми Вуксан гурну књигу у руке, сви се уозбиљише... (Приче, 174).
5. *Чим* мину кошевина и сабра се љетина, инсекти почеше пунити своје амбаре (Приче, 208).
6. Али *чим* звоњава престаде, све се настави по старом (Приче, 211)
7. *Чим* се обикнуше, свеци живнуше (Звона 190).

Како се види, само је у првом примјеру у обје клаузе облик перфекта, у другим примјерима јавља се у обје клаузе облик аориста. Пошто овај везник има специфику постериорности и имедијатности, то је могуће да се у управној клаузи јавља и глагол имперфективног вида (Антонић 2001, 135), како је и овдје у првome примјеру. У осталим примјерима јавља се аорист, који као да је најподобнији претеритални облик за употребу у временским реченицама овог типа.

Код Радослава Братића се јављају временске реченице с везником *чим* у којим се исказују понављане прошле радње, са својством неререференцијалности. Тако је у сљедећим примјерима.

[2]

1. *Чим* би из логора отишла група на Гргур или Голи оток, одмах би ове јаднике водили на њихова мјеста (Приче, 25).
2. *Чим* би Млеци почели да пуштају пипке према Дријевима, одмах су дубровачки поклисари трчали у Пешту да се жале код својих заштитника (Трг соли, 55).
3. Зато је Милева, *чим* би пришла карти, одмах падала у плач и цику (Приче, 90).

звона, Просвета и Филип Вишњић, Београд, 2012; *Најлепше приче Радослава Брагића*, Просвета Београд, 2003.

Прошле неререференцијалне радње, у наведеним примјерима итеративне прошле радње, у српском језику се исказују обликом потенцијала – кад је глагол свршеног вида; перфекту није доступна та могућност. Кад су посриједи понављане имперфективне радње, јављају се облици перфекта, имперфекта, али и потенцијала (о томе у Танасић 2005). Овдје наведени примјери показују управо такве начине исказивања неререференцијалности. У управној клаузи ових реченица јавља се прилог *одмах*. Он је ту да подвуче чињеницу да нема размака између радњи једне и друге клаузе; да подржава семантику везника *чим* – или је сувишан.

Има примјера гдје се временски односи у реченици с везником *чим* успостављају међу радњама које су исказане другачијом констелацијом глаголских облика, као што је у примјерима који слиједе.

[3]

1. *Чим* неко тако дође, Стамена је одмах доносила свој шупљи бакарни ибрик да би га за нешто замијенила (Звона, 74).
2. ...волио је чашу и, *чим* се напије, пјевао је оне најгоре пјесме (Приче, 26).
3. *Чим* неће да једе, мајка је одмах *падала* у очај...(Приче, 166).
4. *Чим* си заустио нешто да кажеш, Прокопије те прекида ријечима... (Приче, 164–165).

У прва два примјера у управној клаузи је перфекат несвршених глагола, у временској клаузи је презент свршених глагола. Ради се опет о понављању радњи у прошлости и овдје је презент у позицији коју најчешће заузима потенцијал. У трећем примјеру у обје клаузе је имперфективни глагол: у управној опет у перфекту, у временској у презенту. Овдје је могао доћи и у временску клаузу и перфекат будући да је посриједи имперфективни глагол. Међутим, презент је ефектнији. Ту је у управној клаузи опет и прилог *одмах*. У четвртм примјеру је у управној клаузи имперфективни презент, а у временској је перфективни перфекат. Из контекста се види да писац говори о ситуацији која се понавља, тако да је необично што је употребљен перфекат. Употријебио га је писац опет из стилских разлога ради постизања већег ефекта приповиједања. Истина, постоји у српском језику могућност да се и перфективним претериталним облицима исказе неререференцијалност – исказивање типичног; преко појединачног исказује се опште (в., нпр.,

Танасић 2005, 402, као и у поглављу о аористу). У том примјеру се управо таква функција његова и остварује.

Овакве временске реченице јављају се и за исказивање радњи с истим временским односом на плану будућности. Тако је у следећем примјеру

[4]

1. *Чим* *гране* прољеће, рекао је *ићи ћемо* по младу ... (Приче, 222).

У временској клаузи је перфективни глагол у облику презента употребљеног у функцији футура другог, у надређеној клаузи је облик футура првог, од имперфективног глагола. Треба нагласити да сам у прегледаним дјелима наишао само на овај примјер, али он свједочи да се овај временски однос с везном *чим* може остваривати и на плану будућности⁴⁵.

Чешће се јављају временске реченице с везником *чим* и при исказивању садашњих нереференцијалних радњи, о чему свједоче и следећи примјери.

[5]

1. И све то нагло пада у воду *чим* је Зека благо погледа и опомене за оно што је у товару жуља (Приче, 165).

2. Као што се вода из Требишњице, *чим* нарасте, излије, прегази и однесе све што јој се нађе на путу. (Приче, 197).

3. ... додала је Јешна, која се одмах свугдје нађе *чим* се деси каква несрећа (Приче, 56).

4. Благоја ухватише stomачни грчеви, добије прољев *чим* га нешто потресе (Приче, 113).

5. *Чим* Госпава наиђе поред цркве, почне да тужи и да набраја, навикла је од рођења тако (Приче, 93).

6. *Чим* се покрене, нешто се око ње узнемири (Приче, 106).

7. Али *чим* покрене прсте на лицу инструмента, све оживи, све добија пуноћу (Звона, 162).

У овим реченицама јавља се перфективни презент у управној и временској клаузи; у последњем примјеру у једној управној је свр-

⁴⁵ И И. Антонић међу бројним примјерима с везником *чим* наводи само један у коме радње припадају плану будућности (стр. 137).

шени, а у другој несвршени глагол у предикату. Њима се исказују садашње нереференцијалне радње. Везник *чим* овдје показује да се послије сваке појединачне радње исказане предикатом временске клаузе одмах врши појединачна радња⁴⁶ исказана предикатом управне клаузе. Међутим, ако гледамо нереференцијалне радње као ситуационе цјелине, онда се може рећи да се те радње подударају јер једна и друга се врше у моменту говора (в. у Танасић 1996, 91–105). У примјерима један, три и четири управна клауза је на првом мјесту, у примјерима пет до седам зависна клауза је на првом мјесту, док је у другом примјеру зависна клауза уклопљена у управну.

Нису ријетки ни случајеви гдје је у управној клаузи презент несвршених глагола.

[6]

1. *Чим* затворим очи, у полусну видим змију, чујем како се вијуга и стреже по земљи ... (Приче, 83).
2. Окупљају се на сјенокосу *чим* мјесец помрачи (Приче, 50).
3. *Чим* попије мало вина и исколачи своје ловачке очи постаје на-сртљив на сваку жену (Приче, 53).
4. *Чим* се Мијату постави на синију пилетина, и у најситнијој ко-ски открива што је од оца научио (Приче 54).
5. *Чим* учитељ некуд оде, као данас, школски послужитељ нам од-мах држи предавања из копања... (Приче, 90).
6. *Чим* удари хладноћа, Јанићије окупља дјецу око матице и тако их грије (Звона, 92).
7. *Чим* се матичар мало узбуди, већ га мјерка и стимава (Звона, 112).
8. Једва се Митар с продавачем и учитељем проби до гробља (*чим* се завију путеви школа не ради) ... (Приче, 140).
9. *Чим* се Херцегов дијак Вукша заприча о наилазећем рату – ције-на соли пада на велико, а расте на мало ... (Трг, 71).
10. А *чим* неко помене ријеч *држава*, нашем шумару одмах иду сузе низ лице колико се разњежи ... (Звона, 93).

⁴⁶ У раду, као и у цијелој овој књизи, ради економије, синтагма *вршење радње* или одговарајуће рјешење с глаголом *вршити* увијек подразумијева опозицију *вршење/невршење радње*, сем кад се односи на конкретан глагол у некоме примјеру који информише или о вршењу или о невршењу. При употреби термина *предикација* овај проблем се не поставља.

11. А *чим* се звоно смири, *чим* два дана не зазвони, баш она виче... (Приче, 93).

12. *Чим* неко препише задаћу из српскохрватског или математике, *чим* неко помене учитељево име, *чим* неко убади мокро дрво у пећ, *чим* неко опсује државну власт, послужитељ трчи и јавља учитељу (Приче, 99).

И у овим примјерима ситуација је идентична оној у претходној групи примјера: међу појединачним радњама које се понављају успоставља се однос сукцесивности са значењем имедијатности. Ова специфичност у семантици везника *чим* разлог је што се и значење сукцесивности међу радњама двије клаузе остварује и кад је у управној клаузи имперфективни глагол, што није могуће кад је посриједи везник *кад*. И овдје се у два примјера (пет и десет) јавља у управној клаузи прилог *одмах*, а у сличној функцији је и прилог *већ* у примјеру број седам. Занимљива су посљедња два примјера: у првом се јављају двије временске клаузе према једној управној, а у другој се јављају чак четири временске клаузе према једној управној. Интересантно је да се и поред релативно честог присуства оваквих реченица у савременом српском језику, а о чему сам својевремено писао (Танасић 1996, 97–99), о чему нам свједочи и Братићева проза, овакви случајеви временских реченица с везником *чим* нису препознати и наведени у нашој граматичкој литератури⁴⁷. Очито је да наша граматичка литература још не препознаје чињеницу да се глаголским облицима исказују два типа радњи/ситуација: референцијалне и нереференцијалне, о чему се у свијету славистике посљедњих тридесетак година увелико пише. А овдје је посриједи управо нереференцијална садашњост и при таквом режиму исказивања радњи могуће је у временској реченици исказивати однос сукцесивности међу појединачним радњама које се понављају. Очито је да је за писца овај тип временске реченице значајан кад се овако често она јавља. Зна он употребијети и комплекснији вид реченице, са двије временске, као у примјеру једаснаест, или са три временске, као у примјеру дванаест.

⁴⁷ Тако се у граматици Мразовић 2009 (стр. 593) наводи као својство овог везника да се јавља у временским реченицама код којих радње управне и временске клаузе припадају прошлости или будућности, не види се, дакле, њихово мјесто на плану садашњости. Таквих примјера из српских писаца од Р. Домановића до Добрице Ћосића и Данила Киша, као и из штампе, наводи и Ивана Антонић 2001 (197–8). Код М. Стевановића нема примјера реченица да се везником *чим* повезују клаузе чији предикати обликом презента исказују (нереференцијалну) садашњост, али има неколико с везником *како* у истом значењу, наравно без коментара у овом смислу.

У једном примјеру је у управној клаузи облик футура првог према перфективном презенту у зависној.

[7]

Чим закопаш или заореш земљу, испливаће чауре ... (Приче, 173).

Шири контекст показује да се не ради о презенту у функцији футура другог. Намјесто футура првог овдје је уобичајен презент, међутим, познато је да се некад јавља и футур први, што је показао М. Стевановић (1991, 673) на неким другим зависни и независним сложеним реченицама и приписујући неоправдано такве понављане радње прошлости⁴⁸. Опет је у питању исказивање уобичајеног, типичног преко појединачног.

Од три сложена везника настала спојем партикула *само*, *таман* и *тек* и везника *што*⁴⁹ пронашао сам примјере са *тек што* и *таман што*, нисам нашао везник *само што*. Истина нашао сам реченицу у којој овај спој нема везничку вриједност: Луди Грк једно прича, а друго мисли – забринут је за краву у Церници, која *само што* се није отелила (Трг соли 2, 121). Један примјер с овим спојем и у овој функцији не може служити за било какво закључивање о разлозима његова нејављања у везничкој функцији. Навешћемо примјере с везницима *тек што* и *таман што*.

[8]

1. *Тек што* је размјестио књиге и свеске поред зида, однекуд се појави миш (Приче, 27).

2. *Тек што* је два пута отковао љути челик косе и извукао јој змијски оштру нит сјечива, *тек што* се добро загријао Мијат, који се са собом носи и надмеће пред Богом и пред Сунцем, пухну љутито на облаке који се роје и муте на небу (Приче, 50).

3. И *тек што* смо спремили оштре танке дренове млатњаче (...) да на гувну истјерамо зрно из класова, мајка ноћу скочи из сна и нешто викну, није се разумјело шта (Приче, 48).

⁴⁸ Између осталих ту је и реченица За поштена момка и од поштена рода слабо *ће* ко *отети* дјевојку нити *ће* такав момак *отићи* у отмицу – из Вуковог *Рјечника*, уз одредницу *отмица*, иако прва реченица из те приче гласи: У Србији и данашњи дан отимају дјевојке.

⁴⁹ Литература им даје и статус временских везника, мада се ови спојеви често јављају и у значењима рјечца – В. Ковачевић 2008, Антонић 2001, Танасић 2011.

4. *Тек што* савладаш једну препреку – долази нова, још већа и опаснија (Трг соли 2, 173).

5. *Таман што* му уђу у траг – он промијени власника (Трг соли 2, 147).

Одмах треба рећи да су ови везници у анализираним дјелима знатно рјеђи од везника *чим*. У свим примјерима временска клауза је на првом мјесту, то је за реченице с овим везницима уобичајен распоред клауза мада изгледа није и једино могућ (Ковачевић 1998, стр. 253, наводи један примјер с обрнутим распоредом клауза: Исти играч је изједначио резултат *само што* се кренуло с центра). У прва три примјера предикати зависне и управне клаузе исказују прошлост, док се у четвртој и петом примјеру исказује неререференцијална садашњост, што говори да овај податак треба убудуће уносити у наше граматике⁵⁰. И у оваквим реченицама у зависној клаузи јавља се перфективни глагол, у управној може бити и несвршени (као што је у четвртој примјеру). Трећи примјер је интересантан и по томе што у управној клаузи има прилог *ноћу*. Он и говори о томе да значење имедијатности не мора увијек подразумијевати да се радња управне клаузе обавезно додирује са моментом завршетка радње временске клаузе. Иако се ови везници сврставају у групу са везником *чим*, не би се могло рећи да се они семантички у потпуности с њима слажу. То би се могло и доказати ако бисмо неки од ових сложених везника покушали увести у горе наведене реченице с везником *чим*: у неким случајевима би се осјетила разлика у значењу реченице. Реченице с везником *чим* уз примарно временско значење сукцесивности и имедијатности могу имати и додатну нијансу узрочно-посљедичног значења, док се у реченицама са овим сложеним везницима поред сличног временског значења износи и значење неочекиваности радње исказане предикатом управне клаузе⁵¹. Ово важи бар за неке примјере реченица с тим везничким спојевима, мада се не би могло рећи да је разграничење у дистрибуцији везника *чим* на једној и ова три сложена везника на другој страни чврсто. Ипак има таквих ситуација исказаних временском реченицом с везником *чим* које нису

⁵⁰ У граматичи Мразовић 2009, стр. 595, уз ове везнике напомиње се да се могу замијенити везником *чим* кад се реченицом означава прошлост. Један примјер гдје се у реченици с везником *тек што* исказује неререференцијална садашњост наводи се и у књизи Антонић 2001, стр. 138 (или је посриједи приповједачки презент; не може се оцијенити изван ширег контекста). Мислим да ови везници нису својствени само реченицама којим се исказује будућност.

⁵¹ Станојчић и Поповић 2005 кажу да се управном клаузом исказује неочекивана ситуација (стр. 317).

пријемчиве за ове сложене везнике; очито нема мјеста за значење неочекиваности које они уносе у реченичну семантику. У то ћемо се увјерити ако покушамо везник *чим* замијенити неким од ових сложених везника у реченицама број један из [1] *Чим* су им објавили шта ће да раде, нико није желио да прихвати (Приче, 24), број осам из [6] Једва се Митар с продавачем и учитељем проби до гробља (*чим* се завију путеви школа не ради) ... (Приче, 140). и дванаест из исте групе примјера: *Чим* неко препише задаћу из српскохрватског или математике, *чим* неко помене учитељево име, *чим* неко убади мокро дрво у пећ, *чим* неко опсује државну власт, послужитељ трчи и јавља учитељу (Приче, 99).

У сваком случају, видимо да се у прози Радослава Братића ови везници јављају, макар и у знатно мањем броју од везника *чим*. С друге стране, не јављају се везници *дѡк* и *како* као потпуни синоними с везником *чим* у погледу начина исказивања временског односа међу радњама с тим што везник *како* у нашим граматикама није забиљежен у реченицама којим се исказују будуће радње.

У раду је утврђено који се везници са значењем постериорности имедијатности јављају у прозним дјелима Радослава Братића и указано на нека својства тих везника. Анализа је показала да се у прозном дјелу Радослава Братића не јављају сви везници са наведеним значењем који су карактеристични за савремени српски језик, тј. код овог писца је сужен избор и употреба везника с тим значењем. Од шест таквих везника које познаје савремени српски језик писац користи три – везнике *чим*, *тек што* и *таман што*. Везник *чим* је знатно фреквентнији и има најшири домен употребе – јавља се на сва три временска плана. Јавља се често и у временским реченицама у којим се исказује значење садашњости насупрот експлицитним тврдњама које се могу срести у неким актуелним граматикама српског језика да је тај план искључен за реченице с овим везником. Релативно честа употреба овога везника у прозном дјелу Радослава Братића има своју умјетничку оправданост: писац га користи да би унио динамику у приповиједање. Друга два везника због одређене специфичности у значењу имају мању фреквенцију. Иако се и њима, на истом мјесту гдје и везнику *чим*, управо поређењем са овим везником, пориче могућност употребе у реченицама које исказују садашњост, анализа је показала да су и такве реченице могуће у српском; једино ти везници нису запажени у реченицама чије радње припадају будућности.

ВРИЈЕМЕ У ПРОЗИ ЈОВАНА ДУЧИЋА: РЕЧЕНИЦА С ВЕЗНИКОМ КАД

Јован Дучић спада у ред најзначајнијих српских писаца из прве половине 20. стољећа, чија величина није ничим нарушена ни осамдесет година послје његове смрти. Високе оцјене о књижевној вриједности овог писца пратиле су исто тако и високе оцјене његовог језика и заслуга које је дао изграђивању модерног српског језика. Тако га Александар Белић укључује у ред твораца *београдског стила* (Белић 2000, 614), под којим појмом се подразумијева изграђен полифункционални српски језик. У овоме раду се разматра начин како Дучић у својим прозним дјелима исказује вријеме: користећи могућности временске реченице. Разумљиво је да се овим радом не може дати потпун опис временске реченице у Дучићевој прози: сам овај тип реченице је такав да захтијева више простора, а и Дучић је исувише велики писац да би се у једном раду ове врсте могло рећи шта све има и како он то доноси у својој прози кад је посриједи временска реченица. И прелиминарни увид у језичку грађу показује да постоје лингвистички разлози да се овим питањем посебније занимамо, а резултати могу бити од користи и књижевним проучаваоцима Дучићевих прозних дјела.

Постоји и посебан разлог за то што сам се овом приликом определио да говорим о исказивању времена у Дучићевој прози. Навршава се седамдесет година од смрти великог српског пјесника. Умро је у ратној 1943. години, кад се судбина српског народа преламала. Далеко од свога напаћеног народа с којим је дубоко преживљавао патње и страдања. Није то било вријеме кад се српски народ могао достојанствено опростити од великог пјесника. Међутим, ни послератно вријеме није донијело могућности да се пјесник пренесе у завичај и сахрани по жељи. И није само то, него је проглашен за издајника свога народа, а управо зато што није издао српске националне интересе. Зато му се треба одуживати макар са закашњењем, тако и округле годишњице смрти пјесникове могу и треба да служе за подсјећање на пјесника и његово велико дјело.

У овоме раду позабавићу се питањем исказивања времена у прозним дјелима Јована Дучића *Градови и химере* и *Благо цара Радована*⁵². И то одређивањем времена радње / ситуације исказане предикатом. То вријеме се у језику књижевног дјела, као и у другим језичким стиловима, може детерминисати различитим средствима унутар просте реченице: прилозима и временским падежним конструкцијама, те зависним временским клаузама уз управну у сложеној реченици. Овдје ћу се ограничити само на овај посљедњи начин исказивања времена. И ту се, опет, нећу бавити свим типовима сложене временске реченице. Нећу се, овом приликом, бавити временским реченицом код које нема неких посебности у односу на стандардни језик или одмјеравати Дучићеву временску реченицу према том типу реченице код других писаца тога времена. Дучић образује временску реченицу према обрасцима који важе за српски савремени стандардни језик. Уз то, за ова прозна дјела Ј. Дучића карактеристично је да се временске реченице јављају релативно ријетко – дјела су такве природе да нема мјеста за њих; ријетко се аутору наметала потреба да времесном клаузом у сложеној детерминише радњу / ситуацију исказану управном клаузом. Изузетак су временске реченице с везником *кад*. Она се јавља чешће од других типова. И у вези с њом је занимљиво то што се она не јавља често у своје прототипском облику, већ је најчешће са извјесном спецификом. Овдје ћу навести неколико примјера с временском реченицом која нема значајних посебности.

[1]

1. Русо се није смео вратити у Женеву *кад* су му земљаци нудили место градског библиотекара где би био спасен од глади (Градови, 58).
2. *Кад* у Паризу пада киша, он у Београду заврне панталоне (Градови, 77).
3. Француз се смеје *кад* је радостан а Енглеz се смеје *кад* му се учини да су други људи смешни (Градови, 87).
4. *Када* видите оваку жену да вам иде на сусрет, она вам изгледа лађа што долази из Индије ... (Градови, 94).
5. Док је човек млад увек је леп, а *кад* остари увек је искуством довољно паметан (Благо, 32)

⁵² Јован дучић, *Градови и химере*, Политика – Народна књига, Београд, 2005. Јован Дучић, *Благо цара Радована*, Свјетлост Сарајево – Просвета, Београд, 1969.

6. *Кад* се заљуби у Петрограду, оде да прокоцка своје имање у Монтекарлу (Градови, 30).

7. *Кад* се најзад растанете за навек, он продужава још десет година да вам пише писма (Градови, 30)

8. А *кад* је најједном зазвонило са неке цркве, гласови звона прошли су небом као велика сребрна једра, хиљадама једно за другим (Градови, 67)

9. *Кад* смо после два сата силажења једним добрим путем, и без вође, срели у мраку неког човека, рече нам да смо променили правац ... (Градови, 38).

За реченице у првом и деветом примјеру нема се рећи ништа посебно, чак би се уклопиле у неки некњижевни текст. У првом се говори о страдању швајцарског филозофа и та информација је дата у једној стандардној временској реченици, у другом има још мање нечега што би задржало читаочеву пажњу. У осталим примјерима такође нема нешта посебно у структури временских реченица. Оно што је карактеристично за све те реченице јесте да све оне исказују нереференцијалне ситуације, што је својствено временским реченицама с везником *кад* које предикатима исказују садашње радње и ситуације (Танасић 1996: 91–97). Дакле, аутор се овдје не осврће на неке појединачне ситуације, он своје ставове износи као извјесне трајне истине, као општеважеће чињенице. И уз то у свим овим примјерима он нам саопштава о нечему што је на неки начин и парадоксално; тако је у примјерима два до седам. Осми је опет на свој начин интересантан: доживљај звона је дат на експресиван начин и ова управна реченица би се лијепо могла преломити у тростих:

Гласови звона прошли су небом
као велика сребрна једра,
хиљадама једно за другим.

Временска клауза је ту само зато да се оствари могућност за исказивање управне. Дакле, и овакве реченице у Дучићевој прози често носе експресивност.

Много чешће се јављају у овим Дучићевим дјелима реченице као што су у сљедећим примјерима.

[2]

1. И *кад* је најкултурнији, он је међу другима неуравнотежен и нешто медвед (Градови, 30).
2. И *кад* је у Паризу донесена шарта о Правима човека, још се у Женеви пушила гломача (Градови, 41).
3. Мрзеће Бетовена, и *кад* мисли да га воли; и биће му одвратан Достојевски ... (Градови, 72).
4. На сваком месту и *кад* није смешан, он је детињаст (Г, 85).
5. Енглеz је једноставан по својој природи, човек с острва; и *кад* је манијак, он је то на начин врло простодушан и прост (Градови, 87).
6. И *када* Бајрон пева овде да су све планине и таласи и небеса део његове душе, као што је он део њихов, зар то није ђак Русоа пантеисте ... (Градови, 53).
7. ...и *кад* париски санкилоти обарају феодализам и ново човечанство, по Немачкој још за један век корача у парадним маршевима касарнски народ Фридриха II (Градови, 68).
8. ...али Француска, и *кад* је била побеђивана, није била покоравана, ни губила своју државну егзистенцију (Градови, 71).
9. Човек се осећа да је из Париза и *кад* није из Француске ... (Градови, 90).
10. Зато човек верује да је срећан и *кад* није срећан (Благо, 14).
11. Међутим, измишљена срећа или уображена несрећа, то су ипак потпуне стварности: јер могу трајати целог живота, и јер је сваки човек уверен у оно што осећа и *кад* није уверен у оно што мисли (Благо, 14).
12. Има људи који живи због тих инстинктивних антипатија у крвавом непријатељству са другим људима, и *када* су духовно и морално упућени на заједницу с њима (Благо, 22).
13. Говорите рђаво о неком човеку пола сата, и ви сте после тога несрећни и отровани; а говорите пола сата о њему добро, и *кад* то не заслужује, и ви постанете мирни и блажени... (Благо, 23).
14. Неоспорно, човек, и *кад* мисли да је коначно пропао, не зна да има још један неоткривен златан рудник ... (Благо, 29).
15. Ћуталица, и *кад* је неинтелигентан, не изгледа глуп, јер изгледа бар замишљен ... (Благо, 36).

16. Племенити људи имају славу *и* кад немају срећу; а слава је највећа срећа (Б, 50).
17. Срећа може да човека поквари *и* кад је најбољи ... (Благо, 50).
18. Жене имају сталну потребу да буду вољене, *и* кад оне саме не воле ... (Благо, 82).
19. Жене не могу да не варају *и* кад су најзаљубљеније (Б, 121).
20. *И* кад нема половину овог, остаје ипак друга половина која је чини супериорнијом од свих дургих савремених жена (Благо, 83).
21. Љубав направи више несрећних него срећних, и више беде него радости. ... али *и* кад човек воли, он је несрећан, јер је непотпун (Благо, 92).
22. *И* кад зна да јој лажу, она воли те лепе речи лажи већма него дивљење које јој се прећуткује (Благо, 125).
23. Има жена које су верне *и* кад не воле; а има жена које су једном човеку неверне *и* кад су у њега истински заљубљене (Благо, 134).
24. Несрећа нам изгледа много мања кад о њој ћутимо него кад о њој говоримо (Благо, 29).

Као што се види, у свим овим реченицама временски везник *кад* прати партикула *и* испред њега⁵³. У литератури је већ утврђено да се временска реченица може образовати са комбинацијом партикуле и везника и да је у том случају партикула увијек испред везника, те она, тако, истиче цио садржај зависне клаузе, што и јесте њихова функција: да се та клауза стави у информациони фокус (Ковачевић 1998. 249, и даље, и тамо наведена литература), за разлику од независнослужених реченица, код којих ове партикуле не служе за наглашавање цијеле клаузе, већ дијела испред кога непосредно стоје – стога и не могу доћи испред независног везника (Танасић: 2013). Ове реченице бисмо другачије читали да нема партикуле и испред везника: у најмању руку садржај временске клаузе не би имао такав значај у укупној информацији коју реченица доноси. Писац нам овдје не саопштава одређене информације уз обично њихово одређење. И овдје се реченицама представљају ситуације нереперенцијално конциповане, писац нам не говори нешто појединачно. Напротив, он има циљ да саопштава општеважеће истине Уз то, представља их по правилу као извјесне парадоксе. Тако је када говори о одређеним типовима људи, о срећи и моралу, а

⁵³ О партикулама као врстама ријечи в. нпр. Гортан-Премк 1994.

нарочито о женама – омиљена тема Дучићевих размишљања (знајући понешто из његове биографије, можемо рећи да му треба вјеровати). У неким случајевима партикула може имати чак пресудну улогу у давању разлога за образовање временске реченице; тако је, на примјер, у реченицама девет до једанаест и тринаест; у деветом примјеру реченица не би имала смисла без партикуле. У османаестом примјеру партикула мијења смисао који се износи временском клаузом. У примјеру двадесет три реченица би била граматична и без партикула, али ни изблиза не би имала такву експресивност као што је овако са партикулама уз зависни везник *кад*.

Последњи примјер није као претходни примјери. Он илуструје случај кад везник *кад* не може бити интензивирањем партикулом *и*. У питању је сложенија структура с временском зависносложеном реченицом.

Уз везник *кад* јављају се и друге партикуле, што илуструју следећи примјери.

[3]

1. Жена има да и поред свег овог евентуалног зла, поднесе још и тиранију мужа; и, још теже, тиранију деце чак *кад* су та деца и најмудрија и најлепша (Благо, 19).
2. Чак *кад* врше и самоубиства, они то чешће чине из неразумне сујете и романтичке парадигме него из очајања ... (Благо, 30).
3. Жене почињу бивати дубоко милосрдне тек *кад* су и саме дубоко несрећне ... (Благо, 118).
4. Ако се негде и доцније буде родила каква нова велика идеја за реорганизацију света, она ће постати триумфална тек *када* у Паризу добије своју кристализацију ... (Градови. 70).
5. ... а зато што је љубав истинска само *кад* је слепа, она не подлеже никаквим мерама разума (Б, 69).
6. Жена верује да се сачувала од човека само *кад* зна да се није заљубила ... (Благо. 85).
7. Ми смо истински добри само *кад* смо истински срећни (Благо, 19).
8. Њега нису преиначили високи Алпи, него је он постао другим човеком тек *кад* је видео стари Рим (Градови, 31).
9. Силазио сам на воду с првим зраком сунца, да се вратим кући тек *кад* ме отуд отера ноћ или олуја (Градови, 95).

Потребно је истаћи да се у Дучићевој прози ове партикуле јављају знатно рјеђе од партикуле *и*; ни све заједно не могу се поредити са присуством ове. Међутим, и оне се јављају са сличном функцијом: служе за истицање одређених садржаја који немају карактер појединачног, већ општег. Тако је у првих седам примјера; и опет се ту не ради само о фокусирању неког садржаја и давање карактера општеважећег, него и о томе да писац на тај начин уноси експресивност у дјело. У посљедња два примјера ради се, да тако кажемо, о обичним временским реченицама, гдје се зависном клаузом временски одређује ситуација исказана управном.

Има у Дучићевој прози и другачијих, сложенијих спојева везника *кад*. Познато је да временска реченица често има такав структурни вид да се према везнику *кад* у управној клаузи јавља неки корелатив, често је то ријеч *онда*. У сљедећим примјерима имамо различите видове укључивања овог корелатива.

[4]

1. *Кад* такво осећање постоји између два човека, *онда* су посредни или дубока расна мржња, а не разумна, или непроходна разлика ... (Б, 22)
2. Он је на Женевско језеро довео срце човеково *онда кад* је оно, исушено и измучено логиком и дијалектиком, дошло било на право беспуће (Градови 33).
3. *И онда кад* жена зажели да има какав нов и друкчији живот, то не значи да је зажелела да имадне и друкчију природу (Благо, 110).
4. *И онда кад* га не воли, она тражи да јој ипак верује (Благо, 118).
5. Ми знамо шта је младост *тек онда кад* нас је напустила (Благо, 65).
6. Она искрено верује да је човек воли *само онда кад* због ње пати, и кад у њуз стално сумња (Благо, 103).
7. Среће су многобројне, и ретко има човека који нема у животу бар једну велику срећу, *чак* и *онда кад* мисли да је потпуно несрећан (Благо, 55).

У стручној и граматичкој литератури позната је појава да се у временским реченицама према везнику, који је саставни дио зависне клаузе, у управној често јављају корелативи, као што је то у овдје наведеном првом примјеру. Пошто је то позната и уобичајена појава,

овдје се, ради подсјећања, илуструје само једним примјером. Такође, позната је и релативно честа појава да се такав корелатив нађе у зависној клаузи испред везника, како је у овдје наведеном другом примјеру. Михаило Стевановић такве реченице не наводи међу временским, већ их сврстава у односне (Стевановић 1991: 868), а Ивана Антонић у својој монографији о временској реченици детаљније говори о појави корелата у временској реченици (Антонић 2001: 278–331). Она све овакве реченице сматра временским реченицама. М. Ковачевић не доводи у питање припадност таквих реченица временским реченицама, сматрајући ове додатке уз везник за обичне пилоне чији садржај сувише апстрактан, тек временска клауза употпуњава (Ковачевић 1998: 249–251). У примјерима који слиједе послје ових испред ових пилона јављају се партикуле, у прва четири – по једна. Те партикуле имају исту функцију као и кад се непосредно везују за везник: служе за наглашавање садржаја временске клаузе у складу са значењима самих партикула. Посљедњи примјер интересантан је по томе што испред корелатива *онда* долазе двије партикуле: *чак* и *и*. И ове партикуле у извјесној мјери доводе до помјерања значења временске клаузе, имају и извјесне пресупозицијске функције. У свим овим примјерима (3–7) реченице не реферишу о појединачном, него о општем. Дучић нам даје неке истине, које жели да подигне на ниво општих истина. Такође, и овдје су то неке истине које имају елементе парадоксалног. Опет се ради о пишчевом умјетничком обликовању уз помоћ партикула у временској реченици.

Све досад приказано упућује на закључак да се Јован Дучић у својим прозним дјелима *Градови и химере* и *Благо цара Радована* на посебан начин служи временском реченицом с везником *кад*. У тим дјелима уопште временска реченица се не јавља често. Природа ових дјела је таква да аутор није имао често потребу за временском реченицом у њеној основној форми. Исто се може рећи и за временску реченицу с везником *кад*. Међу реченицама с овим везником врло често се јављају партикуле уз везник. Најчешће је то партикула *и*. Аутор партикулама интензификаторског карактера ставља временску клаузу у центар у складу са комуникативним циљем. Врло често такве реченице писцу служе за то да своја запажања уздигне на степен општега; таквим реченицама се исказују неререференцијалне радње / ситуације. Уз то, партикуле служе да се таква запажања дају са призвуком парадоксалности. Дакле, и овакве реченице Дучићу служе за умјетничко обликовање текста.

МЕЂУОДНОС ПИШЧЕВОГ ЈЕЗИКА И ЈЕЗИКА ЈУНАКА У ДИЈАЛОШКОМ ДИСКУРСУ КОЧИЋЕВИХ ПРИПОВЈЕДАКА

Петар Кочић је један од најзначајнијих српских приповједача са размеђа деветнаестог и двадесетог вијека. С једне стране врстан приповједач, с друге стране борац за статус и чистоту српског језика⁵⁴ – свакако је водио рачуна о језику свога књижевног дјела. На његов језик одавно је скретана пажња. Тако га и Александар Белић убраја међу писце који су дали крупан допринос изграђивању и богаћењу савременог српског књижевног језика (нпр. Белић 1999; ¹1949). Стога је и данас интересантно обратити пажњу на његове поступке употребе језика у стварању књижевног дјела⁵⁵. У овоме раду ја ћу посматрати језичке карактеристике у дијалашком дискурсу његових приповједака⁵⁶. У њему се сусрећу приповједач и његови јунаци. Нема сумње да се тај сусрет одсликава и преко њиховог језика. Управо се јунаци исказују кроз свој језик, а њихов говор се на свој начин уклапа у причу. С једне стране, важно је утврдити како се синтаксички уклапа језик јунака у ауторов језик. С друге стране, интересантно је утврдити како аутор перципира језик јунака, као туђи говор, те га онда преноси читаоцу.

Преношење туђег говора представља захвалну тему за социологију језика – истицао је још М. Бахтин⁵⁷, данас би се рекло за социolingвистички приступ језику, не само за лингвистичка проучавања језика. Када је ријеч о туђем говору и његовом представљању, може се пренијети и шта је неко говорио и како је неко говорио – уколико се он преноси у форми директног говора. Ако се преноси индиректно, онда се информише о чему је неко говорио. Дакле, у овом другом случају

⁵⁴ О томе се говори и у неколико радова у зборнику *Петар Кочић данас*, Бања Лука, АНУРС, 2009.

⁵⁵ Треба рећи да поред низа појединачних радова постоји и једна класична монографија о језику Петра Кочића – Шипка 1987.

⁵⁶ Извор грађе: Петар Кочић, *Мрачајски прото*, Политика – Народна књига, Београд, 2005

⁵⁷ Бахтин 1980, 127 и даље.

ради се о интерпретацији туђег говора у свему: интерпретира се и *шта* је говорио и *како* је говорио. У првом случају, кад се туђи говор преноси директно – нема интерпретације од стране писца.

Туђи говор у дијалогу пишчевих јунака преноси се у основи на два начина. Први је да писац у форми директног говора преноси тај дијалог не мијешајући се у њега, тј. пушта да се дијалог води без његова учешћа. Други начин је у ствари комбинација пишчевог и говора јунака. Директни говор је праћен уводним конструкцијама приповједача. У првом случају само се представља шта су јунаци у дијалогу рекли. Како је писац доживио то што су они говорили, спознајемо само у оној мјери у којој се то види из самог дијалога. То се може евентуално дати у пишчевој причи прије или после навођења дијалога. Исто тако, не говори нам писац приповједач ни о томе како су учесници у дијалогу примали ријечи својих саговорника. И то може бити, али не мора, представљено у самој причи. Овакав дијалог, без приповједачевог учешћа није честа појава у Кочићевим приповијеткама. Један такав случај нашао сам у приповиједи „Зулум Симеуна Ђака“:

... Скупише се сви. Само Шаћир Пулац заграби уз ону страну од џамије, а ја зажего' из иштуца прас! Жива га земља не дочека...

– Буди на ријечи, при којој си, а мени се чини да је Шаћир лањске године на сараорини погин'о?

– Није то, чоче, онај Шаћир!

– Ама, јест, чоче! Један је Шаћир Пулац. Нема и' стотина!... Шаћир Пулац, онај зулумћар, што је за турског суда сто пута, макар, за часном трпезом руч'о...

– Ма да, чоче, тај! Зулумћар? Зулумћари су сви они били, осим честитије' и паматније' Џинића... Бога ти, немој ме пометати, јер...

Кад се скупише пред џамијом, нареди' да се усијече нарамак, ама подобар нарамак пружа ...(стр. 86).

Приповједач је препустио да Симеун Ђак прича о своме јунаштву, међутим, ј е д а н му упада у ријеч и доводи у сумњу истинитост приче. Ту се између њега и Симеуна отвара дијалог. Пошто је приповједач Симеун истовремено и учесник у дијалогу, он разумије добро свога саговорника, доживљава тачно оно шта саговорник каже и у својим репликама показује како је разумио то што му је речено. Овдје је Симеун постао само један од учесника у дијалогу, престала је његова улога приповједача. Аутор приповијетке преноси овај дијалог. Он је могао реплике у дијалогу давати преко уводних конструкција.

Њих, међутим, нема. Сам аутор ове приповијетке, Петар Кочић, дакле, остао је по страни овога дијалога. Није било ни потребе за тиме да се мијеша јер се из дијалога види и циљ упадице и како ју је доживио Симеун, па и начин на који се према њој односи. Из директног говора сазнајемо и шта говоре Кочићеви јунаци и *како* то они говоре⁵⁸. Овај дијалог представља значајан детаљ којим Кочић употпуњује слику о Симеуну Ђаку, али и слику о његовим слушаоцима. Дакле, за дијалог, онако како се он одвија међу учесницима његовим, карактеристично је да не постоје уводне конструкције. Један учесник дијалога изговара реплику. Други учесник је прима и на основу те своје перцепције упућује саговорнику реплику.

Други могући начин на који се дијалошки дискурс укључује у причу, а који у наведеном примјеру није примijeњен, јесте да се дијалог уклапа у приповједачев текст преко уводних конструкција, клауза⁵⁹, за које се везују реплике у дијалогу. Оне припадају приповједачу који преноси туђи говор и оне се не разликују од цјелине приповједачевог текста. Њихова синтаксичка улога је да послуже за укључивање туђе ријечи у приповједачки текст, помоћу њих се ствара модел за преносење туђе ријечи.

Као што је најављено, послије овог краћег увода, у продужетку ћу се бавити односом између приповједачевог језика и језика јунака у дијалошком дискурсу у Кочићевим приповијеткама. То значи да ћу се бавити оним другим начином представљања говора јунака у приповијеткама – кад се дијалог води уз директну укљученост приповједача. Поменути однос приповједачевог језика и језика јунака посматраћу кроз однос уводних конструкција и реченица у форми директног говора. А, како рекох, у Кочићевим приповијеткама такав случај навођења директног говора у дијалошком дискурсу доминантан је. Сам директни говор довољан је да се сазна шта су учесници дијалога рекли. Није, међутим, у писаном језику увијек лако открити све нијансе у начину на који је нешто речено, па ни разумјети реакцију коју други учесник у дијалогу изражава кроз реплику. Уводне конструкције служе приповједачу не само, рекао бих – и не првен-

⁵⁸ Бахтин, стр. 133 и другдје у овом дијелу књиге.

⁵⁹ У овом раду ја говорим о уводним конструкцијама, то је један од уобичајених термина за ову синтаксичку јединицу – в. и Танасић 1987, те Васиљева 1972. Имајући у виду то да се управни говор и уводна конструкција налазе у извјесној синтаксичкој вези, та уводна конструкција се може сматрати и за клаузу, тј. монопредикатску јединицу, просту реченицу у сложеној, како је то у раду Московљевић 1996. Хациефендић 1997 употребљава и термин ремарке (стр. 177).

ствено, за најављивање учесника у дијалогу, не само за „давање ријечи“ учесницима у дијалогу, већ и да читаоцу омогући да што потпуније схвати и доживи оно што је у дијалошким репликама казано. Зато се у уводним конструкцијама показује и *како* је нешто речено у реченици обликованој у форми директног говора.

Уводне конструкције се образују најчешће са глаголима говорења у предикату⁶⁰. Оне се могу јављати (1) испред или (2) иза директног говора јунака који уводе, или се пак (3) уводна конструкција уклапа у директни говор. У Кочићевим приповијеткама ријетки су случајеви кад се уводна конструкција налази испред директног говора, нпр.: Онда она жалобитно, пригушено *прошанта*: – Ја сам младост твоја, некад бурна и снажна као планински вихор... (стр. 80). Углавном се тако дешава кад је посриједи прва реченица у директном говору, било да је у том дијелу приче она и једина – како је у наведеном примјеру, било да се њоме започиње дијалог. Постоји и четврта синтаксичка могућност, а то је да се директни говор уклапа у уводну конструкцију, што је иначе најређи случај⁶¹.

Уводне конструкције садрже предикат, оне су реченице, или клаузе. Често је у предикату неки од глагола говорења у ширем смислу ријечи, гдје треба укључити и глаголе мишљења. Међутим, нису у српском језику присутни само ови глаголи. Јављају се ту и глаголи који припадају другим класама⁶². То је карактеристика српског и других словенских језика, али, према запажањима Јасмине Московљевић, у несловенским језицима, француском и енглеском конкретно, глаголи емоционалних стања у тој позицији нису могући: умјесто њих при превођењу са словенских језика јављају се глаголи говорења (Московљевић 1996, 152–154). Ово је, како ће се даље показати, интересантно за проучавање дијалошког дискурса и односа између језика дијалошког дискурса и пишчевог, приповједачевог језика. Значајно је и са становишта преношења туђе ријечи и са становишта проучавања пишчева каракте-

⁶⁰ У литератури се водила дискусија и око тога какав је однос између реченице у директном говору и њене уводне конструкције, клаузе. У овоме раду нећу се бавити тим питањем; заинтересовани се о томе могу обавијестити у цитираном раду Ј. Московљевић. Треба рећи да је преношење туђег говора у новије вријеме постало предмет пажње у српској науци. Овдје бих само скренуо пажњу на радове Милоша Ковачевића и Биљане Марић.

⁶¹ У србистичкој литератури овоме није посвећивана посебна пажња. У руском језику овоме начину увођења директног говора припада свега један подсто примјера – в. Васиљева 1972, 256.

⁶² На ово сам указао и у своме раду Танасић 1987, а то је показано и у раду Московљевић 1996.

рисања ликова кроз дијалог.

Како сам рекао, у уводним конструкцијама којима се директни говор уводи у приповијетку предикатску позицију често заузимају глаголи говорења. Ево таквих примјера.

[1]

1. – Дај ми руку – *вели* Ђуро и држи плъоску у руци (28).
2. – Е, доста, Ђуро, већ и с кобилом и... – *велим* ја и смијем се. Него ти, брате, кажи што си овамо потеглио? (29).
3. – Куд сте то наумили, акобогда? – *пита*м ја (45).
4. – Нађосте ли паре при њему? – *упитах* Дулу (46).
5. – Браћо моја и дјецо моја, немојте с мене страдати – *рече* Мијо ... (45).
6. – О-о, Ђуране! – *зове* неко. – Кажи, вјере ти, Луји нек одма' иде у Чергиће ... (53).
7. – Тако ти је суђено, Ђурђија. Што раније, то боље – *велим* ја (36).
8. – Мени је свеједно. И ти си брадат – *рече* Симеун ... (92).
9. – А трошак? – *упита* неко (45).
10. – Ја мислим да јест – *одговори* Стевица једва чујним гласом (71).
11. – Шта ћеш сад, Мијо? – *питају* га људи (45).
12. – Молимо покорно, што то јест?! – *пита* капетан ... (129).
13. – Бог добро дао, оци наши ду'овни! – *одазваше се сви*... (95).
14. – Истина, оче Сопроније, то се чини човјеку жалостивно, али то је једна жалостивна приповијест, к'о једно, што вели Симеун, историческо збитије, – *разлаже* онај у мраку (99).
15. – Говори ти! – *велим* му ја (120).

Глаголи у предикату уводних конструкција у овим примјерима спадају у типичне представнике глагола говорења. Зато они првенствено служе за образовање синтаксичког модела помоћу којег се реплике дијалогског дискурса уклапају у приповједни дискурс. Они најчешће значе само чин говорења који је остварен. Уколико се тим чином нешто

саопштава, то се и глаголом понавља; уколико се пак нешто пита, то се глаголом у уводној конструкцији показује – упор. примјере 2 и 5 са 3 и 4. Може се рећи да је улога ових конструкција – преношење садржаја реплика од лица до читаоца⁶³. Чак се уз те глаголе ријетко јављају и неке одредбе које би говориле нешто о начину вођења дијалога, као у примјеру десет.

Иако су у наведеним примјерима уводне конструкције најближе своме канону: у предикатима се јављају типични глаголи говорења, ипак види се да и ту њихова улога није само у „вођењу дијалога“ међу учесницима, у „давању ријечи“ учесницима дијалога. Остали чланови ових реченица указују на то како се дијалог води, из ових конструкција се види кад се неко укључује у причу, као у примјеру број девет, или се види како отпоздрављају калуђере с који су око казана, како је то у примјеру тринаест. У примјеру једанаест опет питање своме несретном суселанину не упућује појединац, него њих више – љ у д и. Или у примјеру четрнаест – гдје се даје податак одакле се укључује у дијалог један од ликова: онај у *мраку*.

У уводним конструкцијама глаголи се јављају у различитим временским облицима и у оба вида. Употреба вида и времена ту одговара стању које у том погледу влада у приповједном тексту. Због ограниченог простора о томе овдје нећу детаљније говорити, него ћу само, у виду подсјећања⁶⁴, скренути пажњу на чињеницу да вид и вријеме имају значајну улогу у изграђивању приповједног текста.

Често приповједач употребљава прилошке одредбе у уводним конструкцијама. Тако је у сљедећим примјерима.

[2]

1. – Па, Ђуро? – *питам* ја *зачуђено* (30).
3. – Е, кад си се тако гледаћу, Ђуро, ако се могне – *велим* ја *озбиљно* (30).
2. – Шта велиш, бате, наруц’о, ето ти, па мало ’нако заслади! – *вели весело* Лујо кад видје како су Јабланови трбуси забрекли (39).
4. – Не бојим се ја, вала, ништа! – *вели* Лујо *поуздано* (39).

⁶³ У раду Хациефендић 1987 говори се о залихосности (редундантности) управног говора у односу на уводну – в. на стр. 178. конструкцију с глаголом говорења.

⁶⁴ О улози вида и времена у приповједном тексту види Успенски 1979. О томе сам говорио у раду Танасић 1987.

5. – Веле да је – *одговори хладно, преко срца* Мика (40).
6. – 'Ајде, 'ајде, стари! – *веле му ђендари мало блаже*. Мораш, јер те закон гони; не гонимо те ми... (42).
7. – Симеуне, синим те, јеси ли ти то? – *једва проговори* (111).
8. – Куда гледаш? Куда ћеш? – *упитах је њежно, благо ...* (64).
9. – Ја мислим да јест – *одговори* Стевица *једва чујним, уздрхталим гласом ...* (71).
10. – Кад је паприка сагорила, отворио сам врата и избацио сам и' онесвијешћене, пред кућу, онда сам, по обичају, свршио вечерњу, закључ'о кућу и лег'о спавати – *рече мирно, без искре узбуђења ...* (74).
11. – 'Вала ти, синко, на твојој части и чествовању! Бог нека те благослови, ова света црква и отац Сопронија! – *једва изговори* Симеун и принесе чашу устима, а сузе га облише (104).

Овдје се наводе примјери са једном врстом прилошких одредби. Све оне указују на начин на који се изговара реплика у директном говору. Овај податак се у писаном тексту не би могао увијек добити из саме реплике. Такође не би се могао сазнати ако би се употребио глагол говорења без овакве прилошке одредбе. Без тих одредби приповједач нам не би пренио овако вјерно реплике – туђе ријечи. Тако у примјеру број четири – Лујо је могао на различите начине одговорити да се не плаши пред Јабланову борбу с царским биком. Без ове ознаке не бисмо сазнали да је он био сигуран у његову побједу. У примјеру десет без наведене одредбе не бисмо сазнали о начину на који је приповједач питао дјевојку куда је кренула. У примјеру дванаест не би се могло очекивати да мрачајски прота може причати о ономе што је учинио мирно. Зато је приповједач уз неутралан глагол говорења дао и двије прилошке одреднице тога говора: *мирно* и *без трунке узбуђења*. Видимо, дакле, да су уводне конструкције у функцији изграђивања синтаксичке везе дијалошког дискурса са приповједачким дискурсом, а да истовремено представљају дио тог приповједачког дискурса.

Не користи Кочић увијек прилошке одредбе уз глаголе говорења да би окарактерисао туђи говор у дијалошким репликама. Има он и овећи списак глагола у позицији предиката уводних конструкција који својим лексичким значењем упућују читаоца и на *начин* на који је изговорена реплика. Ево примјера са таквим глаголима говорења.

1. – Да ли је код куће? – *прошаптах* (71).
2. – Шути, Мићане! – *виче* Партенија. Шути, не диши. Ето га! (92).
3. – Брадара, с калуђером на сриједу! – *викну* Партенија Симеун ... (92).
1. – О, јој, господине! – *јаукну* Ђуро и једва се диже (28).
2. – Зар и ти, господине, роспију браниш? – *продера се* Ђуро (34).
3. – Какав је то закон?! – *јаукну* Мијо и свали се на земљу (43).
4. – И јесам копиле! – *шкрипну* Мргуда зуб'ма ... (48).
5. – Мика, брате мој, бјежи одатлен; видје ће те свијет, па што ћу онда од срамоте, јадна ти сам! – *преклиње* га Мргуда ... (49).
6. – Ето ти душа! Мика, вјерујеш ли ми сад?! – *јекну* боно ... (49).
7. – Да шта ти мислиш? – *продера се* Симеун (85).
8. О, мајко моја! О, свети мој оче! – *јаукну* од радости Симеун ... (89).
9. – Даће! – *загрми* Партенија. (90).
10. – Гони, Мићане, поплаћасмо главама на правди бога! – *јаукну* Партенија (92).
11. – Не питај, већ спасавај! – *укну* Партенија (92).
12. – Ја не знам – *завија и заплиће* Мићан (94).
13. – Ама шта ћемо и' питати, крст им њи'ов! – *рикну* ко лав покојни Белемез (101).
14. – Аман, шта ћиниш већерас са мнош?! – *јекну* Асан-бег (103)
15. – Шта?! – *вриснух* ја ... (114).
16. А, то не ваља ништа, господине капетане! – *обрецнух се* ја на капетана (118).
17. – Баталијун, аз дур! Стој! – *забркљачих* на црну милитарију ... (121).
18. – „Шта жив? ко жив, Мићане?“ – *гракнуше* сви (123).
20. – Нијеси ти коњ, већ онај вејити, вејити магајац! – *тепа* му (73).
21. – Чујем, чујем! – *забрсла* капетан и испразни на брзу руку по-лић (117).

Ови глаголи припадају такође класи глагола говорења. Међутим,

они поред основне значењске компоненте садрже и додатну – како се нека реплика изговара. Могло би се рећи да су то глаголи говорења са *унутрашњом* одредбом за начин⁶⁵. Начин на који се изговара нека реплика међу овдје наведеним не би се могао потпуно спознати да је приповједач употребио у уводној конструкцији неки од типичних представника глагола говорења, који су стилски немаркирани. Зато је он и бирао глаголе из ширег круга ове категорије – оне који носе и ту додатну информацију о начину на који лица изговарају своје реплике⁶⁶.

Није увијек приповједачу довољан овакав глагол говорења да би пренио како је перципирао туђи говор у реплици, па уз њега даје и какву прилошку одредбу за начин. Тако је у сљедећим примјерима.

[4]

1. – Јест, господине, јест, *викну Ђуро преплашено* (32).
2. – Па то је, болан Симеуне, к'о једна историја! – *узыкну отац Сопроније меко и као мало зачуђено ...* (99).
3. – За мном, браћо! За мном, ко се часним крстом крсти и чији су стари на Косову кости оставили за вјеру и отечество! – *вичем ја к'о рис ...* (100).
4. – Поду'вати га, Јабо! – *викну Лујо изван себе* (40).
5. – Не дајте људи, нагрди вола! – *узыкну преплашено кнез* (40).
6. Немој, зеницо моја! – *прошапта она њежно, с дубоким уздахом ...* (50).
7. – Испале ти, дабогда! – *прошапта заједљиво* Мргуда (48).
8. – Чадо моје ду'овно, у'вати ме студен и некаква дрхтавица – *једва прстења* (123).
9. – „Он је жив... 'оћу рећи, мртав, а и да је жив, твоје, Мићане, није поповати, већ ту ракију пећи и точити!“ – *продера се онај као мало осорно* иза каце (123).

Јасно је да овако развијене уводне конструкције нису искључиво ради укључивања директног говора у приповједачки текст. За то су биле довољне конструкције са глаголом говорења који сигнализује

⁶⁵ О унутрашњим детерминаторима писао је Милорад Радовановић.

⁶⁶ О употреби оваквих глагола у уводним конструкцијама говори се и у раду Хациефендић 1987.

директни говор. Ове конструкције представљају дио приповједачког текста у коме се жели што потпуније представити доживљај садржаја појединих реплика. Приповједач жели да нам да што потпунију информацију шта све садржи реплика. А то опет говори о ликовима који изговарају те реплике.

Понекад се у позици предиката уводних конструкција у Кочићевим приповијеткама јавља глаголи којим се сугерише како је слушалац чуо дату реплику. Тако је у следећим примјерима:

[5]

1. – И ја би’ то рекла – *чу се* други, мало облији женски глас (47).
2. – ...’бро јутро – *чу се* иза мене ситан, промукао глас (53).
3. – Е, људи! – *чу се* неко подалеко испред нас у магли (63).
4. – Е, људи, да и то чујем док нијесам умро: шјен без сунца! – *чу се* неко иза каце (84).
5. Симендашу! Пострагијо стара! – *чу се* громовита гласина оца Сопроније (89).
6. – Не гуди ни ти, Глишо, баш тако дебело! – *чу се* онај иза каце и опет зијевну (94).
7. – „Ко, болан? Зар ти, Симеуне?!“ – *чу се* онај иза каце (111).
8. – „Јуначино наша“! – *чу се* онај иза каце (130).
9. – Сви ћемо гинути *оде* одјек гором и планином из пет стотина грла (98).
10. – За тобом и у гору и у воду, делијо и војводи наш! – *оде* гором и планином из пет стотина грла (100).
11. – Брате, брате, не остављај ме! – *задрхта слатко и меко* њезин глас ... (58).

И ове конструкције имају поред основне функције уклапања директног говора у приповједни текст и додатну – да читаоцу представе како је приповједач доживљава реплике. Оно што је посебно јесте избор глагола који су употријебљени – то су стилски маркирани глаголи, као и они у групама [3] и [4]. Њихов избор је, опет, у складу са општим тоном приповијетке којој припада директни говор, што већ може бити тема других проучавања.

Понекад се у уводној конструкцији налазе два глагола, углавном је ријеч о сложеној реченици. Поред глагола говорења или глагола који га замјењује (глаголи илустровани у групи [3]) јавља се глагол којим се саопштава о неком виду понашања лица које је изрекло реплику. Тако је у следећим примјерима:

[6]

1. – Та мани ме, Ђуро, *велим* ја и *смијем се*. – Здраво је (27).
2. – О, јој, господине! – *јаукну* Ђуро и једва *се диже* (28).
3. – Дај ми руку – *вели* Ђуро и *држи* плоску у руци (28).
4. – Да, господине, јест, питам. Је ли ово она књига рожданик? – *пита* Ђуро и *показује* на укоричену „Босанску вилу“ ... (31).
5. – Ево, господине, записа – *вели* Ђуро и *дрхћући извади* једну прљаву кончану кесицу иза црвеног, широког појаса ... (32).
6. – Какав је то закон?! – *јаукну* Мијо и *свали се* на земљу. (43).
7. – Увано о мени говоре – *помисли* у себи и *зађе* за један грм (47).
8. – Ето ти душе! Мика, вјерујеш ли ми сад?! – *јекну* боно, а сузе је *облише* (49).
9. – Магла? Опет зар магла? – *прошапта* она, *дрхћући, припи се* уза ме и *заплака се* (59).
10. – Магла, магла, магла и недогледан јад и невоља на све стране! – *јаукнух* болно и дивовском је снагом *стегох* на груди (59).
11. – Ја мислим да јест – *одговори* Стевица једва чујним, уздрхталим гласом и *поче* ме *гурати* руком ... (71).
12. – ... онда сам, по обичају, свршио вечерњу, закључ’о кућу и лег’о спавати – *рече* мирно, без искре узбуђења, и *припали* цигару (75).
13. – О, свети мој оче, твоје памети, твоје науке од истока до запада нема! – *викну* Симеун и *пољуби* Партенију у браду (91).
14. – Опрости брате, опрости! – *викну* Симеун и *скочи*, те *се пољубише* (93).
15. – Бог добро дао, оци наши ду’овни! – *одазваше се* сви и *поскакаше* на ноге (95).
16. – Не шједај, Симеуне на ту клупу! – *викну* Мићан и *подмаче* му свој столац да сједне (96).

17. – 'Вала ти, синко, на твојој части и честовању! Бог нека те благослови, ова света црква и отац Сопронија! – једва *изговори* Симеун и *принесе* чашу устима, а сузе га *облише* (104).

18. – То истина, то истина! – *заплеће* већ капетан језиком, *раколи се* и *обиграва* око ардовића (116).

19. – Чујем, чујем! – *забрсла* капетан и *испразни* на брзу руку по-лић, а од тешке жалости *ударише* му сузе на очи (117).

20. – Има, има силни геренале! – *викну* Пантелија, а ја му зашеће-рену чашу башице *пружих* (127).

21. – ... Зар да ја мрциним своје чисте хришћанске руке са шокач-ким... – *шкрипну* Белемез зубима и *сијевну* бијесно очима (128).

22. – Тако је, тако, оче Сопроније: управо к'о једна, што рек'о ти, историја, к'о једно историческо збитије, што кажу наше свете, православне књиге – *потврди* Симеун, *испи* чашу на душак, *отра* бркове, *напуни* и *припали* лулу, па одушевљено *настави*: (99).

Навођење оволиког броја примјера мотивисано је жељом да се покаже та разноликост која карактерише овакве уводне конструкције. Јасно је, дакле, колико се оне удаљују од простог синтаксичког модела који служи за пуко преношење туђе ријечи. Оне представљају састав-ни дио приче коме приповједач намјењује посебну улогу: да кроз што рељефнији опис туђе ријечи и понашања лица које ју исказује да слику самог лица – јунака приче, да покаже не само *шта* дато лице каже, чак и не да, уз то, покаже *како* то оно каже, него још и *како се при томе понаша* лице.

Има, даље, случајева кад се у уводним конструкцијама и не јавља глагол говорења, већ само неки глагол који указује на понашање онога ко говори реплику. Тако је у сљедећим примјерима.

[7]

1. – Е, то ћемо, пољаре, истом виђети! – *смије* му се пркосно, Лујо (40).

2. – Немој, брате мој, не ваља се то прије вјенчања – *отима се* она малаксало, отирући руком оно мјесто, на ком' је осјећала Микине уздрхтале усне (49).

3. – Ала селамет! Бог свети зна! – *диже* он некако тешко главу, *уздахну* и *махну* руком (53).

4. – Е, кад је тако, Симеуне, онда боже помози – *осмијехну се Мићан, засука рукаве, па измакну пинту испод цијеви* (88).

5. – Шта ви то причате о мени? – *учини се Симеун као да не чу што онај у мраку рече* (96).

7. – Шта ћемо, по богу браћо?! – *узврти се Исаија к’о Циганин у котлу, па дрхће ко прут и ’ода горе доље по авлији* (97).

8. – ’Вала ти, дијете моје, кад се толико бринеш и главу своју за ову светињу залажеш! – *скочи покојни Партенија и пољуби ме у образ* (110).

9. – Молимо покорно, молимо! – *склања се капетан и одаје ми част* (113).

10. – Молимо, молимо покорно! – *једнако обиграва око мене капетан и држи крижурину у руци* (114).

11. – Де-де, господине капетане и царска перјаницо! Прими и од мене поштење – *додаде му и Шишљага плоску* (125).

12. О, свануло већ! – *протегну се Лујо, протра очи и погледа око себе* (39).

13. – Ја сам срећна, много, премного срећна! – *непрестано се умиљава и улагује* (58).

14. – А, шејтане, напријед ти се пете окренуле! – *крсти се забезекнуто Шошљага и завирује са свију страна* (121).

15. – Шта ти велиш, Симеуне? – *окрену се покојни Партенија мени* (97).

И у оваквим примјерима уводна конструкција служи за предавање туђег говора: модел је исти као и кад је присутан глагол говорења. Пошто сам глагол говорења најчешће само служи за стварање модела преношења туђег говора, а видјели смо да се дијалог може водити и без уводних конструкција, то његов изостанак из уводних конструкција нема битне посљедице, јер је уводна конструкција образована уз глагол *смијати се*. Не би се битно ништа добило ни на обавијесном плану кад би се увели глаголи говорења у ове уводне конструкције, упор.: – Е, то ћемо, пољаре, истом виђети! – *каже Лујо и смије му се пркосно, заједљиво*. Све оно што прати ову реплику дато је уз глагол *смијати се*.

У уводним конструкцијама у позицији предиката јављају се и глаголи којима се исказују емоционална слична стања. У тим конструк-

цијама се увијек указује на емоционална стања онога коме припада реплика. Ево примјера за овакве уводне конструкције.

[8]

1. – О, јој господине! Не дај боже, нијесу виле – препаде се Ђуро и стаде се крстити (28).
2. – Еј, Аркадије, небо те убило! – *уздахнух* опет (33).
3. – Немој ти то, господине, говорити на сва уста! – *чуди се* Ђуро (34).
4. Ти знаш – Свето писмокаже: „Једно стадо и један пастир“ – *љутно би се* поп на покојног Мију (43).
5. – “Како то слатке 1. – О, јој господине! Не дај, боже, нијесу виле – *препаде се* Ђуро и стаде се крстити (28).
6. – Ти, мајсторе, увијек прегониш! – *љутну се* Мићан (95).
7. – Е, кад је тако – *стиша се* Белемез и извуче из бисага плоску, те пружи капетану: Де-де, господине капетане и царски већиле! (124).

И у ове уводне конструкције могли би се увести и глаголи говорења. Међутим, они су изостављени, јер конструкција и без њих служи за преношење туђег говора, као модел за изношење директног говора у репликама јунака приповједака. А глаголи говорења који немају другу семантичку компоненту и тако су са обавијесног становишта редудантни. Овдје су глаголи емоционалних стања наведени да би се читаоцу приказало како јунаци, а и приповједач, перципирају поједине реплике. У крајњем, то је дио приповједачког поступка који служи за карактеризацију ликова.

Поред навођених глагола, у уводним конструкцијама често се у позицији предиката јављају фазни глаголи *почети*, *престати*, *продужити* или њихови еквиваленти. Као допуна њима јављају се било глаголи говорења било неки други из навођених класа. Тај случај илуструју следећи примјери.

[9]

1. – Полако, дјецо моја, полако! – *стаде* покојни Партенија *молити* нас и *умиривати* (124).
2. – О, јој, господине! Не дај, боже, нијесу виле – препаде се Ђуро и *стаде се крстити* (28).

3. – Ако ш’ ти мене питати, господине – *претрже* ме Ђуро – на моју душу, Ђурђија није по том ни рђава (35).
4. Устаде, приђе баку, па га *стаде* миловати, *мазити* и *тепати* му: – Добро се ти, Јабо, наруцај (37).
5. Она се учини као да то не чу, па *настави* још живље: – Је л’ да смо срећни, много! – премного срећни? (58).
6. – Шта сам некад сањала и у слађаном, језивом стра’овању очекивала, па види сад! – *поче* Марушка *јецати* и *гушити се* (65).
7. – Шта није, шта?! Е, е! – *стаде се* пакосно *кесерити* (74).
8. – Устави, Симеуне! Устави, болан! – *стадосмо* и ја и Партенија *викати* (91).
9. – Нек је отац Сопроније задовољан и почаствован, а за ме је лако! – рече Симеун, искапи чашу, па *настави* (98).
10. – О, људи, ово укрестило са обадвије стране, па не да ока отворити! – прошапута зловољно Мићан и *поче точити* (99).
11. – Да је турски суд – *наставих* ја – и да је стара права и суданија, лако бисмо ми спасли од сиротиње и пропасти ову свету обитељ (11).
12. – „Нека, дијете! Не пометај ме!“ – љутну се Симеун, па *додаде* блаже: Не бој се, синко, све ће лијепо бити и у миру проћи“ (112).
13. „’Вала вам, Срби моји чесни и поштени, што се тако сјећате јунака, који бранише и заклањаше народ свој од свакога зла и напасти – *стаде* Симеун *благосиљати*. И теби ’вала, синко, што нас опомену да не заборавимо свој старински, српски обичај!“ – *додаде* и погледа у мрак (122).
14. – Да није шале, *настави* Симеун меко и благо – да није шале, еглена и ове благословене, што се каже, мученице, вјерујте ми, дјецо моја, да би пола свијета у нашем несретном отечеству од грког јада и чемера полуђело и сишло с ума (126).

Како се види, фазни глаголи у својој допуни могу имати глаголе који припадају свим оним класама из којих се јављају глаголи у предикату уводних конструкција. Међутим, само глаголи који припадају класи глагола говорења могу бити изостављени у позицији допуне – како то показују примјери пет, девет и једанаест. И глагол *додаде* у примјеру дванаест сигнализује наставак реплике, али подразумева

да има још нешто да се каже. Наравно, он није фазни глагол, али би умјесто њега могао доћи фазни глагол *наставити* или, можда још прије, глагол *завршити*. Међу овим примјерима наведен је и он ради указивања на разноврсност која карактерише Кочићев избор глагола у уводним конструкцијама.

Речено се може свести на сљедеће. Петар Кочић у својим приповијеткама често преноси туђи говор у форми директног говора. Најчешће се ради о дијалогу који се води међу његовим јунацима. Он користи оба најпознатија начина за директно преношења туђега говора. Један начин, мање присутан, јесте да се реплике дају без пишевог текста, такозваних уводних конструкција. За сигнализовање директног говора користе се типографско-правописна средства – нов ред, двотачка, знаци наводника или цртица. Други, чешћи начин јесте тај да се директни говор у репликама даје са пишевим уводним конструкцијама.

Уводне конструкције на формалном плану и представљају модел за преношење туђега говора и његово укључивање у приповједачки текст. Поред тога, оне у Кочићевим приповијеткама имају и другу важну функцију – функцију карактеризације туђе ријечи. Често се из директног говора који се даје у писаном тексту не може видјети све оно што га карактерише: интонација, емоционално стање говорника, његов став према ријечима саговорника итд. Зато се у позицији предиката уводних конструкција не јављају само неутрални глаголи говорења, већ и такви који упућују на те додатне моменте који прате дијалог, затим се јављају глаголи емотивних стања као и глаголи из других семантичких класа. Једном ријечи, дијалогски дискурс Кочићевих приповједака карактерише необично велика разноврсност глагола који се јављају у уводним конструкцијама. Често се ове уводне конструкције развијају у сложене реченице или у реченичне блокове са више различитих глагола, уз које опет долазе прилошке одредбе начина. Ту нам онда говори и о томе како личности доживљавају туђу ријеч, како се понашају, како пропраћају реплике својих саговорника, дају се разне информације о пропратним радњама у току разговора, показује се начин укључивања саговорника у дијалог, став према саговорнику, став према јунацима приповијетке итд.

Све речено, и не речено, говори да је Петар Кочић с посебном пажњом приступао дијалогском дискурсу у својим приповијеткама. Он је преко онога што ликови говоре увелико давао и њихову карактеризацију. Зато уводне конструкције, чија је основна функција стварање модела за укључивање директног говора јунака у приповједни текст, код Кочића имају много значајнију функцију. У њима он обилно комен-

тарише дијалошки дискурс, а онда и саме ликове. Може се слободно рећи да је Кочић изградио уводне конструкције до посебног вида приповједачког дискурса са сасвим одређеном улогом у приповједном тексту – улогом живог представљања јунака и када они дискутују. То је несумњиво један од важних разлога што се многе Кочићеве приповијетке и њихови јунаци памте управо по дијалогу који се води међу њима.

СОФКА – ЖИВОТ У СЈЕЋАЊИМА

Кад сам давао наслов за овај рад, нисам много размишљао о томе да ли је најбоље њиме погођено оно о чему бих хтио да пишем. После сам мислио да је могло можда да се то каже другачије, можда: Софка – живот и сјећања. И то, и неко друго рјешење, задовољило би ме колико би и изазивало сумњу да није најбоље. А то није ни чудо ако се о главном лику једног од најпопуларнијих српских романа и једном од најчитанијих, по слободној вољи, романа, а по многим књижевним критичатрима и једном од најбољих српских романа – усуђује говорити један читалац. Макар он случајно био и лингвиста. С друге стране, мислио сам да заиста у овој прилици вриједи покушати довести у везу језик којим је створен овај роман са Софком у његовом центру, са описом самог романа. Тим прије што се у научној критици језик у дјелима Боре Станковића узимао на зуб⁶⁷. И није Бора Станковић био незаинтересован за оцјене његовог књижевног језика, није био ни неосјетљив на то питање, о томе говори и осврт на језик, односно на језички израз у књижевном дјелу, на „стил“, у иначе врло кратком говору о књижевним питањима у интервјуу који је под крај живота и на крају свог стваралачког вијека дао Бранимиру Ћосићу: „Погрешка коју је учинио Скерлић и његова група са својим стилом још има својих жртава и данас. Тражен је као први услов једног књижевног дела, стил, коректно писање, углађеност. А тај стил је упропастио неколико српских талената, узмите само као пример Ускоковића и још неколико млађих. ... Има да се буде у таквим тренуцима или уметник или да се оде у порнографију. Они који немају снаге или одлазе у порнографију или у ‘стил’“⁶⁸.

Роман *Нечиста крв* иде међу прве романе код Срба писане у новом књижевном стилу, када се српска књижевност мало значајније удаљила од Вукове и поствуковске прозне књижевности. Једна од ње-

⁶⁷ Уз признање да је Б. Станковић био у најмању руку неодговоран према језику, Новица Петковић је показао да је језичка неправилност у *Нечистој крви* ипак у функцији грађења књижевноумјетничког дјела – В. Петковић 1988, посебно стр. 39–76.

⁶⁸ *Разговор Борисава Станковића са Бранимиром Ћосићем* (1927. год.), у књ. Борисав Станковић, *Успомене и други списи*, ИП „Београд“, Београд 1991.

гових одлика је та што је „унео знатно више чулних утисака, каткад изузетно тананих и каткад, баш због тога, веома ретких“ (Петковић 1990 : 66). Међутим, овај роман је значајан и по томе што га је Станковић градио тако што је своју ријеч у великој мјери дао главном јунаку – Софки, врло мало се он служио формом властитог причања, извјештавања, што је тада било новина у књижевности (Петковић 1990). Уз то, наглашава Петковић „да се, поред осталог, и оно обиље чисто телесних опажаја које налазимо у *Нечистој крви* не би уопште могло тако уверљиво уобличити да се аутор, готово редовно, не креће у Софкином опажајном видокругу, и да се његов опис не прелама у њеном телесном самоосећању“ (Петковић 1990: 66). Помиње Петковић ту и вријеме и простор, опет у вези са Софком – какву улогу имају у роману, па и у сликању Софкиног лика!

У овом раду управо ћу на неким одабраним примјерима⁶⁹ показати како Софка живи, како се догађаји из романа преламају кроз њене доживљаје и како их нама представља – ја сам то видео и као својеврсно сјећање на све што се у њеној породици и око ње догађало, на све о чему се говори у овом роману. Или бар као поглед уназад. Пошто је то, како рекох, све повјерено да нам Софка искаже, каже. А главни јунак своје доживљаје уобличава и тако што их на различите начине овремењује, тј. служећи се на различите начине формама које српски језик има на располагању за исказивање времена. Другим ријечима, овдје ће бити мало више ријечи о томе како се у роману *Нечиста крв* користе глаголски облици за исказивање онога што се представља као прошли догађај или прошли доживљај. Дакле, овдје се неће говорити о оним питањима језика за која су књижевни критичари осуђивали писца романа, проглашавали га за неписменог или у најмању руку неодговорног у погледу језика. Данас се, да само кажем у виду мале напомене, ти ставови морају знатно ублажити. Запажали су то и бар га дјелимично правдали неки и раније (нпр. Станислав Винавер). Најбоље је о Станковићевој реченици писао Новица Петковић, на кога сам већ упутио, овдје да наведемо најкраћи цитат: „Ето због оваквих су доживљајних преламања прозодијски чиниоци у Станковићевој реченици изузетно мобилни, а чини се и да су од пресуднијег значаја него код било ког другог српског романописца пре Милоша Црњанског. Борисав Станковић као да није могао да нађе довољан број интерпункцијских знакова које би пометао дуж реченице: све пауза до паузе неједнаке јачине, и другачији притисак при изговору, другачије дизање тона од синтагме до синтагме, покаткад и од речи до речи“ (Петковић 1988: 75). Тума-

⁶⁹ Издање: Борисав Станковић, *Нечиста крв*, ИП „Београд“, Београд 1991.

чење Станковићеве *Нечисте крви*, очито захтијева добро познавање тајни његове реченице – у те тајне уводи нас Новица Петковић.

Могуће је ову тему отворити на различите начине, могуће је бити више лингвиста па започети од средстава којим се исказују садашње и прошле радње – догађаји, па доћи до тога како се то у роману *Нечиста крв* исказује. А могуће је поћи и од тога како се понекад у књижевним анализама чини – од онога што је оквир романа. Од првих и посљедњих реченица. Тако, да отуд почнемо, овај роман се завршава реченицама: „Тако целог дана иде од куће до куће, провлачећи се кроз капицике. Изреда целу махалу и опет се враћа кући, опет седа до огњишта, шара по пепелу, кува кафу и срце је полако, одмерено, облизујући своје изгрижене зубима и навек ромене и влажне усне“.

А прве реченице у роману гласе:

„Више се знало и ПРИЧАЛО о њеним чукундема и прамдема, него о њима самим: о оцу јој, матери, па чак и о њој – Софки. Њихова је кућа била стара. Изгледа да откада је варош почела постојати, да је и та њихова кућа већ тада била ту. Цела родбина из ње је произашла. Од увек саме БИ владике, приликом великих празника, после службе, прво код њих ДОЛАЗИЛЕ на честитање, па тек онда ИШЛИ у друге куће, такође старе и чувене“.

Дакле, на почетку романа употребљавају се глаголски облици за прошлост – перфекат и потенцијал, а на крају се употребљава глаголски облик за исказивање садашњости – презент. И то презент ту исказује радње које се понављају. Писац нам оставља Софку у садашњости, у време говора о њој. У неколико реченица нам презентом за понављане радње казује како она у вријеме причања живи. Кад је одавно била остарила. Крај је временски супротстављен почетку, гдје се прича шта је и како је било некад, вријеме Софкиних предака, од којих прича почиње, па се онда тако излаже цио њен живот.

Е сад, постоје двије врсте прошлости и устаљени начини за њено исказивање. У једном случају ради се о појединачним догађајима који су се збили у прошлости. У српском језику за исказивање таквих догађаја стоје нам на располагању четири глаголска, облика аорист, имперфекат, перфекат и плусквамперфекат – не рачунајући секундарну употребу других, посебно презента: Испод младожењине капије Софка ОСЕТИ како јој ништа НЕ БИ необично (203 – почетак XX главе). Други вид прошлости представљају прошле (неограничено) понављане радње и ситуације. Ту је нешто другачији инвентар средстава – оне се исказују имперфективним перфектом (по правилу не и перфективним),

теоретски и имперфектом (В. нпр. код М. Црњанског, М. Лалића), али и обликом потенцијала. (Више се ПРИЧАЛО о њеним чукнудема и прамдема : Од увек саме БИ владике ... прво код њих ДОЛАЗИЛЕ на честитање). Кад су посриједи овакве прошле понављане *перфективне* радње, потенцијал је практично и једино могуће средство, а кад су радње несвршене, у игри су и перфекат и потенцијал. Дакле, данас се јављају имперфективни перфекат и потенцијал оба глаголска вида за исказивање прошлих неограничено понављаних радњи (да оставимо по страни могућности транспонованог презента, али и имперфекат не-свршених глагола).

Да би ово излагање ишло у сагласју с насловом рада, сада је потребно рећи нешто о ова два глаголска облика кад служе за исказивање понављане прошлости. И један и други се јављају у роману *Нечиста крв*. Међутим, може се утврдити и извјесна правилност у њиховоме избору – унаточ критици на рачун односа Боре Станковића према језику.

Облик имперфективног перфекта за понављане радње јавља се кроз цијело дјело. Видјели смо да се појављује већ у првој реченици. Тако се овај облик јавља на самом почетку при увођењу хаџи-Трифунa у причање:

Доле, до капије, утврдио бињекташ од мрамора, са кога је УЗЈА-ХИВАО на своје чувене коње (5). И као год што ЈЕ тако слободно, откривено и јавно ИШЛА, СТОЈАЛА на капији, тако је исто и горе, на прозорима горњег спрата, што су гледали на улицу и варош, не скривена него сасвим пресамићена и ослоњена ГЛЕДАЛА и са ревношћу све ПОСМАТРАЛА (46).

На овакав начин се у роману представљају неки догађаји из прошлости. Тако се понављана прошлост исказује у књижевним дјелима, али и у сваком другом изношењу прошлих догађаја и ситуација, у сваком другом функционалном стилу. Ово је, може се рећи, неутрално саопштавање о прошлим радњама и догађајима, факторграфско саопштавање о њима. То, међутим, никако не значи да овај глаголски облик није подобан за постизање било којих књижевних циљева. Питање је само како се они употребљавају, заједно с неким другим језичким средствима.

Употреба потенцијала за исказивање неограниченог понављања радњи у прошлости има извјесне специфичности. Истина, већ је речено да се овај глаголски облик једини употребљава кад се ради о перфективним прошлим радњама. Међутим, то не мијења битно оцјену о његовој извјесној специфичности. Употреба потенцијала у временској служби носи собом већу или мању специфичност у семантици – не слу-

жи за обично представљање понављане прошлости, већ се та прошлост евоцира (в. Ивић 1983. Танасић 2005).

Када се вратимо у прошлост, или ту прошлост призовемо, онда су нам неки догађаји по нечему посебно важни, посебно их доживљавамо. Ту је Борисав Станковић користио често облик потенцијала да нам то време, тај догађај представи. Зато иза ове мало прије наведене реченице са перфектом за исказивање понављаних радњи у прошлости одмах долазе замјена глаголског облика – уводи се потенцијал:

Цео дан ВИДЕЛО БИ СЕ како преседи горе, на прозору, са подбоченим рукама о образе, који БИ јој СЕ НАДИМАЛИ и још више ПОРУМЕНЕЛИ са састављеним плећкама, са наднесеном целом горњом половином... (46).

Овдје је у прва два предиката постојала граматичка могућност да се употреби имперфективни перфекат, уз помоћ контекста или неких средстава унутар саме реченице радње би могле бити идентификоване као понављане. Али је потенцијал писцу био подобнији управо по својим евокативним својствима.

Послије овога опет долази нови пасус у коме се јавља перфекат: особито је ВОЛЕЛА да празницима, тако наслоњена и подупрта рукама, гледа доле по улици, комшилуку и чак тамо око цркве, у чаршији, јер се све то *видело*, пошто је било испод њихне куће (47).

Глагол *волети*, као и конструкција *имати обичај*, има ту функцију да радњама исказаним глаголима који слиједе може обезбиједити карактер неограничене виšekратности, итеративности. И таквим радњама даје посебну нијансу у значењу, какву не морају обезбјеђивати ни имперфективни перфекат ни потенцијал. Узгред, као допуна таквим глаголима долази презент, и он може бити од свршених и несвршених глагола. Онда се у новом пасусу извлачи оно што је Софки посебно остало у сјећању:

Равнодушно, с подсмехом ГЛЕДАЛА БИ како се разилази свет, особито женске, када почну из цркве да излазе где су биле не толико ради службе божје, колико да их свет види у њиховим новим, тек тада први пут обученим хаљинама (47). Дакле, сад се у тој прошлости приказује сама Софка, за шта је писац посегаво за обликом потенцијала.

Пошто је овдје глагол несвршеног вида, умјесто потенцијала могао се употребити и облик перфекта а да се радња представи неререцијално, тј. као понављана. Очито је потенцијал добио предност са своје специфичности.

Могло би се рећи да је присутност временског потенцијала сразмјерна значају прошлих догађаја који се евоцирају, односно густини сјећања која Софка доживљава и проживљава. То се добро види на примјеру сјећања на оца у дјетињству, о чему се прича у другој глави. Тако се користи овај глаголски облик и кад се говори о њему пре него што се оженио. Кад се врати из свијета кући, како се понашао:

Истина, ГОВОРИО БИ покаткад и ЗДРАВИО СЕ с којим од њих, али више обичаја ради него што је хтео. (25). Нарочито касније: ...када Софка поодрасте, он је више ради ње, Софке, него ради матере, почео се као разнежавати, и понекипут прилазити к њима. Сам је почео Софку учити да чита и пише. Покаткад, у вече, кад БИ он ДОЛАЗИО кући, а доле, испред кујне, међ матером и међ осталим женама била и Софка, и кад БИ му она ПОЛЕТЕЛА у сусрет, он БИ онда, грлећи је, ДОЛАЗИО са њом. Софка БИ тада ОСЕЋАЛА по својим образима његове руке, прсте, како је шапоље око врата, по брадици и по гргуравој косици. И САДА, кад *се* тога *сети*, Софка БИ ПОЧЕЛА да осећа онај мирис његових прстију, сувих, нежних и при крајевима мало смежураних, мирис његова одела а нарочито рукава, из којег *се* та његова рука *помаљала* и *њу грлила* и к себи *привлачила* (28). Сви БИ СЕ тада ОСЛОБОДИЛИ, а нарочито мати јој, која једва дочекујући ту прилику да се и она са њим, највише ради осталих жена, штогод разговара, шали, ПОЧЕЛА БИ тобоже Софку код њега ДА ПАЊКА (29).

И тако до краја овога поглавља.

Кад је посриједи предикат са имперфективним глаголима, потенцијал би се, разумљиво, увијек могао замијенити обликом перфекта. Реченице би биле коректне, и текст би основну поруку носио и при таквој замјени. То овдје нећу чинити, изводити такву провјеру, јер сама тема, сам циљ с којим пишем овај рад, не подразумијевају сувише граматике. С друге стране, у самој реченици, издвојеној из ширег контекста тешко би се и уочавало шта се то мијења таквим промјенама унутар реченице. Ова средства су уклопљена у шири контекст и у њему и остварују своје специфичне поруке. А у једном раду мањег обима такав доказни поступак није изводљив. Читалац ће се увјеравати у истиност овдје изнесеног кроз свој доживљај *Нечисте крви*. Уз нужну напомену да је употреба глаголских облика о којим је овдје ријеч само један од елемената када се говори о језику у Станковићевом роману.

И у употреби овога глаголског облика, могло би се наћи примјера за које би га његови критичари прекоријевали, а боље би било рећи који нису уобичајени. Ево рецимо:

Ако БИ са њим БИЛО још кога у друштву, који је не БИ ЗНАО, или БИ ЧУО за њу, али још је не видео, онда БИ Софка увек за собом, кад БИ они ОДМАКЛИ, ЧУЛА разговор: - Која је ова, бре, и чија? (46). Она то никад није радила. Ако БИ СТАЈАЛА, СТАЈАЛА БИ на средини, са иза себе прекрштеним рукама и лако наслоњена о затворен крило капијско, са комотно испруженим ногама, пребавивши једну преко друге (45).

Нема у граматикама оваквих примјера употребе потенцијала у условним реченицама. Да се њиме реферише о нереференцијалној прошлости. У тој позицији се према граматикама јавља облик перфекта. Литература наводи употребу потенцијала да сигнализује футурску временску оријентацију предикација исказаних глаголима у потенцијалу. Овдје видимо другачије: Бора Станковић је морао да поступи другачије: он посегнуо за потенцијалом јер му је он подобан за наглашавање момента евокативности у причању и у оваквој ситуацији. И сад се види да је он и ту користио само могућности које има потенцијал у српском језику.

*

На крају би се речено могло свести на неколико констатација. Бора Станковић је романом *Нечиста крв* учинио помак у српској књижевности. Створио је роман који није остајао без читалаца кроз читав двадесети вијек. У остварењу таквог дјела значајну улогу има језик као пишчево средство. Зато су свакако биле претјеране критике на рачун коректности Станковићева дјела. Ипак је много коректније рећи да је Станковић изванредно користио језик, уз напомену да су могуће некоректности којих има у овом дјелу функционално коришћене како је то показивао Новица Петковић.

И лик главног јунака може се потпуније разумјети и описати ако се анализира и употреба језика. У овом раду је приказано на једном детаљу како су грађени Софкин лик и мјесто тог лика у роману. Показује се да је за описивање Софкиног унутрашњег живота, њеног евоцирања и доживљавања прошлих догађаја и за описивање њених доживљаја писац користио разлику коју имају два глаголска облика који у српском језику могу исказивати понављању прошлост. Ту потенцијал, зато што уз временску семантику носи при таквој својој употреби и специфичну семантику евокативности, има извјесну премоћ у односу на импер-

фективни перфекат. Разумљиво, ни на почетку рада на овој теми ни на крају нисам имао илузија да је анализа овог језичког детаља – употреба глаголских облика за исказивање понављане прошлости, посебно потенцијала – довољна да би се схватио, доживио и описао Софкин лик у роману *Нечиста крв*. Ови облици представљају само један елеменат из цјелокупног језичког инвентара, па чак и инвентара глаголских облика, којим се аутор романа успјешно послужио у стварању свог великог романа. Али они имају, показује се, врло значајну улогу у грађењу Софкиног лика у Станковићевом роману.

ВРИЈЕМЕ У ПРОЗИ БРАНКА ЋОПИЋА: ПАДЕЖНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

Језик писаца се традиционално узима као једини или као најзначајнији дио корпуса при изучавању савременог језика и утврђивању његове норме. У последње вријеме у том погледу је другачији приступ будући да се дошло до сазнања да је стандардни језик полифункционалан, служи као средство комуникације у свим видовима дјелатности у некој језичкој заједници. Другим ријечима, прихвата се функционалностилска разумљивост стандардног језика. Ипак језик писаца и даље је незамјенљив при изучавању стандардног језика и утврђивању његове норме. Бранко Ћопић спада међу српске писце који су обогатили српски језички израз, што је одавно и запажено⁷⁰. Његов језик је нужно уврштавати у корпус при изучавању савременог српског језика. У овом раду бавићемо се једним питањем из реченице Бранка Ћопића: употребом падежних конструкција за исказивање временских значења. Рад има за циљ да бар приближно прикаже инвентар падежних конструкција којим се у том погледу служи Ћопић у својим прозним дјелима⁷¹, односно да се утврди колико је широк његов захват у веома богату ризницу којом на том плану располаже савремени српски језик, затим да покаже има ли каквих специфичности у погледу избора и употребе тих конструкција. С друге стране, желимо да видимо да ли се и преко овог језичког слоја може ући у тајну Ћопићевог књижевног дјела.

У српском језику, да се на почетку укратко подсјетимо, падежи могу исказивати временска значења на више начина – слободни, у предлошко-падежним конструкцијама, са обавезним детерминатором или у предлошко-падежним конструкцијама и са обавезним детерминатором. Смисао употребе падежа у функцији временског одређивања

⁷⁰ Тако је још 1949. Александар Белић истакао поетичност Ћопићевог језика (у: Белић 1999: 678).

⁷¹ Примјери су узимани из ових Ћопићевих дјела: *Баишта сљезове боје*, Сабрана дјела Бранка Ћопића, Књ. 13, Београд, 1983; *Глава у кланицу ноге на вранцу*, Сабрана дјела Бранка Ћопића, Књ. 13, Београд, 1983; *Доживљаји Николетине Бурсаћа*, Сабрана дјела Бранка Ћопића, Књ. 5, Београд, 1983; *Не тугуј бронзана стражо*, Сабрана дјела Бранка Ћопића, Књ. 5, Београд, 1983.

глаголске радње јесте да се именском ријечју у одговарајућој падежној форми именује неки временски одсјек за који се везује глаголом исказана радња/ситуација⁷². Тако се радња може одређивати двојачко: именујући тачно онај временски одсјек у који пада радња или именујући временски одсјек прије или после ког се дешава радња. У првом случају говори се о *временској локализацији* глаголске радње, у другом случају ријеч је о *временској оријентацији* глаголске радње. У овом другом случају именском ријечи у падежној конструкцији исказује се временски одсјек прије кога се врши радња, конструкција има значење *антериорности*, или се исказује временски одсјек после кога се врши глаголска радња – конструкција има значење *постериорности*⁷³.

Падежи служе за исказивање истовремености, локационог значења, на сва четири наведена начина: слободни, у предлошко-падежној конструкцији, праћени обавезним детерминатором и у предлошко-падежној конструкцији са обавезним детерминатором уз именицу⁷⁴. Ову функцију могу да врше сви зависни падежи сем датива, који се у тој служби не јавља у савременом српском језику⁷⁵.

Прво наводимо примјере који илуструју употребу падежа са обавезним детерминатором у овој временској функцији.

[1]

1. Као да сам слутио да ће ми *једног дана* главе доћи (Башта 1529)
2. Тек *другог дана навече*, док су у дворишту неке школе жвакали недокуван кукуруз, Василије се нешто присјети ... (Башта, 126)
3. ... сиротује и пости, меће закрпу на закрпу, а онда се *једног дана* огледа од главе до пете и брижно уздахне... (Башта, 1311. ... као да сам слутио да ће ми *једног дана* главе доћи (Башта, 152).

⁷² Даље ћемо поједностављено говорити само *радња*, не разврставајући предикације на радње и ситуације.

⁷³ Овакав начин временског одређивања глаголске радње у нашој граматичкој и стручној литератури познат је. Овдје се термини временска локализација и временска оријентација користе као их је употребљавала Милка Ивић у својој студији Ивић 1955–1956.

⁷⁴ И српски језик као и сви други словенски језици карактерише то да се локационо значење може исказивати падежима без предлога, док се за исказивање оријентационог значења уз падеж обавезно јавља и предлог (Ивић 1955–1956: 166).

⁷⁵ М. Стевановић истиче да се датив с предлогом *ка* не јавља у новије вријеме, мада наводи неке примјере из старијих дјела, а да се данас чешће јавља временски датив с предлогом *према* и наводи чак један примјер од Иве Андрића (Стевановић 1991: 376). Међутим, у новијој великој синтакси Ивана Антонић не помиње временско значење овога падежа (Пипер и др. 2005).

4. покуша он *слиједећих дана* да лови и ословљава све ређе госте авијатичаре ... (Башта, 169).
6. ... Једино му, *једне касне вечери*, неки пијан пилот, Босанац, показа мрачне крваве очи ... (Башта, 169).
7. ... Од Славка Туке, нашег понављача, већ *првих дана* много смо тога научили ... (Кланац, 233).
8. Гдје си био *четрдесет прве*, кад сам ја на тенкове скакао?! (Бронзана стража, 172).
9. Памтиш ли још како је, *четрдесет прве*, за устаничком ордијом, побуњеном сеоском варицом, јездио он... (Бронзана стража, 176).
10. Већ *другог дана* појавио се преко завјеренички утишаног колосијека представник владе из Сарајева ... (Бронзана стража, 174).
11. Јовандека се *тога послеподнева* управо нешто бавио око своје стаје ... (Бронзана стража, 177).
12. Луњајући *тих дана* око нашег тора, Икета и Парип случајно пронађоше она три коца... (Кланац, 256).
14. *Једног дана*, кад су се Икета и Парип опет спремали за заједничко спавање код тора и већ се унапријед хвалили, Веја предвече дође код нашег чобанина Јована (Кланац, 255).
15. Измирише се тек *једне вечери*, кад је стрикан пристао да нам прича приче (Кланац, 322).
16. *Тога истог трена* као да гром тресну посред разреда, смрче нам се свима пред очима (Кланац, 258),
17. *Посљедњих дана* мртво се вуче по кући онај ... онај њезин (Бронзана стража, 315),
18. *Ових дана* треба да оде и уреди Глогињареву кућу (Бронзана стража, 316),
19. *Сваког јутра*, пола сата прије школе, он би громко повикао на своју бројнудјечурлију (Кланац, 306).
20. Стојану се чини као да је она *читаवे недјеље* само о томе радила (Бронзана стража, 303).
21. *Оне вечери* кад је почела мећава наши се нису били баш превише забринули за нас (Кланац, 347).

22. ...*читавог вијека* био сам калајџија, а сад, *под старост*, отпадник (Башта, 114).
23. *Читаве јесени* он је био налегао на запуштену парцелу у ата-ру... (Бронзана стража, 302).
24. Видјећемо га у недјељу ако не буде отишао у село, јер она *тај дан* обично вади зубе (Кланац, 267).
25. *Неки дан* су нам донијеле торбу пуну шљива (Башта, 177).
26. Па *неки дан* си казивао да те је ован ударио у леђа ... (Кланац, 236).
27. Бањац се *сваки час* трзао и покушавао да нешто каже ... (Бронзана стража, 326).
28. *Сваки час* баба Јека би застала у ходу и показала нам прстом какав цвијет ... (Кланац, 278).
29. *Свако вече* узели би Икетине и моје опанке и чарапе и склонили их дубоко испод дједова кревета (Кланац, 331).
30. Икета и ја *свако јутро* чекали смо трај њихов повик ... (Кланац, 307).
31. Већ *други дан* побрђа и шумарци изнад Црне Воде праскали су и тресли се од пушака ... (Николетина, 24).
32. А ја, кумићу, већ *трећу годину* радим код одбора горе у свом селу ... (Башта, 177).
33. То муштрање трајало је *читав сат* ... (Кланац, 227).
34. *Недјељом ујутро*, кад би се бријао за оним столићем, Лазо је понешто и еглендисао са својим президентом ... (Башта, 77).
35. *Суботом навече* Икету и мене чека једна велика невоља ... (Кланац, 302).
36. *Недјељом по подне* старица се празнички облачи и полазећи из куће најављује, оправдавајући се: – Ја ћу мало до мог Нице (Бронзана стража, 284).

Релативно велик број примјера наведен је да би се илустровало богатство конструкција овог типа којим се служи Ћопић у својој прози у временском одређивању радњи. Сама чињеница да се ради о падежним конструкцијама са обавезним детерминаторима говори о томе

да је ријеч о неспецифичној лексици у неком од падежа, о ријечима које саме собом не могу тачно идентификовати временски одсјек у који пада одређена радња. Управо смисао одредбе и јесте у томе – да помогне издвајању неког одсјека на временској линији. Како се види, најчешће су то именице које именују неки временски одсјек неиздиференциран од истих таквих: *тренутак*, *дан*, *година*, али нису једине. У овим конструкцијама значајну улогу имају и одредбе које стоје уз именицу – у идентификовању времена у коме се врши радња или омогућује именици да се исказе дужина трајања радње (нпр. 20, 23, 24; 31; 32, 33), затим, да се исказе понављање временског интервала у ком се врши радња (нпр. 19, 28–31). И у самој идентификацији временских одсјека у којима се врше глаголске радње Ћопић показује велику разноликост. Тако он, на примјер, неки временски одсјек доводи у везу с неким већ прошлим истим одсјеком: *слиједећих дана* (5), *другог дана* (10). Примјер 23 је интересантан по томе што се уз глагол свршеног вида исказује квантификација радње. Последња три примјера су интересантна по томе што у њима именице у инструменталу могу самостално одређивати временски одсјек. Међутим, неконгруентни атрибут се овдје може сматрати обавезном одредбом будући да служи да се именицом исказе вријеме краће од оног које она означава сама, без неконгруентног атрибута.

У нашој граматичкој литератури се указује на чињеницу да су генитив и акузатив с обавезном одредбом синонимични кад је посриједи временска функција њихова: Јовандека се *тога послијеподнева* управо нешто бавио око своје стаје – Јовандека се *то послијеподне* управо нешто бавио око своје стаје. Међутим, није могуће увијек остварити овакву замјену једног падежа другим. Тако се у примјеру 12: Луњајући *тих дана* око нашег тора, Икета и Парип случајно пронађоше она три коца... – генитив не може замијенити акузативом, али у случају да је именица *дан* у једнини акузатив и генитив би били међусобно замјенљиви. Исто тако у примјеру 32 – А ја, кумићу, већ *трећу годину* радим код одбора горе у свом селу ... – акузатив не може бити замијењен генитивом јер тај падеж у оваквој конструкцији не може квантификовати глаголску радњу. Дошло би, дакле, до промјене значења.

Познато је да у савременом српском језику инструментал може вршити временско одређивање глаголске радње и самостално; ту могућност у савременом српском језику има практично само овај падеж. Такву службу инструментала илуструју сљедећи примјери.

[2]

1. Као и остале њезине другарице, још *зором* је полијевала и мела двориште (Башта, 85).
2. Чим би се, *четвртком*, поп Василије појавио на вратима, наши другови, муслимани, њих десетак, излазили су напоље и трчали у сусједни заселак... (Кланац, 250).
3. Лаже Икета, џамија је *недјељом* затворена (Кланац, 281).
4. Од тога дана ми навалисмо свако јутро, још *зором*, у пространу кнежеву шуму ... (Кланац, 312).
5. *Годинама* тако, тихо и ником на сметњи, живио је бирташ Марко Бенић ... (Башта, 166).

Инструментал исказује временски интервал у коме се врши радња; овај интервал се неограничено понавља, ако није нечим ограничено понављање (1–4) или исказује дужину трајања радње (5). Интересантно је напоменути да оваква употреба инструментала није честа у посматраним Ћопићевим дјелима.

Знатно чешће се јављају предлошко-падежне конструкције у временској функцији. За илустрацију наводимо један број примјера из прикупљене грађе.

[3]

1. *Приликом прексиноћног напада на варош*, партизани су упали у клопку (Николетина, 87).
2. Нијеси више стари Јовандека Бабић из села Глибајца, чије су ноге *за вријеме устанка* премјериле уздуж и попријеко читаву слободну партизанску територију (Бронзана стража, 159).
3. И сад тамо, у Прњавоу, *усред најжешће битке и тарапане*, неко из наше чете дрекну: (Башта, 160).
4. Потопљен као и свака прошлост, завичај ће живјети својим животом нијеме сјенке и *за ведре сунчана дана*, он ће се, вјероватно, чак и назирати у сијерој мирној води језера. (Башта, 192).
5. Тако се *преко ноћи* бивши весељак и напрудалица преобрати у „Жалобитног Ђуру“ (Башта, 148).
6. Изненада, као *преко ноћи*, спласну и повуче се њемачка сила и ордија ... (Башта, 170).

7. Знам само да у *прољеће* иза наше потамњеле баштенске ограде просине нешто љупко, прозрачно и свијетло ... (Башта, 16).
8. Ово ти је за оно што си у *недјељу* отишао без мене код бабе Јеке (Кланац, 286).
9. ...*за трен* се сведе и затрепери поврх прве багремове живице уз пругу (Бронзана стража, 207).
10. Једном у години, на *празник* Задушнице, кад су сељаци ишли да у цркви и на гробљу пале свијеће за душу својих покојника, старац би се сасвим измијенио ... (Кланац, 229–230).
11. Скоро сваке године, у *прољеће*, нашу би кућу протресао један догађај: (Башта, 48).
12. ... ја бих бар *под старост* да се проходам равним друмом, у новим ципелама ... (Бронзана стража, 190).
13. ... читавог вијека био сам калајџија, а сад, *под старост*, отпадник (Башта, 114).
14. Ту је чак и *по дану* било мрачно ... (Кланац, 304).
15. У *пролазу крај неког коња*, Веја зове Јоју Подигачу парипа (Кланац, 264).
16. ...а кад Мулић крене својим путем, Рожљика га и *на поласку* пецне: (Башта, 113).
17. Скрпио је нека ерава колица која су у *вожњи* увијек заносила удесно ... (Башта, 111).
18. Најамника смо мијењали сваке године, обично о *Бурђевдану*, (Башта, 39).
19. *Тек у повратку кући* паде нам на ум што смо пропустили ... (Кланац, 276).
20. Тако смо *из јесени у јесен*, уз куцкање киша по етерниту, лагано расли и продирали напријед (Башта 109).
21. Марушка онијемало зури у предно који се лагано окреће пред њом са својим спокојним недогледним њивама и *с часа на час* шиба шиба њезина врата... (Бронзана стража, 206).

Како и наведени примјери показују, у овој групи се најчешће јављају примјери употребе генитива и акузатива с предлозима. По-

пићев језик одражава добро ситуацију у српском књижевном језику – у обиљежавању времена вршења радње јавља се велики број предлошко-падежних конструкција. Он добро познаје језик, користи све конструкције које се јављају, па често и оне фразеологизоване, као што су у примјерима пет и шест. Ове конструкције јављају се такође за одређивање референцијалних и неререференцијалних радњи, неке су подједнако подобне за одређивање једне и друге радње, друге су првенствено у могућности да одређују један тип радње. Такав случај је са конструкцијом *у + акузатив* именица које значе годишња доба: она у нормалним околностима саопштавања одређују неререференцијалне прошле и садашње радње (више види у раду Танасић 1999), као што потврђују наведени примјери седам и једанаест. У примјерима дванаест и тринаест јавља се специфична конструкција *под + акузатив*. Њена специфичност се састоји у томе што се остварује са ограниченим бројем именица које долазе у акузативу. Ћопић ту конструкцију познаје и користи у складу с правилом које регулише избор именица у тој конструкцији⁷⁶. Четрнаести примјер илуструје могућности употребе партикула испред ових предлошко-падежних конструкција. Локативне конструкције се често јављају са девербативним именицама⁷⁷. Посљедња два примјера илуструју случај везе два предлога са истом именицом.

Нису ријетки ни случајеви са сложенијом конструкцијом: употреба предлога именице и обавезног детерминатора. Појава такве одредбе уз именицу регулише се истим правилима која важе за именице са обавезним детерминатором⁷⁸ у функцији одредбе времена уз глагол када нема предлога. Такву ситуацију илуструју следећи примјери.

[4]

1. *У ово доба* она обично врља по шуми (Кланац, 245).
2. Шта ли је у *то доба* радио онај мој паметни рођак који је на вријеме клиснуо с тавана (Башта, 109).
3. На овоме свијету, изгледа, нема у *исто вријеме* мјеста и за бомбардере и за опчињене дјечаке ... (Башта, 110).

⁷⁶ О тој конструкцији у савременом српском језику види у мом раду Танасић 1997, у ком је дат одговор на питање које именице могу ући у ту конструкцију, нешто другачији, прихватљивији него што је својевремено понудио Ђура Даничић.

⁷⁷ О употреби падежа са девербативним именицама подробно се говори у монографији Радовановић 1978.

⁷⁸ Ова синтаксичка појава је у српској науци позната искључиво под овим термином, па се он и овдје користи, не замјењујући други члан *детерминатор* именицом *одредба*.

4. Читавог вијека навикли те да живиш антипротивно од сваке демократије и де ти сад, *под старе дане*, окрећи друкчије ... (Бронзана стража, 162).

5. Куку мени, на шта сам ударила *под старе дане* (Башта, 193).

6. У *једном тренутку* он поносито диже главу и важно погледа око себе (Кланац, 283).

7. Тек у *неко доба* брадоња се прену из своје опчињености... (Башта, 67).

8. Трком достигосмо наше друштво управо у *тренутку* кад је Јоја показивао прстом на повећи жбун (Кланац, 279).

9. Остављала га је у *треницима* кад му је највише требала ... (Бронзана стража, 293).

Овдје заслужују да се издвоје примјери четири и пет, слични су примјерима 12 и 13 у претходној групи: уклапају се у конструкцију *под + акузатив*, тако што се атрибутом сужава временско значење одсека исказаног именицом на вриједност која је битна за избор именица у ову конструкцију. У седмом примјеру имамо устаљену конструкцију *неко доба*, која у основи значи касно, после много чекања. Ова конструкција може одређивати прошле радње и садашње нереференцијалне. Посебно су занимљива два посљедња примјера: у њима се у служби одредбе именице јавља клауза.

Као што смо рекли, предлошко-падежне конструкције које обиљежавању индиректну временску локализацију радње, могу имати значење антериорности и постериорности. Примјери који слиједе илуструју оне са значењем антериорности.

[5]

1. Тако ти се и мени деси *уочи саме Нове године*, љета ратног хиљаду деветсто четрдесет четврте, приликом партизанског напада на Бања Луку (Башта 128).

2. *Прије свега неколико дана* Илија је добио тај сат од командира чете (Башта 163).

3. ... а баш те ноћи, *уочи* доласка дједа и његова камарата, она ће ти уснити кршно момче ... (Башта, 86).

4. *Све до њена поласка* то му се чини могуће, вара се и обмањује ... (Бронзана стража, 303).

5. Остаћу горе *све до зиме* и пашћу заједно с лишћем (Кланац, 226).
6. Негдје *до иза подне* Николетина је пораздјељивао све Италијане (Николетина, 39).
7. *Пред сам продор партизана у Марушкино село*, док је Бањцу по-скакивало срце од њихове све ближе палбе, дјевојка једне вечери упаде у хамбар, одлучна, љута и задихана (Бронзана стража, 219).
8. Негдје *пред подне* путници стигоше до узаног мостића на сми-реној рјечици са обалама укованим у сед (Башта, 159).

У овој служби јављају се конструкције предлога и именице у ге-нитиву и акузативу. Овдје на себе скреће пажњу шести примјер. У њему се јављају два предлога, они заједно служе да утаначе вријеме вршења радње.

Разумије се, у Ћопићевим дјелима јављају се и предлошко-падеж-не конструкције са значењем постериорности. За илустрацију наводи-мо следеће примјере.

[6]

1. Дотужили су му већ *од раног јутра*, ока не дају отворити... (Башта, 134).
2. *Послије дуже граје и препирке* погодисмо се да мртваца игра мој стриц Икета (Кланац, 234).
3. А *послије тога*, поново се успављујући, поп се у чуду питао (Кланац, 252).
4. *Од тог дана*, чим није у школи, Икета по ваздан вуче и носи брата Тодора... (Кланац, 329).
5. Ето тако, *од првог сусрета*, Јоји Подигачи није успјело да упла-ши и потчини тврдоглавог Славка Туку ... (Кланац, 238).
6. Затуче ме тако, утуца, изгубих душу још *од малих ногу* (Башта, 29).
7. *По завршетку молитве* стриц Никола поче да отпасује свој ши-роки опасач ... (Кланац, 304).

У овој служби јављају се генитив и локатив. И ту се предлошко-па-

дежна конструкција може усложњавати обавезним детерминатором ако је посриједи именица која није сама подобна да издиференцира одсјек (4 и 5). С друге стране, могу се у падежу појавити и показне замјенице које упућују на неки догађај који служи као временски оријентир (3).

Као да је писцу било мало да једну радњу одређује једном временском одредбом, врло често се уз један глагол јављају двије, па и три временске предлошко-падежне конструкције. Тако је у сљедећим примјерима.

[7]

1. *Једног прољетног дана, друге ратне године*, међу свакодневне посјетиоце кафане, оне с аеродрома, велики немир унесе вијест... (Башта, 167).

2. *Сљедећег дана, у рано јутро*, Милош се упути узаном стазом, кроз шикару, према ивици брдског хрбата (Башта, 154).

3. *Четвртком, пред подне*, у наш разред долазио је поп Василије да нас учи и пропитује вјеронауку (Кланац, 249).

4. ...а баш *те ноћи*, уочи доласка дједа и његова камарата, она ће ти уснити кршно момче ... (Башта, 86).

5. *Пред сам продор партизана у Марушкино село*, док је Бањцу по-скакивало срце од њихове све ближе паљбе, дјевојка *једне вечери* упаде у хамбар, одлучна, љута и задихана (Бронзана стража, 219).

6. *Послије неколико дана* учитељица *једног јутра*, чим уђе у разред, позва све прваке (Кланац, 258).

7. Најамника смо мијењали *сваке године*, *обично о Ђурђевдану*, (Башта, 39).

8. *Тих дана, иза Ђурђевог*, кад се Раде с Брдара већ био устоличио у нашој кући, стриц Ницо мотао се около накостијешен... (Башта, 51).

9. *Једном под зиму, уочи недјеље, на заједничкој молитви*, дјед испод ока опази да се његов Раде не зна ни прекрстити (Башта 51).

10. *Скоро сваке године, у прољеће*, нашу би кућу протресао један изузетан догађај: долазак новог најамника (Башта, 48).

11. Јоја Парип дознао је да кнез *сваког дана, пред подне*, обилази своју шуму (Кланац, 312).

12. *Једне године, о Михољдану, нашој слави*, нађоше се заједно код нас у гостима сликар брадоња, Петрак самарџија и дједов рођак

Сава, некадашњи познати лопов из Лике (Башта, 44).

13. У почетку је навраћао код ње по своју преобуку, а сад *сваке суботе, пред поноћ*, Марушка долази преко улице пажљиво носећи бијели омот (Бронзана стража, 303).

14. *Од тога дана* ми навалисмо *свако јутро*, још *зором*, у пространу кнежеву шуму ... (Кланац, 312).

15. Тако ти се и мени деси *уочи саме Нове године, љета ратног хиљаду деветсто четрдесет четврте, приликом партизанског напада на Бања Луку* (Башта 128).

У овим примјерима налазе се падежне конструкције са свим падежима. Најчешће се јављају по двије конструкције, а у посљедња три примјера уз исти глагол долазе по три падежне конструкције у функцији временске одредбе. Оваква засићеност реченице временским одредбама даје Ћопићевом приповиједању посебну интонацију. Он радњу исказану у реченици вишеструко овременује, посебно му је стало да каже кад је то што се догодило било.

Можда би се, и свако би се, и код неког другог српског писца могло наћи околико обиље падежних конструкција у функцији временке одредбе глагола, па се Бранку Ћопићу и не би могла приписивати нека посебна похвала за владање тим језичким средствима. Међутим, примјери који слиједе свједоче о чињеници да је писац посебну пажњу посвећивао обавјештењима о томе кад се дешавају радње и догађаји о којима он прича. Тешко би се могло наћи много писаца који у свом књижевном тексту граде падежне конструкције за именовање времена какве слиједе.

[8]

1. *Једне веома хладне вечери* дјед гледа нашу стару крмачу како по дворишту купи сламке ... (Кланац, 330).

2. *Једног тмурног, вјетровитог дана* стриц Ницо натовари на леђа дјечју колијевку и пође код попа да дијете крсте и да му даду име (Кланац, 328).

3. *Заиста, већ с вечери, особито у ведре ледене ноћи*, јасно би се чуло с околних шумовитих брегова оштро и гласно вучје завијање (Кланац, 331).

4. *Послије кратка женина вриска и муклога гушања у тијесној просторији*, с лупом су испали напоље... (Бронзана стража, 228).

5. *Послије свакојаким предлога и дуге препирке* неко се сјети народног хероја ... (Бронзана стража, 230).
6. *Послије толико година*, кад се зими накашљем, ја сам себи кажем (Кланац, 334).
7. *Послије проласка кроз Рашетине руке*, лопужа Штакор попут свјетлаца здимио је према својој кући (Кланац, 340).
8. *Прије много и много година*, на раздвоју дјетињства и дјечаства, један мали путник опростио се баш на овој узвишици од родног мјеста ... (Башта, 189).
9. Потопљен као и свака прошлост, завичај ће живјети својим животом нијеме сјенке и *за ведре сунчана дана*, он ће се, вјероватно, чак и назирати у сијерој мирној води језера. (Башта, 192).
10. *У једно од најпријатнијих доба године*, скоро преко ноћи, расцвјетао би се у баштици крај наше кућ црни слез и љупко просинуо из копљасте поцрњеле ограда (Башта, 13).
11. Он је у *мирна сунчана јутра* зрачио тако повјерљиво и умиљато ... (Башта, 13).
12. *Сљедећег прољећа, бујног и кишовитог*, слез у нашој башти расцвјета се као никад дотад, али старина као да га ни запазио није (Башта, 15).
13. *На Михољдан, крсну славу нашу*, Петрак је освитао код наше куће... (Башта, 18).
14. Остао би тако *који дан*, напио се, напричао, испрегледао дједове самаре... (18).
15. Минуло је *од тих невеселих дана* већ скоро пола вијека, дједа одавно нема на овоме свијету, а ја још ни данас сигурно не знам какве је боје слез (Башта, 15).
16. *У по дана, у по ноћи*, кад ти год драго, само га отворим, а он ти цик, цак! (Башта, 17).
17. Он би тако *истом једног дана* изронио из прозирне поплаве млаког михољског лjeta и то се одмах знало: (Башта, 21).
18. Тако је то било у *незаборавна плава самарцијина времена* (Башта, 26).
19. Сјутрадан, у *голубије сунчано јутро*, све је већ било иза мене као сан, само сан (Башта, 32).

20. Таквих се мјеста човјек сјећа *с првим сумраком*, а заборавља их *с пијевцем зорњаком*, који гласно најављује крај свакој чаролији (Башта, 34).
21. ... па све то наводи на саблажњиве мисли чак и *усред бијела бјелцата дана* (Башта, 35).
22. Шта ли си само, чак и у *жежено подне* могао видјети и наслутити у распрштаној магличастој омаји око млинског точка ... (Башта, 36).
23. Баш у *те чемерне дане* дјед се највише насамотовао код нашег пордовничког млина (Башта, 37).
24. *Тога оскудног и никаквог прољећа*, дједов рођак, »брат Сава«, пронесе по селу ону неслану причу како је брат Раде фантазирао ... (Башта, 39).
25. *С докрајченим даном* погасио се и отпловио у таму и тај посљедњи кутак негдашњег дједовог свијета ... (Башта, 41).
26. *Већ под саму зиму, једног сувог дана пуног оштре голомразице*, појави се дорат у нашем дворишту (Башта, 96).
27. ...већ смо хтјели *тог чаробног јутра* и у школу да не идемо (Башта, 60).
28. Једном тако, *уз кукурузово брање*, накупи се у нашој кући читав буљук разних потукача (Башта, 65).
29. Вратоломије долази *с трешњама тичаркама*, кад се дјечурлија највише веру по воћкама и вратове ломе (Башта, 68).
30. И тако, *те незамјенљиве чудесне ноћи*, дјед је, жив живцат, заједно с најбољим достовима, у здрављу и весељу попио своју укупну ракију (Башта, 71).
31. Изведрен и убијелио, чак и подгојен, он стиже *једног предвечерја* нашој кући, нађе дједа на дрвљенику... (Башта, 80).
32. Шта је за сеоско момче био камарат у *она далека вучја времена* ... (Башта, 82).
33. Истом *једног јесењег поподнева, пуног сувог вјетра, перја и оштре граје чавки*, испили се пред нашом кућом крупна румена људина... (Башта, 88).
34. Свака су чуда данас могућа, особито у *овај шумни дан презреле јесени*, кад чавка јасно чвакће... (Башта, 89).

35. У љето, једне чисте ивањданске вечери, нашег коња нестале с оближњег пашњака ... (Башта, 98).

Највише примјера потиче из *Баште сљезове боје*, што није ни чудо, али нису сви из тог дјела. Простор не дозвољава да се сви примјери прокоментаришу, а тешко је издвојити неке, остаће неправедно непоменути други ништа мање занимљиви. Ипак, треба рећи да тајна ових конструкција није у неком посебном избору именица које служе за обиљежавање времена; тајна је, најчешће, у избору одредби које их прате. Преко њих сазнајемо и какве су ноћи, јутра, дани и годишња доба у којим живе јунаци Ћопићевог приповједног свијета. Некад су ти тренуци исказани тим конструкцијама разлог оваквог или онаквог расположења самог приповједача и/ли његових јунака; други пут су ти трунци такви због расположења приповједача и/ли његових јунака. У овим конструкцијама сажети су сви најљепши, али и најтужнији тренуци у њиховом животу. Тешко би се могло наћи много писаца који у свом књижевном тексту граде овакве временске падежне конструкције, гдје су именице пренакићене свакојаким атрибутима, углавном какви се не јављају у других писаца. Такође, тешко би се могло не сложити да овакво изобиље несвакидашње грађених падежних конструкција за временско одређивање глагола не улази у ужи круг битних језичких средстава у приповиједању Бранка Ћопића⁷⁹. Оваквим сликањем времена Ћопић даје својој прози онај необични сјетно-хуморни тон, по коме се издваја међу српским писцима друге половине двадесетог вијека (нажалост, неиспраћеног века до краја, незнано зашто, али избором самог писца. Или је знано). Нека нам буде дозвољено да овдје и завршимо једном реченицом узетом са овим овдје издвојеним из „Баште сљезове боје“: *Више се није дало разлучити с које стране стоји прави живот, а с које мјесечева варка.*

⁷⁹ Раскошно језичко стваралаштво описано је и на другим језичким нивоима – језичка творба у монографији Драге Тешановића (2003), функција ономастичких јединица у монографији Мирјане Влаисављевић (2003).

О ИСКАЗИВАЊУ МОМЕНТА ИЗНЕНАДНОСТИ У ПРОЗИ ЗА ДЈЕЦУ БРАНКА ЋОПИЋА

Бранко Ћопић се већ за живота уврстио међу српске књижевне класике, или међу најзначајније српске писце двадесетог вијека. Популарност је код читалаца стекао рано и она га је пратила до краја живота, а и данас није мања. Књижевна критика је давала о њему суд од времена кад се издвојио међу младим писцима. У различито вријеме и оцјене су се мијењале, а изрицане су увијек, истински књижевне оцјене, и у складу са временом, али и по сопственој мјери, тј. по мјери књижевних критичара, њихових домета и опредјељења. Међутим, већ давно је оцијењена и његова несвакидашња заслуга у изграђивању српског језика, и то са највишег мјеста. Наиме, Александар Белић, пишући пригодни текст у новопокренутом часопису Јована Вуковића *Питања савременог књижевног језика* у Сарајеву 1949. године није пропустио прилику да не укаже на значај праћења и проучавања језика добрих писаца који не прекидају везу с народним језиком, гдје, већ у првим редовима својим даје лијепу оцјену и Бранку Ћопићу: „Јер и поред тога што нам је Босна и Херцеговина дала, нарочито у последње време, толико изванредних писаца, да поменем од многих само Ива Андрића, који је ушао међу класике наше, и младога Бранка Ћопића, који својом плодношћу готово премаша све данашње књижевнике, – ми још нисмо ушли у тајне босанских говора који чувају у себи одговор на многа загонетна питања и досадашњег развитка нашега језика и данашњег његова стања.“ То понавља и извлачи значајну црту у његовом дјелу и на крају чланка: „Али као што сам већ у почетку рекао, ми не смемо гледати на Босну и Херцеговину само као на ризницу богата материјала за научну обраду историје нашег језика; оне су тако исто значајне и за обраду књижевног језика. Колико једрих речи, колико тананих израза има језик њихових народних слојева. Сетимо се живописног Кочићевог језика, Шантићеве поезије, концизности Андрићеве прозе, постичности Ћопићева језика. Колико у њих има свежине, непосредног осећања народних језичких особина!“ (Белић 1999: 676. и 678). Да ово није писано у годинама кад јесте, послије Другог свјетског рата, Белић би се несумњиво сјетио и Дучићевог доприноса изградњи српског књижев-

ног језика, као што га није заборавио кад је писао о улози писаца у изграђивању београдског стила, прије Другог свјетског рата, помињући његово име заједно са именом Иве Андрића. Кад се времена оштро мијењају, то се најсигурније забиљежи и ћутањем. А добро је и што је професор Вуковић покренуо часопис 1949. године; да је сачекао само још годину дана, можда се ни Ћопић не би поменуо међу заслужним за изграђивање српског језика. Засметала би његова *Јеретичка прича*.

Добро је запазио Александар Белић да се једна од тајни Ћопићева успјеха налази у његовој живој вези са народном традицијом и народним језиком. Урођен у народну традицију и језик завичајни, Ћопић је добијао подстицај за стваралачки приступ животу на селу, при стварању увијек је пред њим негдје тињало свјетло његова завичаја. Он је провео свој животни и стваралачки вијек између тога свог свијета дјетињства, дјечијих радости, несташлука и туге, уточишта у топлотном крилу доброг дједа Раде и свијета који се рађа и стално мијења, као што нам и сам свједочи: „Стојим тако у обасјаној ноћи, пред хладњикавим неземаљским видиком какви се јављају само у сну, помало је и страшно и тужно ... Даље се или не може или се не иде, ако већ путник није будала и »вантазија«, што би казао мој дјед, предобри душевни старац чија ме љубав грије и овдје, на овој опасној граници гдје се кида са земљом и тврдим свакодневним животом“ (*Башта сљезове боје; Поход на мјесец*, 31). „И како тада, тако и до данашњег дана: стојим распет између смирене дједове ватрице, која постојано горуцка у тамној долини, и страшног бљештавог мјесечевог пожара, хладног и невјерног, који расте над хоризонтом и силовито вуче у непознато“ (Б. Ћопић, *Башта сљезове боје; Поход на мјесец*, 33)⁸⁰. Па онда није ни чудо што писац каже на другом мјесту: „Тако омађијан, отпловио сам за дједовим петама и до нашег заједничког кревета, из једног сна у други. Више се није дало разлучити с које стране стоји прави живот, а с које мјесечева варка“ (*Башта*, 72). И завичај му је био на почетку и на крају: „Прије много, много година, на раздвоју дјетињства и дјечаштва, један мали путник опростио се од родног мјеста, стијешњеног у долини ријеке, и отишао у свијет стрмим каменим друмом. Сад се тим истим друмом, испраним и обрушеним, друмом који више никуд не води, један просијед човјек покушава вратити дјетињству, завичају, успоменама“ (*Башта сљезове боје, Потопљено дјетињство*, 189). Ипак овдје морамо стати.

Није се дало Бранку Ћопићу да увијек буде у споразуму с критиком. Послије Другог свјетског рата, и поред овакве оцјене чувеног

⁸⁰ Многи су аутори пишући о Б. Ћопићу истицали посебан значај завичаја у његовом књижевном дјелу; о сналажењу Ћопићевом у времену и простору детаљно и утемељено се говори у раду Чутура 2012.

Александра Белића, и поред угледа који је већ имао, готово да га није хтио нико. Реалисти су га се одрицали јер је, по њима, издао идеологију, али су му ипак придавали значај, модернисти га нису признавали због сељачке тематике његове књижевности (Митрић 364). Међу првим га је добро оцијенио Б. М. Михиз. Још 1964. године написао је да је Бранко Ћопић „велики сликар нарави и времена, непревазиђени типолог нашег сељаштва, неизбрисиви песник револуције, ванредни лиричар људске душе и засмејач наше земље“ (Митрић, 369), а 1969. године у предговору за *Башту сљезове боје* Михиз је указао на најбитније одлике Ћопићевих дјела: непресушна веза са завичајем и народним језиком, Ћопићево познавање људске душе и, поред још неких, као најбитнију црту Ћопићев хумор, који има „нешто чаробно, спасоносно лековито и тужно у исти мах“ (Исто, 372). Кад се човјек који није свакодневно са лектиром књижевне критике сусретне са оцјеном из овог предговора, и пре тог сусрета и сам да синтагму „сјетно-хуморна нота“ у Ћопићеву дјелу, то не мора значити да је овај посљедњи способан да уочи и уопшти битну карактеристику колико значи да је та црта веома лијепо изграђена у дјелу Бранка Ћопића. Тако је Ћопић некако, уз много одбацивања и личног страдања, преживио гријех због *Јеретичке приче*.

Као што сам једном приликом раније рекао, а наведено то и потврђује, књижевна критика је о Ћопићу писала по мјери својих схватања и могућности сваке врсте – у датом времену. Очито је било да о њему није речено све што треба да каже књижевна критика. У посљедње вријеме Ћопић је у моди и о њему се пише и он се види другачије: прилог томе је и Зборник Филозофског факултета на Палама из прошле године, који није ни једини ни први те врсте.

У овом раду говори се о једном детаљу из Ћопићеве прозе⁸¹, о искаживању изненадности догађаја, у овом случају та ситуација се разматра у контексту стварања хумора у приповиједању. Овај рад нема за циљ да нешто битно помакне у ономе што је досад у књижевној критици речено о Ћопићевом хумору; ипак рад ће на једном посебном примјеру показати из чега све он извлачи хуморне ноте, које се на крају спајају у то што данас зовемо Ћопићев хумор. Рад ће унеколико допринијети да се потпуније сагледа колико је наоко невидљивих конаца које наш писац вуче у стварању хумора у своме умјетничком дјелу. Кад се све то сплете, добије се јединствен хумор у српској прози друге половине двадесетог вијека⁸².

⁸¹ Примјери су из ових Ћопићевих дјела: *Башта сљезове боје*, Сабрана дјела Бранка Ћопића 13, Београд, Просвета, 1983; *Глава у кланицу ноге на вранцу*, Сабрана дјела Бранка Ћопића 13, Београд, Просвета, 1983.

⁸² О овоме појму у српској литератури понешто је писано; један цјеловит рад о овоме недавно је објавила Ивана Антонић на дјелу Иве Андрића.

У приповиједању Бранка Ћопића моменат изненађења има важно мјесто, и управо често се изненађење јавља као подлога за хумор. Тако сједочи и сљедећи одломак из Баште, везан за сликара:

„Тек у неко доба брадоња се прену из своје опчињености, пои-справи се на сједишту, баца блок на ниску софру пред собом и сасвим трезвено рече разбијајући чаролију којом је био оклопљен:

– Ево светитеља, нов новцат, као испод чекића!

Сви се *изненађено* тргоше: шта је сад ово?

Паде светац међу њих однекле одозго, из раскошне орахове крошње! Како, због чега – питај бога! Ко ће проникнути у тајанствене путеве чак и оних прастарих смирених богоугодника, којима се одвајкада зна годишње доба и дан када ће доћи, а шта тек да кажеш за једног оваквог коме нико не зна ћуди и навике? ... А да није свети Вратоломије, бог ти га помогао? Тај има посла с дрвећем и висином, па, ево, спузнуо с ораха и нашао се... Јест, врага, откуд сад он! Вратоломије долази с трешњама тичаркама, кад се дјечурлија највише веру по воћкама и вратове ломе.“ (67–68).

Уз мајсторски опис Ћопић се потрудио да истакне моменат изненадности догађаја: *Сви се изненађено тргоше...*, да поновимо ту кључну реченицу ако је остала незапажена.

Навођење оваквих пасуса захтијевало би и ваљане књижевне коментаре, што није мој занат, па ћу се ја у наставку задржати на неким језичким јединицама које доприносе изграђивању хумора.

Могу се издвојити јединице различитих језичких нивоа које учествују у стварању хумора преко момента изненадности у приповиједању Бранка Ћопића. Могу се такве сцене најављивати прилозима као што су *истом*, *одједном*, који у својој семантици имају компоненту неочекиваности, изненадности, а послије њих се описује радња или ситуација натопљена хумором.

[1]

1. Док дјед прича, он ти га *истом* зачуђено прекине: – Откуд лисица црвена кад је жута! (Башта, 14).

2. *Истом* једног јесењег поподнева, пуног сувог вјетра, перја и оштре граје чавки, испили се пред нашом кућом крупна, румена људина, сва зарасла у просиједу косу и нашушурене бакенбарде (Башта, 88).

Улога таквих прилога је да сигнализују моменат изненадности који је у датом контексту у основи хуморне ситуације.

Могло би се показати и на примјеру глагола уводних конструкција, како се спајају моменат изненадности и хумор. Често су у таквим конструкцијама глаголи који чине њихово језгро такви да заједно са садржајем конструкција граде хумор у чијој основи је и моменат изненадности. То се овдје неће разматрати.

У наставку ће бити мало више говора о неким реченицама које имају у семантичком потенцијалу компоненту изненадности, неочекиваности, на коме такође може да се заснива хумор у Ћопићевом дјелу. Познато је да међу временским реченицама са значењем сукцесивности постоји извјесна јасна разлика између оних с везником *кад* и оних с везником *чим*. Навешћемо два примјера са другим везником.

[2]

1. Ударио крај себе сикиру у пањ па се удудучио, а ја, *чим* га погледам и видим ону бравећу бекињу на њему, одмах ни на ум падне нечије јаре или јагње (74).

2. *Чим* смо кренули из школе кући, мој стриц Икета, завуче се иза прве живице. Скиде гаће с ногу и пребаци их преко рамена (227).

Ове реченице разликују се од реченица с везником *кад* по истичању непосредног вршења једне радње после друге, по томе што међу радњама зависне и управне клаузе нема размака. И то је нешто нормално. Везник *чим* у своме семантичком потенцијалу има и ту значењску компоненту, али то ни на на који начин не изазива хуморне ефекте.

Постоје, међутим, и реченице у којим се истиче да се једна радња десила и пре завршетка друге. У српској лингвистичкој литератури на овакву појаву већ је указано. Постоји више типова сложених реченица које у своме семантичком потенцијалу имају и тај елеменат изненадне појаве вршења једне радње у односу на другу. Једне спадају међу независносложене реченице, а друге – међу зависносложене. Ја ћу овдје представити неке од тих реченица с циљем да покажем како се оне користе у остваривању експресивности (и) у изграђивању хумора у приповиједању Б. Ћопића.

Међу независнослаженим реченицама то су супротне реченице готово искључиво с везником *а*. *Још нисмо ни попили кафу, а већ нас зову на наставак рада*. Прва клауза је негирана, а друга потврдна, предикат

прве негиране клаузе је перфективног вида, а предикат потврдне клаузе може бити перфективног или имперфективног вида. У негираној клаузи се јавља партикула интензификатор *ни*. У негираној клаузи се може јавити партикула *још*, а у потврдној партикула *већ*. Умјесто да је међу радњама двије клаузе однос сукцесивности, у оваквим реченицама је поремећен логички однос: „Нормалан слијед догађаја обиљежен клаузама независносложене реченице био би сукцесивност ... На такав однос упућује и перфективна вриједност предиката прве клаузе, јер перфективни предикат прве клаузе по правилу задаје временско значење сукцесивности. Независносложена супротна реченица тако је, међутим, лексичко-граматички структурисана да постериорност догађаја из друге клаузе представља ако не као а н т е р и о р н о с т, онда најмање као д ј е л и м и ч н у и с т о в р е м е н о с т (симултаност)“ (Ковачевић 2003: 146), из чега и проистиче значење преураћености, неочекиваности друге радње, изненадне преураћености – (Ковачевић: 147). Ради се о дјелимичној симултаности међу радњама, преураћености радње исказане потврдном клаузом. Могло би се рећи да је у најмању руку избрисана и граница међу радњама једне и друге клаузе, какав се ипак види кад је ријеч о временској реченици с везником *чим*, односно да је неочекивано мали размак између двије радње. Партикула *ни* у овим реченицама верификује непотпуно извршење радње из негиране клаузе, бар би се могло рећи да није стављена тачка на то вршење (Ковачевић 2003: 151). Најчешће се јављају супротне реченице с везником *а* које имају значење изненадне преураћености.

[3]

1. Ево га, видиш, овај твој побратим још честито није ни оседлао ни узјахао, а већ се натреса: куда, сељо, а! (Башта, 133).
2. Није још ни узјахао у господство, а већ удара по нама, овим, да кажемо, простим људима (Башта, 133).
3. Нас двојица још се нисмо били ни снашли, а подлац Икета већ је био прескочио баштенски плот и дојурио пут наше куће урлајући ... (Башта, 212).
4. Михољски, славски, гости још се нису ни разишли, још се по кући повлаче остаци печења и наш Жутија блажено лешка крај гомиле костију, а старина Петрак већ се мота око разваљена самара и запиткује дједа ... (Башта, 22).

У свим овим реченицама јављају се сви они лексички чланови о којим је било говора и који доприносе значењу преурађене реализације радње из друге, потврдне клаузе. Као додатни верификатор таквог значења у првом примјеру је у првој клаузи и прилог *честито*, који такође говори да се радња друге клаузе започиње вршити прије окончања радње прве клаузе (в. Ковачевић 2003: 149). Управо је моменат изненадности који ове реченице собом носе писац искористио за развијање хумора. У складу с том његовом идејом реченице су испуњене одговарајућим садржајем – сучељавање садржаја прве са садржајем друге клаузе ствара хуморну ситуацију.

Исто значење може се исказивати и зависнословеним реченицама с везником *кад* и, рјеђе, *док*. Нпр.: Нисмо се још ни смјестили, кад угледах кроз прозор госте.

Сљедеће реченице су сличне претходним.

[4]

1. Нисам још био ни завршио са својим узвиком *кад* иза мојих леђа – плас! – нешто ме тресну по глави тако снажно да сам одмах поцнуо са сједала на под и занијемии од изненађења (Глава у кланцу, 282).
2. Још дјечачић није ни зинуо да одговори, *кад* се однеле прогура Веја, онако бјелокоса, штркљаста... (Глава у кланцу, 239).
3. Још Веја и не изговори до краја своју заклетву, *кад* Икетић пусти кике, отже се из њених руку, прескочи ограду дворишта и онако голоног јурну јурну подно једне живице... (Глава у кланцу, 284).

Прва клауза је идентична првој клаузи из претходне групе примјера, друга се разликује синтаксички од клаузе из претходних примјера (Ковачевић 2003: 161): умјесто независног везника *а*, јавља се временски везник *кад*. У погледу значења, сем тог момента, нема разлике, радња управне се није још завршила кад почиње вршење радње зависне клаузе, карактерише их, дакле, дјелимична симултаност (Ковачевић 2003: 161) – опет се јавља ефекат изненадности. И ове реченице писац користи за стварање хуморних тонова: садржаји прве и друге клаузе сучељавају се тако да се ствара тај хуморни ефекат.

Постоји још један тип временских реченица које имају моменат преурађености и изненадности. То илуструју сљедећи примјери:

[5]

1. Изгалами се домаћин на жену, извика на дјецу, паде и нека ћушка, *кад* у зло доба опази стара Ђуја изгажено цвијеће, напољу, испод прозора Башта, 77).
2. Ево, брате, ја таман пошо у село, *кад* оно запуца (Башта, 131).
3. Јутрос ја таман пред шуму, *кад* из љескара искочи вук, а за њим зец (Глава у кланцу, 237).
4. Мене су управ били извели пред катедру и учитељица ми је наредила да причам ..., *кад* се пред отвореним школским прозором показа величанствен старац бркајлија на коњу блистајући сребрним хајдучким накитом (Глава у кланцу, 248).
5. Једном, тако, поп се послѣје часа нешто дуже задржа у нашем разреду, *кад* ево ти га – туп – упаде Славко главачке на врата и још с прага кукурикну... (Глава у кланцу, 250).

На овакав тип реченице одавно је указано у нашој стручној литератури, прва је на њих скренула пажњу Ксенија Милошевић (1982), без истицања стилских ефеката које оне носе собом. У овим реченицама не ради се о дјелимичној подударности радње прве, управне, и зависне клаузе, ријеч је само о томе да је друга радња наступила неочекивано рано.

И слједеће реченице спадају у временске с везником *кад*:

[6]

1. Тек он то изусти, *кад* из колибе сунуше двије бјеличасте приказе и муњевито се стуштише низа стрмину пут сеоских кућа (Глава у кланцу, 256).
2. Ја тек што заустих да му одговорим *кад* се из оног љескара сручи на пут читава једна гомила: Јоја Подигача, за њим Веја па Славко Тука (Глава у кланцу, 241).
3. У недјељу ујутру, тек што сам био доручковао, *кад* чујем с друма вику славка Арапина (Глава у кланцу, 268).
4. Тек што уђох у наше двориште, *кад* спазих свог стрица Икана како отвара врата на свињцу и завлачи главу ун утра (Глава у кланцу, 215).
5. Тек што је стигао до Веје, *кад* га она спопаде за раме и свом снагом гурну право у локву (Глава у кланцу, 239).

6. Тек што се нас тројица извукосмо из потока и попесмо на малу зараван, *кад* се на отвореним вратима млина појави једно крупно широко створење у кожуху и шубари (Глава у кланцу).

У литератури су ове реченице већ познате. Постоји разлика између прве и осталих сложених реченица. У првој је у управној клаузи присутан прилог *тек*, који указује на временску блискост радњи у првој и другој клаузи (Милошевић 1982, Антонић 2001, Ковачевић 2003), а могу и неки други прилози модификатори: *још*, *већ*, *таман*, *тек што*. И за њих је Ксенија Милошевић истакла да имају значење преурањености.

Остали примјери се разликују од овога по томе што у првој клаузи имају израз *тек што*. Поставља се питање да ли су то исте реченице као и прва у овој групи или је ријеч о реченицама са два зависна везника, пошто временске реченице могу имати везнички израз *тек што*, *само што*, *таман што*. О њима је писала Ивана Антонић (мислим на примјере са тим изразом на почетку прве клаузе) и закључила да се ради о временским реченицама са везником *кад*, а да *тек што* није у везничкој функцији (Антонић 2001: 139). До истог закључка дошао је и Милош Ковачевић, између осталог, позивајући се и на чињеницу да се спој *тек што* може наћи и у средини прве клаузе, тј. да има чисто прилошко уначење (што је показано на примјерима и у раду Танасић 2012), какво је и значење прилога *тек* у прва два примјера. Уосталом и у овдје наведеним примјерима са *тек што* у два случаја тај спој се налази у средини прве клаузе (примјери два и три).

Дакле, и овдје је у питању модел реченице са значењем преурањености, што отвара простор за постизање ефекта изненадности. И оне су Бранку Ћопићу згодно послужиле за стварање хуморних слика у ове двије књиге дјечије прозе. Тај ефекат се постиже као и у свим другим примјерима: у реченице са оваквим значењем уклапају се садржаји који заједно с овим ефектом изненадности стварају хуморне ситуације. И показана употреба ових реченица потврђује још једном да су многи и необични путеви Бранка Ћопића којим он доводи читаоца до хуморних ситуација, и уопште који нас уводе у тајне Ћопићевог књижевног мајсторства. Није случајно указивано на његово изванредно владање српским језиком.

О ДИЈАЛОГУ У ПРОЗИ БРАНКА ЋОПИЋА: ГЛАГОЛИ У УВОДНИМ КОНСТРУКЦИЈАМА

Бранко Ћопић се већ за живота уврстио међу српске књижевне класике двадесетог вијека. Популарност је код читалаца стекао рано и она га је пратила до краја живота, а и данас није мања. Књижевна критика је давала о њему суд по сопственој мјери и по мјери књижевних критичара. Међутим, већ давно је оцијењена и његова несвакидашња заслуга у изграђивању српског језика, и то са највишег мјеста. Наиме, Александар Белић, пишући пригодни текст у новопокреном часопису Јована Вуковића *Питања савременог књижевног језика* у Сарајеву 1949. године није пропустио прилику да не укаже на значај праћења и проучавања језика добрих писаца који не прекидају везу с народним језиком, гдје даје лијепу оцјену и Бранку Ћопићу: „Јер и поред тога што нам је Босна и Херцеговина дала, нарочито у последње време, толико изванредних писаца, да поменем од многих само Ива Андрића, који је ушао међу класике наше, и младога Бранка Ћопића, који својом плодношћу готово премаша све данашње књижевнике, – ми још нисмо ушли у тајне босанских говора који чувају у себи одговор на многа загонетна питања и досадашњег развитка нашега језика и данашњег његова стања.[...] Сетимо се живописног Кочићевог језика, Шантићеве поезије, концизности Андрићеве прозе, поетичности Ћопићева језика, Колико у њих има свежине, непосредног осећања народних језичких особина!“ (Белић 1999: 676–78).

Добро је запазио Александар Белић да се једна од тајни Ћопићева успјеха налази у његовој живој вези са народном традицијом и народним језиком. Урођен у народну традицију и језик завичајни, Ћопић је добијао подстицај за стваралачки приступ завичају, он је провео свој животни и стваралачки вијек између тога свог свијета дјетињства, дјечијих радости, несташлука и туге, уточишта у топлом крилу доброг дједа Раде и свијета који се рађа и стално мијења, као што нам и сам свједочи: „Стојим тако у обасјаној ноћи, пред хладњикавим неземаљским видиком какви се јављају само у сну, помало је и страшно и тужно ...

Даље се или не може или се не иде, ако већ путник није будала и »ван-тазија«, што би казао мој дјед, предобри душевни старац чија ме љубав грије и овдје, на овој опасној граници гдје се кида са земљом и твр-дим свакодневним животом. ... И како тада, тако и до данашњег дана: стојим распет између смирене дједове ватрице, која постојано горуцка у тамној долини, и страшног бљештавог мјесечевог пожара, хладног и невјерног, који расте над хоризонтом и силовито вуче у непознато“ (Б. Ћопић, *Башта сљезове боје; Поход на мјесец*; преузето из претходног рада о Ћопићу).

И Ћопићеви јунаци су саздавани и према лику јунака из народ-не традиције, а зна се да је он стајао добро с том традицијом: читао је у дјетињству старијим народне јуначке пјесме, знао је за хајдуке и Пецијине устанике, а по Крајини су крстарили и солунци. Нису ни ње-гови јунаци могли бити без црта тих јунака из народне традиције, и старије и новије прошлости. Ћопић нам прича многа јунаштва из про-шлости својих јунака, а нека су везана и за вријеме у коме они живе. Понеки бојеви воде се међу њима и на ријечима. А карактеристика Ћо-пићевих прозних дјела, посебно ових о којим ће бити ријечи у овоме раду, јесте да он својим јунацима даје да изобилно говоре! Тако кроз дијалоге можемо упознати многе стране Ћопићевих јунака. Дијалог у књижевном дјелу представља уношење туђег говора. Тај поступак се на синтаксичком плану може чинити на два начина: у виду директног или индиректног говора. Најчешће се туђи говор уводи у ауторов преко посебних конструкција, уводних конструкција (Васиљева 1972; Тана-сић 1987) или ремарки (Хаџиефендић 1986). О начину уклапања туђег говора у пишчев преко ових конструкција у директном и индиректном говору говори се понешто и у граматикама, а писано је и у посебним радовима – са тежиштем на синтаксичку страну питања, тј. како се директни говор и уводне конструкције повезују, или на семантичку страну глагола у уводним конструкцијама (Васиљева 1972; 1975; 1985; Танасић 1987; 2009 Хаџиефендић 1987, Московљевић 1996, Ковачевић 2011 – са посебним освртом на стилске ефекте појединих видова инди-ректног говора).

У језицима се кроз историју усавршавао начин преношења туђег говора, обавјештава нас М. Бахтин (Бахтин 1980). Он уз то истиче да се у представљању туђег говора по моделу директног говора сазнаје и шта говоре учесници дијалога и *како* говоре (Бахтин 1980: 133 и даље). Преношење туђег говора је намијењено трећем лицу, које директно не прима тај говор (130). Зато писац има задатак да трећем лицу што вјер-није представи туђи говор.

Овдје бих само, у виду напомене, рекао да појам туђег говора као директног говора, о коме ће овдје бити ријечи, не треба мијешати с појмом дијалошке цитације. То је случај кад сабесједник користи реплику или дио реплике свога сабесједника (Арутјунова 1986, 50). На примјер:

– Запрећемо увече ватру, па се све до дана нађе жара, а баш ако се угаси, тркнемо у комшилуку и донесемо *угарак*.

– Хм, *угарак*. И ти би сад угарком под ме... медресу, а? (Башта, 140)

Док дјед прича, он ти га истом зачуђено прекине:

– Откуд лисица црвена кад је *жута*!

– Хм, *жута*? – бечи се дјед. – Жут је твој нос (Башта, 14).

„Реплика говоращего обращается к нему и против него. Цитация – это коммуникативный бумеранг. Она представляет собой компонент вербальной реакции на высказывание говорящего. [...] Цитация выражает реакцию на реплику говорящего, и она прямо связана с диалогическим (можно было бы сказать ‘прагматическими’ модальностями – согласием и несогласием унисоном и диссонансом), а также с различной диалогической тактикой (Арутјунова 1986, 50). Опис овакве појаве туђег говора остављамо за посебан рад.

Туђи говор у форми директног говора може се у књижевном дјелу преносити на два начина: без учешћа приповједача, а уз означавање графичким знацима да је ријеч о директном говору или уз учешће приповједача, који својим ауторским текстом уклапа директни говор у књижевно дјело, помоћу, дакле, приповједачевих уводних конструкција⁸³. Туђи говор као директни говор се помоћу уводних конструкција преноси на више начина. Најчешће је то на један од следећа три начина: уводне конструкције се јављају а) испред директног говора, препозиција, б) иза директног говора, постпозиција, или в) уводна конструкција је уклопљена у директни говор, интерпозиција. Међутим, код нас се углавном превиђа и четврта могућност: да се управни говор нађе у интерпозицији, тј. да се уводна конструкција нађе испред и иза директног говора. На такву могућност скренуо сам пажњу у раду

⁸³ Термин *уводне конструкције* користим (Танасић 1987 и 2009) према руској литератури, гдје је доста поодавно писано о начину преношења туђег говора и што је мени дало подстицај за бављење овим ситаксичким питањем. Посебан рад о терминологији туђег говора код нас има Милош Ковачевић (2021).

Танасић 2009, а тој могућности је посветила посебан рад Васиљева 1972, именујући је као препозитивно-постпозитивну конструкцију. Васиљева је ту изнијела оцјену да се овакав модел преношења туђег говора и у руском језику јавља ријетко – свега један проценат туђег говора с уводним конструкцијама припада овом типу⁸⁴. Овдје ћу за илустрацију, у недостатку изворних примјера, показати како функционише такав модел преформулацијом другог модела: 1) – Ово му је први пут – утаче се стриц Ницо с наглашеним призвуком самилости (Башта, 93) : Стриц Ницо се утаче: – Ово му је први пут – с наглашеним призвуком самилости; 2) – Ни дијете ми на миру не оставише – прожвака дјед, старачки потиштен и немоћан, па спорим кораком одбаврља у свој собичак (Башта, 94) : Дјед прожвака, старачки потиштен и немоћан: – Ни дијете ми на миру не оставише – па спорим кораком одбаврља у свој собичак.

Васиљева је показала да постоје два основна типа модела преношења туђег говора уз употребу уводних конструкција: уводна конструкција има једно глаголско језгро (1) или уводна конструкција има два глаголска језгра (2) (Васиљева 1972, 257). Иако су ријетке, и ове конструкције се на различите начине конституишу, о чему се говори у поменутом раду. Било би интересно ово описати детаљније и у српском језику. По нашем мишљењу модел укључивања туђег говора који подразумијева употребу уводних конструкција даје писцу више могућности при преношењу туђег говора од модела без уводних конструкција.

У овоме раду ће се и говорити о дијалогу са становишта уводних конструкција, и то првенствено са становишта избора глагола у тим конструкцијама. Српски језик је у том погледу интересантан зато што се у уводним конструкцијама јављају различите класе глагола; избор одговарајућег глагола служи да се подробније представи туђи говор, да се каже нешто о томе како јунак казује нешто⁸⁵. У раду ће се разматрати туђи говор и на примјерима са глаголима који, поред своје синтаксичке функције, указују и на то како се води дијалог међу јунацима, односно који говоре понешто о самим јунацима

У дјелима Бранка Топића има случајева да се туђи говор у форми директног говора преноси и без уводних конструкција, у појединим случајевима, али и у дијалогу јунака. Тако је у сљедећим примјерима.

⁸⁴ То је по овом руском аутору и разлог што је он најмање изучен у руској литератури о представљању туђег говора (Васиљева 1972, 256).

⁸⁵ У западним језицима, енглеском и француском, нпр., нису могући глаголи емоционалних стања у уводним конструкцијама, као у српском: при преводу они се замјењују глаголима говорења (Московљевић 1996: 152–154).

[1]

1. – А оне друге двије иза њих, видиш ли, то су твоје комшинице, кућа до куће. Ваљда и њих познајеш?

– Како нећу знати! Неки дан су нам донијеле пуну торбу шљива.

– Па јеси ли их легитимисао, право кажи?

– А шта да их легитимишем кад нијесу пролазиле иза рампе. Биле су само код наше колибе (Башта, 178).

2. Момче буљи у боцу као у чудо и бубоњи:

– Ама, брате, ја никад нијесам кресо шибице, не умијем ја то.

– Нијеси кресо шибице? Па пушиш ли?

– Јок, брате.

– А како си ложио ватру код куће, бог те у шуму окренуо?

– Запрећемо увече ватру, па се све до дана нађе жара, а баш ако се и угаси, тркнемо у комшилук и донесемо угарак.

– Хм, угарак. И ти би сад с угарком ... (Башта, 141).

3. – А ти, језичко, нек те још једном чујем да блејиш какав је ко, па ћу ти ја показати. Вук је зелен, хех! Шта те се то тиче какав је вук.

– Па кад ме је она питала.

– Питала те, хм! Имао си да ћутиш, па квит. (Башта, 15).

Вођење дијалога на овакав начин, без уводних конструкција преко којих нам приповједач понешто више говори о њему и јунацима који га воде, није чест случај, а тако је и код Ћопића. И он се често уклапа у приповиједање уводном конструкцијом испред прве реплике, а исто тако може да се заврши уводном конструкцијом. Кад је овакав дијалог повећи, зна писац и у току дијалога уз неку реплику додати и своју уводну конструкцију.

Ипак, у анализираним Ћопићевим дјелима знатно чешће се директни говор уклапа у приповједачев дискурс уз помоћ уводних конструкција. Оно што карактерише ове конструкције у Ћопићевој прози јесте необична разноврсност глагола који се јављају у центру тих конструкција⁸⁶. Овдје се неће детаљно представити та разноврсност: го-

⁸⁶ То је својствено и за приповијетке старијег крајишког приповједача – Пе-

вориће се готово искључиво о оним случајевима гдје се преко уводних конструкција, глагола у њиховом предикату, говори нешто више о томе туђем говору, односно о лицу које га изговара.

Као што смо напоменули, у уводним конструкцијама јављају се глаголи говорења. Такве случајеве илуструју следећи примјери.

[2]

1. – Одакле је да је, ваља то што прије ликвидирати – мирно му *каже* командант бригаде. – Зато смо те и звали (Башта, 137).

2. – Куме перајице, јесмо ли оно ми? – *пита* усукан тршав борац, још дјечак, и показује испруженом руком према хоризонту (Башта, 140).

3. – Какав си, ти би још и кренуо – већ смирењу *каже* интендант. – Никада човјек не зна шалиш ли се (Башта, 152).

4. – Тако ти је, куме – озбиљно *каже* Пантелија. – Дешава се тако некима, пропусти сељака без легитимације, а кад тамо, преобучен бандит.. (Башта, 177).

5. – Не зна – увјерљиво *рече* коњокрадица. – Ја сам их седморо досад отхранио, то ти мене питај (Башта, 182).

6. – Чекај најпре да добијеш своју порцију па онда иду куд хоћеш! – љутито *рече* учитељица (У кланцу, 260).

7. – Ово су ми помагачи и моји ђаци. Ја их учим које су траве љековите, а они ми помажу у брању и ношењу – весело *рече* старица (У кланцу, 279).

8. – А од кога то бјежиш, брате? – меко *приупита* дјед, рачунајући да овоме веселом тркачу, по свој прилици, мањка која даска у глави, па га је зато праведни бог обдарио брзим ногама (Башта, 50).

9. – А ја ћу причати чобанима како како ти је Веја отела гаће – најзад *проговорих* и ја. Иххх, отела му цура гаће! (У кланцу).

10. – Ја не видим ништа – *каже* Икета и глупо буљи у мене као да сам ја ваздух (У кланцу, 261).

11. – Како је теби име? – *пита* ме учитељица и бode ме изблиза великим сивим очима (У кланцу, 219).

тра Кочића. У једном раду нешто детаљније, мада свакако не и сасвим исцрпно, показао сам ту разноврсност глагола у уводним конструкцијама у Кочићевој прози – Танасић 2009, који се налази у овој књизи.

12. – Чујем – *шапућем* ја замишљајући некакво огромно чудовиште без лица како плови низ долину у тамном огртачу од облака и туге (Башта, 99).

Преко глагола говорења приповједач нам говори и о томе како јунаци саопштавају своје реплике. То се види и на основу чињенице да се уз већину ових глагола (2–8) јавља нека прилошка одредба помоћу које се карактерише говор јунака.

Ипак ови и њима слични глаголи говорења и нису најчешћи у анализираним Ћопићевим дјелима. Чешће се јављају глаголи говорења чија је семантика сложенија: уз то што припадају класи говорења они носе још података о томе како јунак говори. Навешћемо један број примјера са таквим глаголима.

[3]

1. – Притрпи се, притрпи – *чантра* за себе стриц Ницо и попријекло загледа каквог намјерника [...]. (Башта, 64).

2. – Ех, заштитник! – *прогунђа* озлојеђени Сава. (Башта, 74).

3. – Де, ти, де, куд си попушио свето писмо, туд и славу опорочаваш! – *продундури* Ђуја себи у њедра и оде да намири прасад. (Башта, 78).

4. – Ех, зар још нијеси заглавио у бихаћкој „Кули“? – *грокнуо* би кум Рожалика. (Башта, 112).

5. – Де, ти, де, широња! – весело *је кријештао* Циго. (Башта, 112)

6. – Аха, добро што си ми то поменуо! – *гракну* Рожљика (Башта, 116).

7. – Немој ни ти, Раде, бити баш тако гиздав, још је то држећа женска – пријекорно *гркуће* стражар Весо Кукољ [...]. (Башта, 120)

8. – Видим, видим – помирено *мрмља* командант. (Башта, 139).

9. – Сигурно крајишници! – весело *крекеће* његов пратилац дојучерашњи ђак средње трговачке школе, родом од Краљева. (Башта, 158).

10. – Нек је, вала, и мој ћаћа – *брунда* Илија. (Башта, 160).

11. – Ехе, и треба му тако кад се с беспосленицима бави – *какоће* придошлица (Башта, 65).

12. – Ха, нек само опроба! – *грмну* Дундарије (У кланцу).

13. – Ајој, пуштај, предајем се! – *заурла* брзоноги пењач, али му ништа није помагало (У кланцу, 300).

У овим примјерима уводне конструкције су ту да нам приповједач представи на који начин друго лице, његов јунак, изговара своју реплику. Уколико је ријеч о дијалогу, преко тога се добија информација о томе како један учесник реагује на оно што је рекао његов саговорник. Оне су, дакле, ту, понајвише, да нам приповједач представи на који начин друго лице, његов јунак, изговара своју реплику. Видимо да се при преношењу туђег говора бирају глаголи у уводним конструкцијама који ће окарактерисати своје јунаке. Сви глаголи служе и да укажу на комичну страну јунака који изговарају поједине реплике. Неки од глагола узети су из репертоара глагола којим се именује јављање појединих животиња – домаћих или шумских. Све реплике су дате и да нам дочарају смијешно понашање говорника у вријеме вођења дијалога. Ту су и неки глаголи који нису те врсте, а који опет указују на начин на који се говорник оглашава: *мрмља*, *прогунђа*, *чантра*, па *продундори*. Овај посљедњи мало ко је чуо изван Ћопићевих прича или ко не потиче из његовог завичаја и завичаја његових прича и јунака, али мало коме ће ту нешто остати нејасно.

Поред ових глагола, који ипак иду у класу глагола говорења у овим Ћопићевим дјелима јавља се велики број глагола који говоре о неким психолошким реакцијама или стањима говорника. Такав случај је у сљедећим примјерима.

[4]

1. – А шта ли њему треба мој Вилсон, убило га кантарско јаје? – *зачуди се* Лазо (Башта, 78).
2. – За жандара? – *одјекну* из дједа као из празне каце. (Башта, 91)
3. Па шта ћемо сад? – *оте се* неком од укућана (Башта, 98).
4. – Војске покупиле, а? – саучеснички *уздахну* интендант [...]. (Башта, 124).
5. – А шта ти је то медреса? – *зину* Микан (Башта, 138).
6. – Ма зар ти не спаваш, дијете? – *чуди се* пушач (Башта, 142).
7. – Оно су наши несрећници – *прену се* водник из чијег су вода били бјегунци (Башта, 143).
8. – Како то? – *забезекну се* чича, више радознало него љут (Башта, 161).
9. – Ух, јадна му мајка! – *хукну* онај сељак (У кланцу, 216).

Овим се не каже да се и у претходним случајевима, преко глагола говорења не говори ништа о реакцијама јунака којим припада директни говор.

Има у овим Ћопићевим дјелима и другачијих глагола у центру уводних конструкција. Посебно се чине занимљивим глаголи који говоре о реаговању јунака које прати њихов директни говор, а које се, реаговање, исказује у њиховим очима. Такве случајеве илуструју сљедећи примјери.

[5]

- 1.– Аха, види ти! – *ждракнуше* очима оба слушаоца. (Башта, 74).
- 2.– Ето ти га враже – *избечи* се Микан. (Башта, 138)
3. – Ово нас канда напипаше, гребем им никољданску варицу! – *исколачи се* Марко. (Башта, 174)
4. – А шта је сад то? – *избечи* се дјед. (У кланцу, 262)..
5. – Хм, жута? – *бечи се* дјед. – Жут је твој нос (Башта, 14).
- 6.– Код појате? – *избечи се* дјед (Башта, 44).
- 7.– Шта ће ти то? – сумњичаво *се испријечи* дјед (Башта, 46).

Дакле, и увим случајевима уводне конструкције служе да се туђи говор укључи у говор приповједача, писаца. Та функција је овдје, међутим, још више потиснута у други план избором глагола који образују ове конструкције. Овдје се још више истиче реакција оних јунака који учествују у дијалогу. Њихова реакција се изражава у њиховим очима на неку ситуацију или ријечи саговорника. И овдје се на основу уводних конструкција види како јунаци учесници дијалога реагују, а, како рекосмо, то се показује глаголима који описују њихов поглед. Глаголи којим се њихов поглед представља имају посебно наглашену експресивну компоненту. У датом контексту они доприносе хуморном представљању јунака којим припада директни говор.

Речено се укратко може свести на сљедеће. Бранко Ћопић у својим дјелима *Башта сљезове боје* и *Глава у кланцу и ноге на вранцу* често даје својим ликовима да говоре и на тај начин се представљају. Један од класичних начина представљања туђег говора јесте помоћу његовог уклапања у пишчев дискурс преко уводних конструкција. У овим дјелима те конструкције немају само функцију модела за омогућавање тог уклапања; оне још више служе за пишчеву карактеризацију јунака

и њихове ријечи. То се јасно види и на основу избора глаголске лексике у центру ових конструкција. Често су то глаголи говорења са усложњеном семантиком, који нам кажу и то како јунаци говоре, а преко тога и како реагују на неку конкретну ситуацију или на ријечи другог учесника у дијалогу. Ти глаголи спадају у експресивну лексику. У овим конструкцијама јављају се и глаголи из класе глагола визуелне перцепције, који говоре о погледу јунака који говоре. И у том њиховом погледу се види њихова реакција, њихов однос према некоме, нечијој ријечи или према некој ситуацији. Сви ови глаголи, као и глаголи неких других класа који овдје нису навођени, готово редовно служе Бранку Ћопићу остваривању хумора, хуморних ликова и атмосфере у којој се крећу и разговарају његови јунаци. И резултати овог рада, дакле, свједоче о значају који има језик у Ћопићевом књижевном дјелу.

ВУКОВСКА ЛИНИЈА У ЈЕЗИКУ КОЧИЋЕВЕ И ЋОПИЋЕВЕ ПРОЗЕ

Петар Кочић и Бранко Ћопић спадају у српске књижевне класике двадесетог вијека – Кочић из прве двије деценије, а Ћопић од средине двадесетог вијека па до смрти. Оба писца и данас се радо читају, а књижевна наука не пропушта да укаже на изузетан језик у њиховом дјелу. Чак је својевремено и Александар Белић језик ових писаца, са још неколицином других српских писаца из БиХ, посебно истакао пишући о богатству и љепоти српског језика које доносе босанскохерцеговачки писци захватајући из народног врела: „Сетимо се живописног Кочићевог језика, Шантићеве поезије, концизности Андрићеве прозе, поетичности Ћопићева језика. Колико у њих има свежине, непосредног осећања народних језичких особина!“ (Белић 1949, 8)⁸⁷. У овом чланку Александар Белић, поздрављајући покретање првог часописа за језичка питања у Босни и Херцеговини, износи, боље рећи – понавља, и своје виђење изграђивања српског књижевног (стандардног) језика: добри писци уносе у своја дјела језичко благо из народног језика и саображавајући га правилима књижевног језика увећавају потенцијал књижевног језика. Заслуга је Кочићева и Ћопићева, сматра Белић, у томе велика. Познато је, такође, и колико се Кочић ангажовао у борби за очување чистоте српског језика, у својим списима и у саборским дискусијама⁸⁸. Говорећи о изграђеном српском књижевном језику, какав је био у првим деценијама двадесетог вијека, а познат под именом „београдски стил“, Белић каже и ово: „Можда би се београдски стил могао још боље негативно окарактерисати: као недостатак укоченог и укалупљеног. Али, што је најважније и што треба нарочито истаћи, несумњив је факат да се та многостручност развитка, оличена у разли-

⁸⁷ Потврде Белићевих високих оцјена о језику Бранка Ћопића могу се наћи и у новијим монографијама о његовом језику Тешановић 2003 и Влаисављевић 2003.

⁸⁸ В. овде рад М. Ковачевића 2013 и наведену литературу. О Кочићевој борби за српски језик у контексту стогодишњег српско-хрватског језичког заједништва говори се у раду Реметић 2009.

читим стиливима београдским, држи општих линија које се огледају у Вукову књижевном језику. Све је као код Вука, па ипак друкчије. Али то 'друкчије' не иде на уштрб лепоте и правилности нашег општег књижевног језика, него се креће ка новим висинама и лепотама које су се већ у заметку криле у Вукову књижевном језику“ (Белић 1940)⁸⁹. Негдје су ти замеци новог дошли више до изражаја, негдје уз све те расцвјетале заметке новог није слабила општа линија Вуковог књижевног језика. Чини ми се да у језику Кочићеве и Ћопићеве прозе управо тако: уз све то ново што се може наћи у језичком обликовању прозе, јасно се истичу линије које воде Вуковом језику.

Вуковску линију у Кочићевој и Ћопићевој прози препознаје и књижевна критика, мада је увијек тако и не именује. У новије вријеме о језику у Ћопићевим књижевним дјелима пишу се расправе, а језик Кочићеве прозе одавно је запажен. Треба рећи и ово: о Кочићу је мало ко проговорио да није скренуо пажњу на његов језик. Тако Јован Дучић мисли да је тек Кочић успио да напише истински новелу о сеоском животу (уз Ћипика), да наслика сељака, а за то му је било потребно и да у томе опису зна језик подобан теми, да његови јунаци морају говорити својим језиком. У свијести Кочићевог сељака је српска судбина од Косовске погибије, бунт, спремност за освету и све то спојено с народним епом. „И цела изградња реченице Кочићевог човека сведочи колико је његов крај духовно близак епским пределима нашег источног краја, према Дурмитору“. Истиче Дучић и „дубоки народњачки нагласак у његовом причању о јунацима и манијацима, бунтовним сањалицама и донкихотским карактерима, као Симеона Рудара и његовог друштва“ (Дучић, 6), па закључује: „Приповедач села мора, дакле, да свог сељака проучи најпре у његовој изворној чистоти типа. Значи без паразитских елемената у његовом духу, припремљених касарном и школом. И да сељаку не даје страсти које нису сељачке, нити у уста ставља речи којима сељак уопште не говори. Иначе тај сељак испада идеализиран као у причању Жорж Сандове, или стилизован као у романима Џорџ Елиот: дакле мало другачији него грађанин, али потпуно другачији него сељак“ (Дучић, 9). Овдје је zgodно подсјетити се на један детаљ који Љубомир Зуковић наводи, а који иде у прилог тврдњи да се Кочић држао родног краја и народног живота у њему. Наиме, у једном писму брату наш писац тражи да му овај записује догађаје и доживљаје из њиховог краја: „Ти само напиши како сељаци говоре и како о чему суде, како се куну...а друго ће бити моја ствар... Ти само напиши како се говори па онда мени пошаљи“, цитира Зуковић и не пропушта да

⁸⁹ Има доста сличности са овим у Кочићевом тексту *За српски језик* из 1912, из кога се при крају овог рада наводи цитат.

каже да су ове ријечи готово идентичне ријечима које Вук пише својим познаницима да му биљеже народне приче, особито из Херцеговине и из Босне (Зуковић 2009: 290)⁹⁰.

У наставку рада показашу нека својства језика прозних дјела ових писаца, имајући наравно у виду чињеницу да су стварали у периодима чије десне границе дијели више од пола вијека. У образложењу циља овог рада згодно је послужити се поменутом Белићевом оцјеном београдског стила – истицањем чега тај стил нема. Да видимо дакле, да ли, можда, у језику наших писаца *нема* неких језичких карактеристика које су својствене савременом српском стандардном језику, да дух народног језика није окаменио њихов књижевни језик, да вуковска линија у језику не значи заустављање развоја језика? За почетак је добро навести бар и малене изводе из књижевног дјела наших класика.

[1]

1. Кобна је јесен на прагу, а зима се ледена примиче, па је тешко самотном чељадету зиму презимити, дугу, планинску зиму, кад оштра мећава бијесно звижди око смрзнутих, јелових брвана малене зградице из које се шири јак мирис сува цвијећа и увелих, миришљивих, јабука и крушака; кад чврсте младе смрчике, засуте бијелим, дебелим ињем, од љуте студени пуцају; кад испод планине гладни и бијесни вуци урличу, па кад се човјек, од страха и студени, у жилама крв леди, а у костима срж смрзава. Тешко је самовати планинском чељадету, тешко, претешко. ... Прије и у гору и у воду него натраг! волим да ме бијесни вуци на комадиће истргају него да ме се његова рука дотакне! – писну и, уплаканих, трњинасто модрих очију, свијетло плаве, замршене косе и уздрхталих усана, суну у влажну, узбуђену, ледену маглу, из које још за часак *допираше* мекан звекет гerdана и испрекидано пригушено јецање уцвијељеног, пониженог женског срца (П. Кочић, *Кроз маглу*).

Ишао сам једном узвишицом. Испод мене, на десну руку, измеђ двије окомите низбрице, шуми поток. Неоклен су чу слаб, нејачак узвик, па га брзо нестаете. Изумрије у нијемој, леденој тишини, слијевајући се са жалобитним поточним шумом, који, можда, *туговаше* за изумрлим животом, или у својим уједначеним, многим срцу неразумљивим, звуцима *пјеваше* вјечиту пјесму (П. Кочић, *Код Марканова точка*).

⁹⁰ Треба рећи да је прије неколико деценија објављена једна класична монографија о језику Петра Кочића (Шипка 1987). Истина, ту нису обрађени сви језички нивои.

Сунце се лагано помаљало иза планинских врхунаца, који још уморно *почиваху* у прозачном јутарњем сумраку. Један тренутак – па се све обли у бјеличастој свјетлости! Све трепти, прелива се. Само, тамо далеко испод планина у присојима, трепери магличасто, тиморно плаветнило. Све се диже, буди, све се пуши као врућа крв, одише снагом, свјежином. (П. Кочић, *Јаблан*).

Светковина и зборова код цркава и манастира клонио се као живе ватре, јер се ту много причало и бесједило о његовој страховитој погибији и удесу. Кад би помислио на те зборове и светковине, душа би му потајно пропиштала, јер се на њима не блијеште више токе и илике са витких и врских Кнежевића, не праште пећанке њихове, не бјеласају се у лепршању широке бошче, нити звекћу меко и уједначено дуги гerdани са једрих и наочитих снаха и дјевојака, које задихано разносе по збору, од сопре до сопре, части кумовима и пријатељима (П. Кочић. *Кроз мећаву*)

2. Стојим тако у обасјаној ноћи, пред хладњикавим неземаљским видиком какви се јављају само у сну, помало је и страшно и тужно ... Даље се или не може или се не иде, ако већ путник није будала и »вантазија«, што би казао мој дјед, предобри душевни старац чија ме љубав грије и овдје, на овој опасној граници гдје се кида са земљом и тврдим свакодневним животом. ... И како тада, тако и до данашњег дана: стојим распет између смирене дједове ватрице, која постојано горуцка у тамној долини, и страшног бљештавог мјесечевог пожара, хладног и невјерног, који расте над хоризонтом и силовито вуче у непознато (Б. Ћопић, *Башта сљезове боје; Поход на мјесецу*).

Ношени зеленом поплавом лjeta, ми смо једрили низ потоке, шуме и сјенокосе, остављајући наш таван потопљен у сјенке и тишину, али с првим јесењим кишама, ево нас, истраживача, да поновимо пређене путеве нас, старих. Тако смо, из јесени у јесен, уз куцкање кише по етерниту, лагано расли и продирали напријед. Са поломљених алатки прелазили смо на ратне дописнице и обична писма, откривали ријетку љубавну пошту и забезекнути стајали пред неким новим и нама непознатим, луцкастим и дјетињастим, нашим очевима, теткама, ујацима (Б. Ћопић, *Башта сљезове боје; Дјечак с тавана*).

Истом ти, једног дана, рат већ готов. Јовандека опет стоји крај свог дрвљеника, гдје га је затекла објава војне и још се увијек досјећа шта ли је оно почео размишљати о рату. Шта? Није честито ни за-

почео, а оно све прошло. Извукла га драга леђа, издржала рођена старка руске топовске салве, и козачке јурише, и дванаест офанзива на Сочи – читаве четири ратне године. а да је било по Јовандекиној глави и памеести – збогом дико! – нек сам ђаво зна шта би се с њим догодило (*Доживљаји Николетине Бурсаћа*).

Наведени одломци свједоче о два по много чему различита крајишка писца: тужно-горопадни Кочић и сјетно-шаливи Ћопић. Ипак, њихово дјело чврсто повезују заједнички крајишки завичај као свијет њиховог књижевног дјела, а још више нити које су изведене из вуковске ризнице српске књижевности и српског језика. Снага њихова књижевна је у њиховом језику, у владању богатством тог завичајног језика, који везују неизбројне нити са језиком народне књижевности, да кажемо мало упрошћено – са српским књижевним језиком. Њихово умијеће приповиједања о завичају, о селу, српском сељаку из Крајине темели се у њиховом владању српским језиком, народним и књижевним. А оно што је у томе важно јесте да они изграђују свој књижевни језик брижљиво чувајући непосредну везу с народним језиком.

Петар Кочић и Бранко Ћопић потичу из краја гдје се његовала народна традиција, гдје се пјевала народна јуначка пјесма и кроз њу надомјештала срећнија судбина. Уз православље, народна традиција и јуначка пјесма биле су најјачи стубови српске националне свијести. А оба су одрастали у таквој средини. Петар Кочић је своје приче давао у уста земљацима, неке најзначајније су испричане уз казан, а казан је присутан и у неким Ћопићевим причама. Уз казан се ствара посебна атмосфера, узима се залет за причање, како би рекао Давор Миличевић (2009). Ту се претресају сви актуелни догађаји, ту се прича и пјева о славној српској прошлости. Кочић је своје јунаке прилагодио новим условма. С Турцима највише ратује Симеун Ђак, наравно – уз казан и све слажући у духу наше јуначке пјесме, уз преузимање многих стихова и фраза из ње. Али Симеун је, као човјек вичан књижи, позван и да каже нешто о српској славној прошлости прије погибије на Косову пољу, да помене славне Немањиће и њихове бројне намастире. С новим освајачима боре се нови јунаци – Давид Штрбац и станари Црне куће у Бањој Луци. Међутим, остало је и самом стаситом Кочићу да проговори и гласно и емоционално. Да опише љепоту крајишких момака и дјевојака, љепоту и несрећу изазвану најчешће страним завојевачима, љепоту и величину крајишких гора; њих као да супротставља окупатору⁹¹.

⁹¹ Природи и таленту Петра Кочића одговарао је правац у књижевности који је био нарочито актуелан у Бечу у вријеме његовог студирања на тамо-

Петар Кочић је умирао, а Бранко Ћопић се родио на прагу слободе. Зато он није створио јунаке који би осветили Косово, иако и његов поглед додају и до Косова. И он је, усталом, старијим читао из јуначких пјесмарица, око његове куће се врзмају и хајдуци, али у госте долазе и солунски добровољци. Ипак, Ћопић најљепше приче прича кад се смјести у топло крило побожног и честитог дједа Раде. Као што су били у крилу народне традиције, тако су наши писци били и у сталној вези с народним језиком и народном јуначком пјесмом, на којима је Вук заснивао српски књижевни језик. Као што су се стваралачки односили према народном предању у својим дјелима, тако су се стваралачки односили према народном језику. Могао је у младости Бранко Ћопић много шта чути у свом подгрмечком крају, али много тога је настало у његовој језичкој радионици. Тек тако смо добили тај искрави језик за који би се могло рећи оно Белићево: све је као код Вука, а ништа није исто.

Овдје наведени краћи изводи из Кочићевих и Ћопићевих дјела убједљиво свједоче о књижевном изразу ових писаца. Нису мање занимљиви ни дијалози у којим се одсликава ријеч њихових јунака – крајишких сељака (в. нешто о томе код Кочића у раду Танасић 2009). Може се поставити питање – да ли је њихова књижевност изгубила тиме што су они тако чврсто везани за народну традицију и народни језик? Никако. Кад би тако било, њих данас не би ни било међу значајним српским писцима. А њима се враћају књижевни историчари, али их не напуштају ни читаоци. Можда се може поставити питање јесу ли наши Крајишници остали заробљеници народног језика свога краја и књижевног језика како га је уобличио Вук Стефановић Караџић, јесу ли они данас анахрони писци или писци којим се враћају само носталгичари и књижевни историчари? Одмах да кажемо – није тако. Они се оправдано сматрају творцима српског књижевног језика у своме времену. Показаћемо то на један посебан начин: поредећи савремени књижевни језик у неким елементима са језиком Петра Кочића и Бранка Ћопића.

Српски књижевни/стандардни језик, као и други језици, развија се и усавршава, што није непознато⁹². Тако се данас може навести велики број карактеристика којих он није имао на почетку двадесетог вијека, па ни средином тога вијека, у мјери у којој су присутне данас.

шњем универзитету; то је тзв. монументалистички стил, о чему се говори у раду Матовић 2009.

⁹² О развоју и усавршавању различитих језика говори се, на теоријском плану и уз примјере из неких европских језика у књизи Р. Будагова 1977. О развоју српског језика в. књигу Радовановић 1996 (ур.).

Између осталог, то су раст продуктивности пасивних конструкција, анонимизовање и имперсонализовање глаголских облика и реченичних структура, велика продуктивност номинализационих процеса и у вези с тим глаголских и придјевских именица, глаголског, али и придјевског декомпоновања; међу глаголским облицима посебно је наглашено повлачење имперфекта из употребе⁹³. Поставља се питање има ли шта од овога и у језику књижевног дјела Петра Кочића и Бранка Ћопића.

Кочић, да пођемо од њега као старијег писца, показује једну особину која није својствена савременом српском језику, па и кад је покриједи књижевноумјетнички стил. То је употреба имперфекта у његовим приповијеткама. Присутни су облици овог специфичног глаголског облика и у овдје наведеним одломцима. То је нешто што га веже са вуковском традицијом, имперфекат је присутан у народној књижевности. Кочић га вјешто користи, он ту није намјештен.

Наведено је да је једна од карактеристика савременог стандардног језика и пораст фреквенције безличних реченица. Треба рећи да се језик Петра Кочића и Бранка Ћопића не супротставља савременом српском језику по принципу има/нема. И код ових писаца безличне реченице се јављају, уосталом као и у народним говорима, па и у говорима Босанске крајине. Овдје ћемо навести неколико примјера из дјела ових писаца са безличним реченицама.

[2]

1. Зар је баш до тога дошло? (П. Кочић, Гроб Слатке Душе).
2. Кад их гођ погледам, дође ми тешко (П. Кочић, Јелике и оморике).
3. Већ се поче и смрачивати, а они не могоше краве продати (П. Кочић, Кроз мећаву).
4. И данас ми се чини да ми је то био најзадовољнији час у животу (П. Кочић, Мрачајски прото).
5. Сњијег поче гушће лепршати кад уђоше у планину, кроз коју им је ваљало пријећи и спустити се у поље (П. Кочић, Кроз мећаву).
6. Ако је ђекад тежаку и било криво у чаршији и на суду, било је криво и чаршилији на селу и планини ... (П. Кочић, Тежак).
7. Ни оне старе пјесне, ни оније' људи, ни оног весеља и шенлука, ни оног старог јунаштва... (П. Кочић, Зулум Сименуна Ђака).

⁹³ Радовановић 2007, 245. В. и Окука 2011.

8. Иако баш *није било тешко испасти* мудрији од Саве, старчић увријеђено пуше (Б. Ћопић, Башта слезове боје).
9. Нит ми *се причало* ни *запиткивало* о томе (Б. Ћопић, Башта слезове боје).
10. ... знају ли „они расипници“ (који то они?) како *је тешко* набавити добре грабље (Б. Ћопић, Башта слезове боје).
11. *Види се* да Вида нешто слатко сања (П. Кочић, Кроз свјетлост).
12. *Сједи се* око котла, помало *пије* и *прича*, да котлар не задријема (П. Кочић, Зулум Симеуна Ђака).
13. Они сами кажу да *се говори* како су ратовали с Турцима (П. Кочић, Змијање).
14. Тако *се*, овамо у нас тежака, *пјева* уз гусле, па ја сад подсигурно не знам (П. Кочић, Змијање).
15. То сам слуш’о *ђе* говоре стари људи, а и у пјесми *се пјева* како га је звао цар Лазар на Косову... (П. Кочић, Змијање).
16. Казив’о нам је кад је који светац; кад *се смије*, Бога молећи, *радити*, а кад *не смије* (П. Кочић, Гроб Слатеке Душе)⁹⁴.
17. Сат је био закључан у дједов сандук и на њега се *брзо и заборавило* ... (Б. Ћопић, Башта слезове боје).
18. Пекла се у нас ракија од неких раних шљива па *се* послом *зашло* и у ноћ (Б. Ћопић, Башта слезове боје).
19. Даље *се* или *не може* или *се не иде*, ако већ путник није будала ... (Б. Ћопић, Башта слезове боје).
20. *Пошло би се*, роде мој, али како ћеш заборавити све оно што си оставио широм подгрмечких села (Б. Ћопић, Башта слезове боје).
21. Дуге зимске вечери, *има се* времена, па дјед запео да свог имењака угони у вјеру (Б. Ћопић, Башта слезове боје).

Будући да тема овог рада нису безличне реченице, овдје нису ни наведени сви модели безличних реченица⁹⁵. Наведен је један број њих

⁹⁴ О безличним реченицама у језику Петра Кочића види Удовичић 2003. Она наводи да су ове обезличене реченице у језику Петра Кочића фреквентне (стр. 60).

⁹⁵ Потпун списак ових реченица код Петра Кочића може се наћи у раду Удовичић 2003.

ради илустрације изнесене тврдње да се такве реченице јављају код наших писаца. У првих десет примјера наведено је неколико различитих модела безличних реченица које не познају агенс. Такви модели су карактеристични и за народне говоре. У осталим примјерима је један модел безличне реченице која се издваја од свих других безличних реченица управо по томе што се у њеном вршењу увијек подразумијева учешће агенса, који се никад не исказује за то специјализованим средством, али се на њега може у реченици указивати⁹⁶. Овај модел, међу безличним реченицама издвојен и термилошки: *обезличена реченица* – јавља се често у Кочићевој и Ћопићевој прози, а такође и у народним говорима. Усудио бих се тврдити да се у погледу употребе ових реченица, у погледу њене позиције и начина употребе, наши писци најдиректније наслањају на нашу народну традицију. О томе лијепо свједочи претпоследњи примјер: у народним говорима често се користи оваква конструкција и кад је говорник истовремено агенс, кад жели да га анонимизује, да тако информацију измјести из простора личног, да је представи као уопштено. Умјесто да каже: *Пошао бих*, роде мој, али како *ћу заборавити* све оно што *сам оставио* широм подгрмечих села! – јунак своју унутрашњу борбу уопштава. Међутим, због анонимности агенса, овакве безличне конструкције су карактеристичне за савремени српски језик, за његове специјалне функционалне стилове које управо карактерише тенденција анонимизације агенса. Проза Петра Кочића и Бранка Ћопића у овом погледу одражава вуковску линију у нашем језику. Модел је присутан у народном и књижевном језику. У савременом српском језику, у специјалним стилима његовим, овај модел се пуни другим садржајима и има нешто другачију функцију: да се одређеној информацији да статус уопштеног и анонимизованог саопштења.

Интересантно је у свјетлу теме овога рада и питање исказивања пасивне дијатезе у приповијеткама Петра Кочића и Бранка Ћопића. Као што је познато, тај тип дијатезе у српском језику се исказује у оквиру рефлексивних конструкција и конструкција са трпним придјевом уз помоћни глагол у предикату. Навешћемо по неколико примјера таквих реченица.

[3]

1. Остаде сам са једним ожењеним сином, који неке године плати главом на сараорини, кад *се градила* теста од Бање Луке до Јајца (Гроб слатке душе).

⁹⁶ О тим реченицама говори се у радовима Ивић 1963, Радовановић 1971, Танасић 2004.

2. Док ко умре, одмах по старог Мију, да мртваца окупа и да код њега прешједи, док *се не укопа* (Гроб Слатке Душе).
3. ...како *се* вуруна споља *ложила*, турим оне паприке и пробијем пет-шест лончића на вуруни... (Мрачајски прото).
4. *Пекла се* код нас ракија од неких раних шљива па се послом зашло у ноћ (Б. Ћопић, Башта слезове боје).
5. И још је нешто било по чему *су се* поједине газдинске куће *знале* и *памтиле* ... (Б. Ћопић, Башта слезове боје).
6. У њој, каже, *списана је и запечаћена* судбина свега што живи и ходи по овој грешној и плачевној јудоли (П. Кочић, Ракијо мајко).
7. Стража је *побијена*, а оно је био балински мариветлук (П. Кочић, Мејдан Симеуна Ђака).
8. Течајем истраге јест али окривљеник првотни исказ из темеља преврнуо, бранећи се да су му празне качице навозито *подметнуте* од непознате особе дотично лица (П. Кочић, Суданија).
9. Свак се трудио да *буде запамћена* његова добра ријеч ... (Б. Ћопић, Пролом).
10. Дјевојка је приликом одступања *била рањена* у ногу, али како нико од наших није био у близини, она је и сама покушавала да се превије и заустави крв (Б. Ћопић, Доживљаји Николетине Бурсаћа).

Пасивне реченице, дакле, јављају се у прози Петра Кочића и Бранка Ћопића. Утисак је да се ипак чешће јављају рефлексивне конструкције од конструкција с трпним придјевом, што је опет у сагласју с вуковским моделом књижевног језика. За рефлексивне пасивне реченице важи правило да се у њима агенс не исказује, по чему су оне блиске обезличеним реченицама сличне форме, о којима је овдје било ријечи (види Танасић 2012: 60–72). Кад је посриједи пасивна реченица с трпним придјевом у саставу предиката, агенс се може исказати конструкцијом *од (стране) + генитив*. Ово је познато у нашој литератури и познато је да је та конструкција карактеристична за неке друге функционалне стилове, не и за књижевноумјетнички стил. Наравно, није искључена могућност њене појаве и у овоме стилу – кад за то постоје услови, кад се представља одговарајућа ситуација. Тако је и међу наведеним примјерима у једном случају исказана та агентивна конструкција. Ради се о *Суданији* Петра Кочића, гдје се управо представља судски процес. И ово није једини примјер – уп.: Суданији су данас предана

два приједлога: један *од стране господина државног* да се оптуженик, с обзиром на палиграп 315, ставка друга, кажњеног законика, што хоче завести у суд блудњу, казни, а други *од стране славне одбране*, да се данашња царска шједница и главна расправа одгоди... (Суданија). Ту Кочић подражава административно-правни стил и језик му је другачији. Поред ове конструкције, ту је много страних искварених ријечи или погрешно употријебљених српских ријечи. Аутор тако износи критику на рачун окупационих власти и назови интелектуалаца који су с њима дошли, који не знају српски језик, не знају да разговарају с народом. Тако Петар Кочић и својим књижевним дјелом подупиरे своју борбу за очување чистоте српског језика.

Дакле, и у погледу употребе пасивних конструкција Петар Кочић и Бранко Ћопић продужавају вуковску линију српскога језика. У њиховој прози се ове конструкције јављају, не много често, оне нису карактеристичне за њихов језик, али модел постоји. Њима је мјесто прије у другим функционалним стиливима савременог српског језика.

Кад је ријеч о девербативним именицама у Кочићевој и Ћопићевој прози, ситуација је слична оној с пасивним конструкцијама: такве именице се сусрећу. Навешћемо неколико примјера.

[4]

1. Налисмо нас четворица плоске, и један товар дадосмо логору на *увеселеније* (П. Кочић, Ракијо мајко).

2. Ништа се не чује, ништа се не осјећа, до њихово кратко, изнемогло *дисање*, и оно лагано, изнемогло *изумирање* вјетрова што трепери и клизи по снијежној бјелини око њих (П. Кочић, Кроз мећаву).

3. ...не бјеласају се у *лепришању* широке бошче, нити звекћу меко и уједначено дуги гerdани са једрих и наочитих снаха... (П. Кочић, Кроз мећаву).

4. Без много *причања*, он одмах узе у своје руке *дрварење*, *водарење* и *млинарење*, све те послове везане за пут, *рањење* и *кашњење*, за недоба и свако вријеме (Б. Ћопић, Башта слезове боје).

5. Једном тако уз кукурузово *брање*, накупи се у нашој кући читав буљук разних потукача (Б. Ћопић, Башта слезове боје)

6. по селу брзо пуче глас о необичној *краћи* (Б. Ћопић, Башта слезове боје).

Овдје наведени примјери свједоче о томе да се и у народном гово-

ру из завичаја наших писаца јављају девербативне именице: њима се означавају реалије из народног живота, што није страно нашим писцима. Једино први примјер не илуструје српски, већ црквенословенски језик, али Симеун Ђак, примјерено своме чину, убацује по коју ријеч и из тога језика. Наравно, нису девербативне именице у дјелима Кочића и Ђопића само оваквога типа, али ове су нам се учиниле погодне у овој прилици; оне собом свједоче о томе да српски језик народни, као и књижевни, познаје овај именички слој. Истина, именица није карактеристична за српски језик у мјери у којој је карактеристична, рецимо, за њемачки – што је и могло имати, и имало је, штетне посљедице по српски језик кад су га у службеној употреби уобличавали и користили аустроугарски беамтери. Зато није ни чудо што је Кочић упозорио: „Заблуда је произвољна тврдња оних полуписмених званичних створења која се у својој збуњености убише, доказујући, како је српски језик сиромашан у тачним ознакама за поједине појмове, како је неразвијен, како се њиме не може све тачно и прецизно изразити. Ово је мишљење из основа погрешно. Треба само отворити дјела Слободана Јовановића, па ће се одмах видјети какве се све тешке ствари могу изразити српским језиком, и то сасвим јасно, прецизно и логично. Само једно треба имати стално на уму, да је снага српскога језика у *глаголу*, а не у *именици* која је битна особина немачког језика. Поред осталог неразумијевања, и ово незнање и не осјећање основних особина српског и немачког језика доводи до најнакараднијих кованица⁹⁷, доводи до варварства и порабоћивања нашег великог, силног, сјајног и слободног језика“ (Кочић 1912: 227)⁹⁸.

⁹⁷ Какав је то језик који су у БиХ донијели званичници аустроугарске окупационе власти, добро говори и ова Кочићева оцјена изнесена у истом чланку: „Утицај нове управе и њених установа на наш језик тако је штетан и тако очигледан да морамо страховати, да нам се наш красни језик, најљепши међу словенским језицима, сасвим не исквари, не изблиједи, не изгуби сву ону своју кристалну јасност и љупку звучност којој готово равне нема. Ми смо добили у књигама, у новинама, законима, наредбама, по школама и по судовима некакав језик који стоји у врло лабавој, често пута ни у каквој, вези са живим народним говором. То је једна одурна српскохрватска наказа, тешка и усиљена, много пута потпуно неразумљива, без гипкости, еластичности и звучности, тих битних особина нашег крепког језика. То је језик као наш, а није наш. Наше су ријечи, али језик није наш. Из тог језика не провејава дух и не бије мирис нашег језика, то није језик који смо научили са мајчиних усана, то није богодани језик народних умотворина, пјесама и приповједака, којима је тако богата наша отаџбина“ (Кочић 1912: 222) – да не наводим даље, јер најбоље би било овдје навести цео Кочићев чланак.

⁹⁸ Интересантно је да су Кочићеву оцјену о глаголском карактеру српског језика потврдила новија истраживања. Тако Б. Тошовић наводи податке на основу већег корпуса за руски језик по којима се и овај језик одликује глаголичношћу, глагол долази одмах иза именице. На ограниченијем корпусу српског

Наравно, није Кочић против именице, па ни девербативне, има она мјесто и у књижевном дјелу и он је знао пронаћи то мјесто, о чему нека посвједочи и овај мали цитат „Како се је угодно и пријатно одмари иза голицавог, сладосног умора, на милој мушкој руци, кад око тебе миришу јабуке, крушке, суво, скорушено цвијеће, а на двору се прелијева мјесечина по блиставом, окорјелом снијегу!... Опет *грљење*, *љубљење*, *стегање*, *грижење*; опет *дрхтање*, заносно *дрхтање*, *дрхтање* без свијести; опет меки, слатки звуци, звуци које уво не чује... (П. Кочић, Кроз маглу). Овдје је Кочић остварио ефекат који се поступком деглаголизације остварује у поезији⁹⁹. Наравно, девербативне именице у другим функционалним стиливима имају и другачију функцију, о чему, уосталом, могу посвједочити и Кочићеви публицистички текстови. Колико је Петар Кочић познавао језичку проблематику о којој пише у овом чланку, говори и то што упућује на језик Слободана Јовановића кад треба показати могућности српског језика у другим, некњижевним употребама, његову вишефункционалност, кад се њиме исказују другачији, апстрактни садржаји¹⁰⁰.

На крају, све се може свести на неколико једноставних констатација. Тајну високог мјеста које заузимају у српској књижевности Петар Кочић и Бранко Ћопић треба тражити и у њиховој непрекидној вези са српском народном традицијом и језиком Босанске крајине, из које су поникли, а која је била натоплена народном јуначком пјесмом. Ту су они тражили и мотиве и књижевне јунаке за своја дјела, а онда и језичка средства за књижевно стварање. Петар Кочић је имао још један разлог за то: био је забринут за судбину српског језика гледајући свакодневно његово кварење и загађивање које су вршили представници нових окупационих власти – од сваке администрације до школе. Наравно, то им је била само полазна позиција: одржавање сталне везе са народном традицијом и језиком свога краја, са српском народном књижевношћу. Али то није био и крај њиховог језичког стваралаштва: они нису тежили да пишу језиком из Вукова времена, већ вуковским језиком, гдје је све као код Вука, а све другачије. Јер, „Народни језик наш није само

језика показало се исто: глаголи долазе по фреквенцији одмах иза именице, а у књижевноумјетничком стилу разлика између ове двије лексичке категорије смањује се у односу на просјек, у разговорном стилу разлика је још мања (Тошовић 1995: 17–29).

⁹⁹ Види о појму деглаголизације Тошовић 1995: 356–357.

¹⁰⁰ А да је језик Слободана Јовановића у том погледу узоран, посвједочио је тридесетак година касније и Александар Белић убрајајући овог знаменитог српског интелектуалца међу творце београдског стила, под чим се подразумева виши ниво изграђеног полифункционалног српског језика.

почетак и основица књижевног језика нашег. Он је стални пратилац његов. Онако као што се други књижевни језици богате језиком старије књижевности као француски или талијански, наш се књижевни јек богати народним језиком, тим вечитим и непресушним извором његове свежине и његове лепоте. То је једно од основних начела Караџићевих које је ушло у срж костију и у крв целог организма нашег књижевног језика.“ (Белић 1935). Није, дакле, вуковска линија у дјелима Петра Кочића и Бранка Ћопића нешто што их је учинило заробљеницима једне идеје, већ је представљала пут и начин да из непресушног народног врела узимају и у властитој језичкој радионици изграђују језик дјела трајне вриједности, а истовремено да дају допринос изграђивању и усавршавању српског књижевног језика на вуковским начелима.

УПОТРЕБА ВЕЗНИКА *НАКОН ШТО* У ЈЕЗИКУ СРПСКИХ ПИСАЦА

Везници служе, познато је, као најпрецизније средство за успостављање значењских односа међу клаузама у сложеној реченици. Тако је и са везницима временских зависнослужених реченица. Познато је и да се систем везника у српском језику мијења, и то у правцу његовог усложњавања; све из потребе да се различите нијансе значењских односа међу клаузама што прецизније искажу. Тако у великој граматици српског језика од Михаила Стевановића нећемо наћи везник *након што* међу везницима са значењем постериорности, мада је он у литератури познат већ дуже вријеме. Статус овог везника доскора је био дискутабилан у српском стандардном језику. Сматран је за одлику западне варијанте српскохрватског језика или за кроатизам. Вјероватно (и) зато се он не наводи у великој Стевановићевој граматици. Помиње га Милорад Радовановић у својој докторској дисертацији као везничко рјешење при извођењу дубинске структуре предлошко-падежних конструкција с девербативним именицама које имају значење постериорности, с напоменом да овај везник, као и предлог *након*, представља „доследно обележје ‘западне’ варијанте српскохрватског језика“ (Радовановић 1977: 107).

У раду ће се посматрати употреба везника *након што* у језику српских писаца двадесетог вијека с циљем да се утврди колико је његово присуство у српској књижевности с обзиром на географске и временске моменте. Другим ријечима, потражиће се одговор на питање има ли и колике разлике међу српским писцима из западних и источних дијелова српског језичког простора у погледу његове употребе и има ли разлике међу дјелима с обзиром на вријеме њихова настанка. Одговор на ово питање биће показатељ тога да ли овај везник и у којој мјери представља интеграциону црту српског језика.

Везник *након што* у зависној сложеној реченици има значење временске постериорности радње управне клаузе, заједно с везницима *кад*, *пошто*, *чим*, *док*, *само/тек што*, од којих неки имају искључиво

такво значење, неки једно од могућих кад су временски употријебљени. Он спада у сложене везнике и у његовом саставу се јавља и предлог *након*, који са именицом у генитиву има временско значење. Зато је, кад се говори о овоме везнику, нужно видјети и какав статус има предлог *након* и како се према њему односи наша граматичка литература. М. Стевановић у поглављу о синтакси генитива наводи предлог *након* уз тај падеж; он га не обиљежава варијантски, третира га равноправно с предлогом *посл(иј)е*. Помиње се и у средњошколаској граматици (Станојчић и Поповић 284), а такође, наводи се и у нормативној граматици (Пипер и Клајн 2014: 334)¹⁰¹.

Као што је већ напомињано, употребу везника *након* што треба посматрати у поређењу с употребом временске предлошко-падежне конструкције *након* + *генитив*, што и чине неки од навођених аутора. Предлог *након* забиљежен је и у српским средњовјековним документима. Најстарија потврда која нам је засад позната јесте из Повеље краља Радослава Дубровчанима 1234. године: *након* мене, а јавља се и у писму Радослава Павловића, српског господара са источних предјела Босне, писаном 1442. године: *након* преминућа госпође Тодоре (наведено према данашњем начину писања). Добро је познато у науци да се језик и писмо у средњовјековној Босни ни у чему битном не разликују од језика и писма коришћених на двору Немањића.

Код Вука је тај предлог забиљежен већ у његовом *Српском рјечнику* из 1818. Наводи се само облик *наком*: Наком себе спомен оставити. У издању из 1852. наводи се и облик *након*, с ознаком у Дубр.[овнику] и упућује на лик *наком*. Из старијег периода наше књижевности лик *наком* се сусреће и код П. П. Његоша и М. Ђ. Милићевића. Новији речници за лик *наком* истичу да је покрајински и застарио. Најновији, једнотомни речник Матице српске наводи само предлог *након*.

Овдје ће се прво навести примјери с овим предлогом из дјела српских писаца двадесетог вијека

[1]

Мица умре без порода. Алка остави *након* себе диван пород. (Ј. Игњатовић, Две приповетке, Аск, 84). Илија се примири *након* тога. (Ћипико, Пауци Аск, 52) Поврати се *након* неколико мјесеци и по себи намјести трговину; понајвише продаваше ситнеж и

¹⁰¹ Треба рећи да је и у новије вријеме било оспоравања нормативног статуса предлога *након* и везника *након* што у српском језику; таква оспоравања одбацио је Е. Фекете у свом језичком савјетнику (Фекете 2006: 129–131).

сељачке потркушице, .. (И. Ћипико, Пауци; За крухом, Аск, 87). *Иза* неколико дана, наставши живу воду, морали су повише колена у води стајати цео божји дан, а кад их *након* петнаест дана исплатише, погледавши у пребројани новац, очи им се у чуду сукобише: пара беше мање но се надаху (И. Ћипико, Приповетке, Аск, 132).

Бог ће све на добро управити! — рекао би најпослије кнез, *након* дугог размишљања. (Симо Матавуљ, Бакоња фра Брне, Аск, 6) *Након* њекијех педесет корака пуче тратина, а на њезину крају, иза два реда високијех стабала, издигли се прави вилински двори. (Симо Матавуљ, Бакоња фра Брне, Аск 24). Зар не би љепше било да се *након* мене прича, што ни за кога: (Симо Матавуљ, Ускок, Аск 35). Једва већ, *након* дебелог сата промоли се други крај на отвору ране. (Симо Матавуљ, Ускок Јанко, Аск 60).

Крајем лета *након* две године после овога спушташе се низ Вардар кроз Демир-Капију караван са призренским трговцима. (Григорије Божовић, Косовске приче, Аск, 4).

Две године *након* тога, 19. априла 1882, умро је Чарлс Дарвин. (М. Миланковић, Кроз царство науке Аск, 303).

И *након* свега, после борбе својске, //Црви се сада о лешине боре (Сима Пандуревић, Песме, Аск, 137).

И ето, *након* толиког ишчекивања, *након* толиког страховања, догодило се да ме, онако исцрпена од дугих узбуђења и од пробде-вене ноћи, током представе мало-помало сасвим преузео умор (В. Десница, Прољећа Ивана Галеба, Аск, 86).

Баба Совија, први пут *након* четири године, покуша да исправи леђа и послушну. (Б. Ћопић Башта слезове боје, Аск, 150).

ОвOME пак нисам могао причати све те ствари о перу, лукави маторко би зачас смислио нешто исто тако подесно, навео би нешто из Старог завета, па бих ипак *након* расправе и надмудривања морао напустити свој топли брлог ради тога бројања. (Д. Ненадић, Доротеј, Аск, 66).

Након извесног времена зачу дубоки уздах: (М. Капор, Најбоље године, аск, 142) Ускоро, *након* почетног одушевљења, гинеколог поче да склања у ормар скупља пића, вискије и коњаке,... (М. Капор, Најбоље године, Аск, 184).

Али већ *након* неколико тренутака њен страх прерасте у сажаљење. (Гроздана Олујић, Небеска река и друге бајке, Аск, 10). Тако, први

пут, након одласка из планине у сну виде своју жену, децу и дом (Гроздана Олујић, Седефна ружа и друге бајке, Аск, 17).

У отвореном камину испред њега пуцкета грабовина, баш као у романима руских класика, које је покатакд читао *након* корицења, а кроз три прозора, са три стране брвнаре, источне, јужне и западне, у топлу просторију у таласима надире зимско бљештавило. (Р. Павловић, Небесници, 10) И неписмени – додао је *након* краћег размишљања – да не могу ни причати ни написати шта су видјели (Р. Павловић, Громада, 91).

Тако је, на пример, у првој верзији *Нечисте крви* звезда метнута *након* уводног описа Софкине куће (Новица Петковић, Два српска романа, Аск, 21). Посебно је интересно што се Куленовић, *након* свег свог поетског искуства, опет вратио сонету (Новица Петковић, Словенске пчеле у грачаници, Аск, 102). Само су му и *након* смрти расли тешки сиједи бркови (Рајко Петров Ного, Јечам и калопер, Nmlibris, 14). *Након* Брозове смрти Јованка се иселила, и кућа је петнаест година била ненастањена (Љ. Симовић, Гуске у магли, 124).

Да се запазити да се предлог *након* јавља код писаца старијих и млађих генерација. Међутим, запажа се и да је његова фреквенција у српских писаца врло мала¹⁰²: свега неколико дела има више од десет примјера с овим предлогом – то су дјела Симе Матавуља и Владимира Деснице. Иво Ћипико има знатно мање испод десет примјера у својим овдје анализираним дјелима¹⁰³: у *Пауцима* свега три, а у приповијетка-

¹⁰² Претражена је електронска библиотека Учитељског факултета у Београду. „Дигитална едиција Антологија *српске књижевности* има преко 130 дела народне, старе и нове књижевности доступних за преузимање преко интернета: од средњовековних житија српских светаца и народне поезије и прозе, преко најзначајнијих дела књижевности XVIII и XIX века, до изузетних остварења с почетка XX века која нису под ауторским правима и важних савремених књижевних дела за чије су објављивање у овој едицији право дали сами аутори. ...“ [...] „Захваљујемо што су дали дозволу за бесплатно објављивање дела у овој дигиталној едицији: Задужбини Милоша Црњанског и Задужбини Бранка Ћопића, те књижевницима Светлани Велмар-Јанковић, Гроздани Олујић, Добрици Ћосићу, Добрилу Ненадићу, Љубомиру Симовићу, Љубивоју Ршумовићу, Милосаву Тешићу, Жарку Требјешанину, Миодрагу Павловићу, Бранки Лалић, наследници ауторских права Ивана В. Лалића и Марини Петковић, наследници ауторских права Новице Петковића“ (из уводног текста). За потребе овог рада нису претраживана сва дела старе и народне књижевности. Једино дела Љубомира Симовића и Ранка Павловића нису из ове библиотеке, а анализирају се заједно делима из ње.

¹⁰³ Предлог *након* забиљежила је у Ћипиковом роману „За крухом“ и Бранислава Ром и истакла да се јавља често [укупно 13 пута – С. Т.] и да је „обич-

ма (из ове библиотеке) само један примјер. Напомињем да су то писци са западних крајева српског простора. Неки писци поријеклом из западних крајева не употребљавају овај предлог, баш као што важи и за неке писце са источне половине српског језичког простора¹⁰⁴; то су Петар Кочић, Бранко Ћопић и Иво Андрић, који су живјели у Београду, такође не користе овај предлог; пронађен је само један Ћопићев примјер у *Башти слезове боје* (од неколико дјела у прегледаном корпусу Аск). Иво Андрић у дјелима из зрелог стваралачког доба не користи предлог *након*: у дјелима *Проклета авлија*, *На Дрини ћуприја* и *Травничка хроника* није пронађен ниједан примјер¹⁰⁵. Сви они знатно чешће користе предлог *послије*. Исто важи и за нешто млађег писца Мому Капора из Сарајева, који је од студентских дана живио у Београду: свега неколико примјера има с тим предлогом, као што је и у књизи Р. П. Нога, који је из Сарајева прешао у Београд осамдесетих година прошлог вијека. Нешто већу фреквенцију има овај предлог у књигама Новице Петковића, који је завршио студије и проживио двадесетак година у Сарајеву¹⁰⁶, али се и код њега много више јавља предлог/прилог *после*. Свега један примјер ове конструкције налази се у књизи *Гуске у магли* Љубомира Симовића, а два примјера у *Доротеју* Добрила Ненадића. На основу увида у овај значајан корпус може се закључити да српски писци ријетко користе предлог *након*; то важи и за српску књижевност двадесетог вијека, без обзира на географски моменат: ова конструкција не представља диференцијалну црту српског језика писаца са западнијег подручја. Ипак и ријетки примјери употребе тог предлога код српских писаца друге половине двадесетог вијека са источног подручја (Д. Ненадић, Љ. Симовић, Н. Петковић, Г. Олујић, Д. Хамовић) упућују на закључак да се он шири у савременом српском језику и на књижевне текстове¹⁰⁷. Овдје је још значајно истаћи да сви писци код којих се у нешто значајнијем броју јавља предлог *након* знатно чешће користе предлог/прилог *пр(и)је*.

нија у нашим западним крајевима“, али је констатовала и „од сва три ова предлога [*иза*, *после*, *након*], у временској функцији је најфреквентнији *иза*“ (Ром 1969: 276).

¹⁰⁴ На овој страни само ријетки старији писци спорадично употребљавају тај предлог – Ј. Игњатовић и С. Пандуревић – по један примјер.

¹⁰⁵ Претраживан електронски корпус Бранка Тошовића.

¹⁰⁶ И писац поговора Петковићевој књизи *Словесне пчеле у Грачаници* Драган Хамовић је употребљава неколико пута овај предлог.

¹⁰⁷ И на основу извода из уводног текста Библиотеке Аск може се закључити да је у њој мање заступљена књижевност друге половине двадесетог вијека, што говори да она не нуди довољан корпус из тог периода за сигурније закључивање.

У језику савремене београдске штампе предлошко-падежна конструкција *након* + *генитив* се јавља често, што ћемо илустровати следећим примјерима.

[2]

Након пића добродошлице, уследили су свечана музика и огроман аплауз – у свадбени салон ушли су Игор у свечаном оделу и Ивана у белој венчаници, креатора из Београд (ВН 19. јул 2015. Е). И тако званично упловили у брачну луку *након* скоро три године љубави која се родила на студијама на Универзитету Бокони у Милану (ВН 19. јул 2015. Е). *Након* првог плеса, све окупљене је поздравио «Алегро бенд», који је ангажован на посебно инсистирање младенаца (ВН 19. јул 2015. Е). *Након* првог сата журке уз «Алегро бенд», микрофон је преузео Аца Пејовић... (ВН 19. јул 2015. Е). Жири ће *након* летње паузе наставити са радом у септембру (НИН 23. 7 2015. Е).

У језику савремене штампе, на источном дијелу српског говорног подручја, овај предлог је сасвим уобичајен. Треба рећи и да се паралелно с овим предлогом јавља и предлог *посл(и)је*, и не само он, што није ништа необично; често се у српском језику исто или блиско значење исказује помоћу више предлога. И поред тога предлог *након* је фреквентан.

Кад је ријеч о везнику *након што*, може се рећи да је он забиљежен у језику српских писаца двадесетог вијека. Следећи примјери илуструју такве случајеве.

[3]

Њихови се погледи укрстише; једно се другоме тужно осмјехну, и, *након што* им се зјенице засвијетлише, оборише их у исти мах к земљи – зближише се као нехотице. (И. Ћипико, Пауци Аск, 174) Младић се сјети слике *након што* се је повратио са свеучилишта. (И. Ћипико, Пауци Аск, 182).

Дакле, једног дана (тачније: једног поподнева), *након што* је одспавао сат или сат и по, устао је, овлашно се умио, обукао, и задио у цепић прслука свој патент филтер-цигаршпиц. (В. Десница, Прољећа Ивана Галеба, Аск, 221).

Да ли је прије четири деценије, приликом коричења, уопште завирио у књигу и да ли ју је прелистао *након што* је добио од локалног моћника? (Р. Павловић, Небесници, 13). *Након што* је почео да губи парнице, Берлускони је дословно пренеражен одлуком

суда у Милану, изјавио да је реч о правном безумљу ...(Милица Остојић, Поглед из Италије, Nmlibris, 148).

Након што би одржао здравицу и *пошто* би било изнесено послужење, силазили су на игралиште (Р. Павловић, Громада, 33)¹⁰⁸.

Ни ријечи више, мрмљао је док се, *након што* је упутио најсрдачније поздраве и жеље за дуг живот, потписивао на крају писма, читко, да Замјеник може лако прочитати свако слово и запамтити његово име и презиме. (Р. Павловић, Громада, 73).

Исто осјећање захвати домаћина и мајстора када се, *након што* се постави посљедњи цријеп на кров, прихвате чашица да наздраве срећном завршетку и пожеље здравље онима који ће живјети у будућој кући (Р. Павловић, Громада, 112). Не заборавимо, сједиште Византијске цркве и државе измјештено је ту 1204. *након што* су Константинопољ освојили браћа крсташи ... (Давор Миличевић, У огледалу српском, Београдска књига, 16; Nmlibris)

Везник *након што*¹⁰⁹ јавља се ријетко у дјелима писаца заступљених у електронској библиотеци Учитељског факултета. Чак је врло риједак код И. Ћипика – свега два примјера у *Пауцима*, код С. Матавуља се и не јавља (прегледана три романа у Аск), код В. Деснице свега један примјер. Сви они знатно чешће користе везник *пошто* – Ћипико 39 пута, Десница 35. То вриједи и за помињане писце који имају у дјелима везник *након што*, али и за писце који не употребљавају овај везник – Кочић, Ћопић, Црњански, Ћосић, С. Велмар Јанковић (све према Аск), као и за писце који су у овом раду помињани, а немају дјела у тој библиотеци – за помињана дјела Иве Андрића, за романе *Семољ гора*, *Семољ људи*, *Семољ земља* Мира Вуксановића (Nmlibris). Код неких писаца се нашао који примјер с предлогом *након*, а у посматраним дјелима нема везника *након што*, нпр. Д. Ненадић, Р. П. Ного, Н. Петковић (код последњег је врло фреквентна везник *пошто*). Очито се међу српским писцима током двадесетог вијека одржавало мишљење да тај везник није карактеристика српског језика. Чињеница да га нема ни код писаца с најзападнијег српског језичког подручја (Матавуљ, па и Дучић и Кочић, Ћопић) или се ријетко јавља (Ћипико, Десница) говори да су га они свјесно избјегавали и уважавали став српске језичке норме¹¹⁰. Околност да је везник *пошто* временом све више прелазио у

¹⁰⁸ Дјела Ранка Павловића у електронској верзији добио сам љубазношћу Јовице Ђурђића, српског pjesника из Опатије, Павловићевог пријатеља.

¹⁰⁹ О образовању овог везника говори се у раду Милоша Ковачевића (2011: 183).

¹¹⁰ Овај везник је Милош Московљевић прогласио за кроатизам, а, видјели

поље узрочности (више у раду Танасић 2013), са тим значењем, поред временског, јавља се, наравно, у језику српских писаца 20. вијека, а да је и везник *кад* поливалентан, није играла битнију улогу. Везник *након што* у српској књижевности није представљао црту дезинтеграције српског језика. Ипак, анализа ширег корпуса нешто би другачије говорила. На то нас упућује појава овог везника у језику бањалучког писца Ранка Павловића, који пише и посљедњих неколико деценија двадесетог вијека. То говори да се већ пред крај двадесетог вијека почиње да напушта чврсто правило о томе везнику као особини западне/хрватске варијанте српског језика, бар међу српским писцима који не живе у Србији.

Треба рећи да је било покушаја код српских писаца са западнијих подручја да се уведе други везник умјесто везника *након што*, са истим значењем. Прегледајући корпус електронске библиотеке Учитељског факултета (Аск), нашао сам неколико примјера са везницима *послије него* и *послије него што*, који су синонимни везнику *након што*.

[4]

а) Пође, *после него* се с Павлом споразумео, к Илији; наговара га, стављајући му пред очи срамоту на суду: људи ће му се у брк смејати, па кому ће најпосле шкодити? (Иво Ћипико, Приповетке. Аск, 104) *После него* би се наслушао песме ноћи у чесми, враћао би се ка капији. Мирно у ноћи леже зидине старог Сераја. (Иво Ћипико, Приповетке. Аск, 130). И тако, час *послије него што* смо умјетност одвојили и ослободили од своје личности, ето је опет, једним новим путем и на један нов начин, подвргавамо, потчињавамо, подређујемо себи, својој личности, и то на још ропскији начин... (В. Десница, Прољећа Ивана Галеба, Аск, 176) Мало *послије него* су га унијели у собу, извукао је однекуд скривену цигарету и припалио је (В. Десница, Прољећа Ивана Галеба, Аск, 253).

б) Тек *послије него* су измијенили неколико ријечи, хехаја ђипи (Ђуркин 110; Андрић, РМС) То би доиста била иронија судбине да кукавна стара заглави од бомбе *послије него* се онако чудно спасила заплетљаја пријева (Ђуркин 110; Десница).). Неко је љубоморан и пре него је постао заљубљен, а остао је љубоморан чак и *после него што* је био заљубљен (Ђуркин; Дучић: Антонић 2004,419).

...његове чете уђоше ми у Ниш и, *после него* опљачкаше Нишлије, проследише свој пут према Софији... (Ђуркин, 115).

смо, ни Стевановић га није унио у своју велику синтаксу.

Остајемо у вези и *после него што* клијент прихвати понуду ... (Ђуркин 113). Израелски борбени авион напао је данас рампе за испаливање ракета у појасу Газе, *после него што* је најмање шест ракета пало на југ (Ђуркин 114). Пошто се то десило *после него што* су ми умњаци порасли, хтјела сам да чујем шта наши стручњаци мисле (Ђуркин, 114).

Наведени су сви примјери који се јављају у прегледаним дјелима, Иве Ћипика и Владана Десница у корпусу Аск, а И. Антонић је пронашла тај везник код Јована Дучића¹¹¹, док је Веселина Ђуркин пронашла такав примјер код Андрића, али и више у другим стиливима; овдје је под б) дат само избор из њене грађе. Ивана Антонић напомиње да та везничка конструкција, иако је било спорадичних покушаја, није ушла у систем везника (помиње већ наведени примјер Ј. Дучића), мада „строго узевши, ни по чему није неграматична“ (Антонић 2004: 419), а Милош Ковачевић му пориче мјесто у везничком систему (2011: 185–186).¹¹² Као што се види, ову везничку конструкцију употребљавали су српски писци који потичу са западних крајева, што дозвољава да је то израз њихове жеље да нађу адекватну замјену за везник *након што*. Ипак су се они радије служили везником *пошто*, о чему говори и занемарљива фреквенција везника *послије (него) што*.

Овим везничком конструкцијом најподробније се бави Веселина Ђуркин у својој дисертацији (107–120). Истичући да је у њеном корпусу ова конструкција фреквентнија од везничке конструкције *након што* (стр. 120). Истина, и она ју је забиљежила највише у „грађи прикупљеној са интернет сајтова, махом са форума [... односно из] разговорног функционалног стила, тачније из његове писане реализације, док мањи број забиљежених примјера води поријекло из текстова публицистичког карактера (новински чланци, вијести“ (Ђуркин 2013: 115). Она објашњава појаву ових конструкција на сљедећи начин: „Настанак ове везничке јединице поред већ постојеће ... мотивисана је двјема чињеницама. Прва се тиче синонимског односа лексема *послије* и *након*, као и постојање, у језику изразито фреквентних, синонимских прилошких израза (приједлошко-замјеничког типа) у чијој творби управо уче-

¹¹¹ И Антонић (2004: 419) поводом овог Дучићевог примјера напомиње да је ријеч о писцу који „својом дијалекатском базом припада западнијем дијелу језичке територије“.

¹¹² Милош Ковачевић истиче да је Радосав Катичић уврстио тај везник (обје варијанте) у своју хрватску граматiku, без навођења примјера (Ковачевић 2011: 185). Ако их није нашао код других писаца, онда је разумљив његов поступак.

ствују. А друга има везе са повлачењем везника *пошто* из поља темпоралности у поље каузалности..." (Ђуркин 2013: 122).

У сваком случају, аутори текстова у којим се та везничка средства јављају тешко да су чешће били у ближој вези са књижевним дјелима у којим смо пронашли ријетке примјере њихове. Ипак, грађа у којој је В. Ђуркин нашла овај везник припада ближе језичкој периферији и остаје отворено питање да ли ће он ући у српски језик, наредо с везником *након што*, који данас припада везничком систему српског језика; у многим функционалним стиливима његовим се стабилизовао, а нормативно је такође већ регуларна његова јединица.

Другачија је ситуација у погледу употребе везника *након што* у језику штампе. У данашњој штампи, и у Србији, везник *након што* је сасвим обичан¹¹³. О томе свједоче и следећи примјери.

[5]

1. Мићуновић је поподне примљен на коронарну јединицу Ургентног центра у тешком стању *након што* је претрпео срчани удар. (ВН 24 7. 2015 Е¹¹⁴).

2. Турски ваздухопловни упади на територију на коју полаже права Грчка сада су много чешћи, *након што* се њихов број у протеклих неколико година смањио, а то резултира ваздушним конфронтацијама са грчким ваздухопловним снагама. (ВН 24 7. 2015 Е)

3. *Након што* је Бизмарк одбацио енглески предлог да Албанци на Берлинском конгресу, макар на маргинама, изнесу идеју стварања сопствене државе (Бизмарк је казао да су Албанци "турско питање") на Косову је одржана Прва призренска лига, на којој је премијер Британије, Бенџамин Дизраели, имао свог представника, конзула Харија Купера. (ВН 24 7. 2015 Е).

4. После педесет до сто дана *након што* су се испилели млади могу да лете. (П. 25. 7. 2015. Е; Раша Попов) .

5. Иако је купопродајни уговор о куповини 100 одсто капитала Делта Максија потписан још 3. марта ове године, а ступио на снагу тек крајем јула, *након што* је овдашња антимонополска коми-

¹¹³ В. Ђуркин је у вези с овим везником констатовала да га је забиљежила у свим функционалним стиливима, најфреквентнији је у специјалним стиливима, посебно у публицистичком, најмања фреквенција му је у књижевноумјетничком стилу (Ђуркин 2013: 121).

¹¹⁴ Велико или мало слово *е* каже да је примјер преузет из електронског издања.

сија одобрила ово преузимање, порез на капиталну добит плаћа се на крају фискалне године... (НИН 22. 9. 2011, 29).

6. Провео је шест месеци у затвору 1973. *након што* је ухваћен у возилу са 113 килограма експлозива... (НИН 22. 9. 2011, 61).

7. Лобсаг Сангај положио је заклетву као нови премијер тибетанског покрета у егзилу *након што* је далај лама у марту ове године објавио да се више неће бавити политиком, већ се посвећује духовном животу (НИН 11. 8. 2011, 63).

8. Очекујемо да, *након што* смо финансирали Коридор у северном и јужном делу, добијемо и послове који се финансирају из средстава Светске и Европске банке, ЈЕР би једноставно било коректно да добијемо ове деонице пошто смо доказали да и технолошки и финансијски можемо да носимо велике пројекте (НИН 28, 7. 2011, 73).

9. Исто важи и за спекулације да би и Електропривреда Србије могла да тражи ново поскупљење *након што* су два раста цена избегнута прошле године (НИН 21. 7. 2011, 23).

10. Према анкети коју је објавио љубљански Дневник, за наставак арбитраже, *након што* је Хрватска одлучила да иступили из споразума, изјаснило се 91,7 одсто грађана, а против је 5,4 одсто (ВН 2 8. 2015. Е).

11. *Након што* се породила, породица бебиног оца јој је узела ћерку, која је добила име Марго Бахман, и одгајила је у Немачкој (ВН 10. 8. 2015. Е Танјуг).

12. Како се наводи у саопштењу палилулског ДСС-а, комисија је такву одлуку донела *након што* је на састанку Општинског одбора 30. јула већином гласова донета одлука о покретању дисциплинске мере (ВН 7. 8. 2015. Е).

13. Америка је кренула у обрачун са Исламском државом у Сирији *након што* је убедила Техеран да тамо с власти неће скинути иранског савезника, а америчког непријатеља, председника Асада (Политика, 4. 11. 2014, 4).

14. (...) а додатно смањење дошло је *након што* је покрајински инспектор утврдио неусклађеност њихових коефицијената за обрачун зарада са републичком уредбом (Политика, 8. 4. 2015, 12).

15. *Након што* је по задатку КПЈ премештен у Тузлу за секретара месног комитета, добио је надимак Валтер, по пиштољу немачке производње од којег се није раздвајао (Политика, 8. 4. 2015).

16. *Након што* су информације о пореском рају у Луксембургу недавно бациле сенку на почетак мандата Жан-Клода Јункера на челу Европске комисије, његов положај прете да уздрмају нови, прекјуче обелодањени подаци (Политика, 11. 12. 2014, 3).

За језик савремене штампе се не поставља питање употребе овога везника, он је врло фреквентан. Разлог за такво стање свакако јесте у карактеристикама овог функционалног стила – потреба за прецизношћу, за избјегавањем недвосмислености. Везник *чим*, и с њиме везници *само/тек што*, због своје семантике истицања непосредног слиједа радњи, а такође често ни везник *кад*, не могу замијенити везник *након што*. А главни конкурент у овом везнику јесте везник *пошто*, који је двосмислен, а, уз то, у посљедње вријеме све више се помјера ка пољу узрочности. У то ћемо се лако увјерити ако у горе навођеним реченицама везник *након што* замијенимо везником *пошто*:

5. Иако је купопродајни уговор о куповини 100 одсто капитала Делта Максија потписан још 3. марта ове године, а ступио на снагу тек крајем јула, *пошто* је овдашња антимонополска комисија одобрила ово преузимање, порез на капиталну добит плаћа се на крају фискалне године... (НИН 22. 9. 2011, 29).

6. Провео је шест месеци у затвору 1973. *пошто* је ухваћен у возику са 113 килограма експлозива... (НИН 22. 9. 2011, 61).

7. Лобсак Сангај положио је заклетву као нови премијер тибетанског покрета у егзилу *пошто* је далај лама у марту ове године објавио да се више неће бавити политиком, већ се посвећује духовном животу (НИН 11. 8. 2011, 63).

8. Очекујемо да, *пошто* смо финансирали Коридор у северном и јужном делу, добијемо и послове који се финансирају из средстава Светске и Европске банке, ЈЕР би једноставно било коректно да добијемо ове деонице пошто смо доказали да и технолошки и финансијски можемо да носимо велике пројекте (НИН 28, 7. 2011, 73).

9. Исто важи и за спекулације да би и Електропривреда Србије могла да тражи ново поскупљење *пошто* су два раста цена избегнута прошле годин (НИН 21. 7. 2011, 23).

12. Како се наводи у саопштењу палилулског ДСС-а, комисија је такву одлуку донела *пошто* је на састанку Општинског одбора 30. јула већином гласова донета одлука о покретању дисциплинске мере (ВН 7. 8. 2015. Е).

У свим овдје наведеним примјерима реченице би се готово недвосмислено разумијевале као узрочне; везник *пошто* није у могућности да им осигура временско значење. Уосталом, у реченици број осам везник *пошто* у изворној верзији такође се прије схвата као узрочни. Ови примјери нам најбоље говоре о томе да је у журналистичком стилу, конкретније у новинском језику, готово увијек нужна употреба везника *након што* умјесто везника *пошто* у временским реченицама. У књижевноумјетничком стилу, у књижевном дјелу, не морају увијек бити прецизно разграничени вријеме и узрок. С друге стране, треба рећи да употреба везника *након што* не мора бити увијек условљена немогућношћу употребе везника *пошто* уз очување временског значења¹¹⁵. И везник *пошто*, у одређеним приликама може јасно идентификовати значење темпоралности у сложеној зависној реченици, такву позицију је судећи по досадашњим истраживањима имао раније и у језику штампе¹¹⁶. Ширењу овог везника могла је допринијети и чињеница да се норма према њему од деведесетих година другачије односи¹¹⁷.

Ако се у језику српске штампе до деведесетих година 20. вијека везник *након што* заиста није јављао, ако је дошло до такве промјене на размеђу вијекова, то је вишеструко интересантна појава: да се једна јединица готово и не јавља, а онда у кратком периоду достигне фреквенцију по којој се не издваја од других сличних јединица. Може ли се нешто такво очекивати и у језику српске књижевности. Грађа сакупљена из једног броја књижевних дјела млађих писаца који данас

¹¹⁵ О временском и узрочном значењу тог везника више у помињаном раду Танасић 2013.

¹¹⁶ Тако је Ивана Антонић у својој монографији о временској реченици утврдила да се везник *након што* у језику штампе до краја 20. вијека ријетко употребљавао: забиљежила је свега пет примјера, и то из последње деценије 20. вијека, у језику штампе (Антонић 2001: 134). Њена опаска да се тај везник „по свему судећи, појавио у новије вријеме“ по свему судећи у доброј мјери важи за српски језик, и прецизније: за источно подручје српског језика. Очито је да овамо лекторска служба није толерисала његову употребу ни у журналистичком стилу – а у складу с чињеницом на коју сам већ указао: да га нема ни у Стевановићевој великој синтакси. Овдје треба указати и на то да је И. Антонић на истом мјесту исправно констатовала да се везник *пошто* „постепено повлачи из семантичког поља темпоралности и шири у поље каузалности“ (Исто). Тако се ослобађа простор за нужну употребу везника *након што*.

¹¹⁷ Већ је истакнуто да је његову забрану оспорио Е. Фекете. Такође, граматичка литература га од деведесетих година прошлог вијека наводи међу темпоралним везницима. Тако се овај везник наводи у граматицима Станојчић и Поповић 2005: 316; Мразовић 2009: 430; Станојчић 2010: 398; Пипер и Клајн 2014: 509. У последњој се напомиње да тај везник, као и прдлог *након*, не треба сматрати за кроатизам.

објављују у Београду могла би бити показатељ таквог кретања. Овдје ћемо навести само један мањи избор из те грађе¹¹⁸.

[6]

Одмах *након што* су ушли у прву улицу, сељак заустави кола и рече: – Е па момче, овде се изгледа растајемо. Ја ћу сада отићи у гвожђарску радњу по свој товар, а ти ћеш вероватно хтети до градског трга (Александар Теноди, *МИ о Медведу*, Београд, 2012. стр. 14).

Неких пола сата *након што* се уселио, соба је изгледала попут оне у његовој кући. Ствари су биле унаоколо, али Медведу то није сметало (Александар Теноди, *МИ о Медведу*, Београд, 2012, 21).

Након што се уверио да су га сви схватили и да се кола ређају онако како је замислио, он приђе Аги, Мешу и Мравнаду са широким осмехом на лицу (Александар Теноди, *Успон МИ клана*, Београд, 2012, 53).

Ух! Где сам то? – повика Медвед, *након што* се придигао у седећи положај (Александар Теноди, *Успон МИ клана*, Београд, 2012, 56).

То је свакако било далеко боље него да поново покушавају да га буде, па *након што* им то не успе, да га онда у рукама носе на пут (Александар Теноди, *Успон МИ клана*, Београд, 2013, 70).

Јер ни једна друга то не може, не сада, не после ње, не *након што* је њу упознао. (Александра Вујасиновић, *Бродолом*, Београд, 2010, 49).

„Вечера је била одлична, Јулија“, рече Јуриј *након што* је устао и са уживањем запалио једну од својих кубанских цигара (Александра Зубић, *Љепота таме*, Београд, 2014, 66).

Својој сестри не говорим ништа о сну. *Након што* устанем и пређем улицу погледам уназад (Данило Филиповић, *Пукотине*, Београд, 2012, 20).

Несигурно, замишљај јаркоцрвену крв која тече низ мој прст *након што* из рупе уклоним трн непријатељски настројеног багрема (Данило Филиповић, *Пукотине*, Београд, 2012, 32).

Након што је Борис склопио брак са асистенткињом, Славка схвати да је њене другарице из родног града могу сматрати накинђуре-

¹¹⁸ Ову грађу ми је љубазно уступио колега Ђорђе Оташевић, виши научни сарадник Института.

ним велеградским снобом (Данко Стојић, *Црвене женске гаћице*, Београд, 2012, 53).

Један човек, изузетно плавих очију и косе, зауставио нас је, и *након што* смо се поздравили, обрати се Ани: (Душица Беланчић, *Рађање лептира*, Београд, 2012, 233).

Након што сам им испричао читав догађај од синоћ и након уверавања да смо ми екипа која се држи заједно, увек мора да се нађе неки дебил који у таквој ситуацији добром намером хоће све да пребаци на шалу, када јој није место (Милош Сечујски, *Дилер са бројаницом*, Београд, 2010, 16).

Након што смо испратили Милана, мој свет као да је почео да се распада (Милош Сечујски, *Дилер са бројаницом*, Београд, 2010, 43).

И онда би требало да легнем у кревет са њом, *након што* смо провели читав дан са монголоидима? (Милош Томаш, *Малолетнице су украс света*, Београд, 2008, 198).

Аутори ових дјела живе у Београду или Новом Саду. У погледу употребе везника *након што* они се не ослањају на своје велике претходнике из двадесетог вијека који су објављивали у српској престоници без обзира на то одакле су долазили. Истина, они нису и први међу српским писцима који су почели да употребљавају ово везничко средство, очито су писци са западнијих подручја српског језика и нешто раније пошли у том правцу. Њихов језички израз, дакле, није се изграђивао по узору на језик српске књижевности двадесетог вијека, ни друге половине његове – чак, већ по угледању на језички пресјек са журналистичким стилем у центру. Не мислим такође да је другачији статус тог везника у нашој граматичкој литератури имао у томе неку битнију улогу.

На крају, укратко. Међу српским писцима током двадесетог вијека одржавало се мишљење да везник *након што* није карактеристика српског језика, да је кроатизам. Из података да га нема ни код српских писаца с најзападнијег српског језичког подручја (Матавуљ, па и Дучић и Кочић, Ћопић) или се врло ријетко јавља (Ћипико, Десница) говори да су га они свјесно избјегавали, угледајући се и на писце са источног дијела српског језичког простора, и уважавали став српске језичке норме, да су се одређивали за везнике *пошто* и *кад*. И поред тога што је везник *пошто* поред временског значења у језику српских

писаца 20. вијека носио и узрочно значење и да је с временом све више прелазио у поље узročности, а да је и везник *кад* поливалентан, а *чим* спецификован, они нису у значајнијој мјери посезали за везником *након што*, без обзира на то с ког простора били и гдје су стварали. Дакле, везник *након што* у српској књижевности двадесетог вијека није представљао црту дезинтеграције српског језика. Крајем двадесетог вијека долази до промјене односа према том везнику. Узрок томе могао би се видјети бар у двије чињенице. Прва, покушај српских писаца са западнијих крајева да уведу у употребу везник *после (него) што* није успио, а, друго, везник *пошто* све више се помјерао у поље узročности остављајући тако простор за везник *након што*, са специфкативним значењем. Овај везник је прво заживио у специјалним функционалним стиливима, посебно у језику штампе. Он је на размеђу вијекова врло фреквентан у журналистичком функционалном стилу, и на источним дијеловима српског језичког простора, а почиње да се јавља и у језику српских писаца. Тако је сасвим уобичајен овај везник у језику бањалучког писца Ранка Павловића, који пише и посљедњих неколико деценија двадесетог вијека, али и у дјелима већег броја млађих писаца који објављују у Београду Већ пред крај двадесетог вијека почиње да се напушта чврсто правило о томе везнику као особини западне/хрватске варијанте српског језика, што је прихватила и савремена српска граматичка литература.

ВРИЈЕМЕ У РОМАНУ *ВРЕМЕ СМРТИ* ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА: ИЗРАЖАВАЊЕ ПОЈЕДИНАЧНОГ И ОПШТЕГ ГЛАГОЛСКИМ ОБЛИЦИМА

Добрица Ћосић, један од најзначајнијих српских писаца двадесетог вијека, свакако и један од најзначајнијих српских романсијера, није заобишао ни тему српске судбине у свјетским ратовима. Роман *Време смрти* управо је посвећен Првом свјетском рату и српској епопеји у том рату. У овоме раду бавићу се питањем исказивања времена у том Ћосићевом роману, конкретније начином овременавања радњи и ситуација глаголским облицима. Вријеме се, познато је, исказује различитим језичким средствима: глаголским облицима, временским одредбама, временским реченицама. У раду ће се показати како се писац у том смислу служи једним од тих језичких средстава која му стоје на располагању и, повезано с тим, како он представља догађаје и ситуације у времену с погледом на разлику референцијално / нереференцијално именовање радњи и ситуација, а то ће рећи како он користи репертоар глаголских облика за исказивање појединачног и општег у своме роману. Не исказује се само именицом разлика између појединачног и мноштва, између референцијалног и нереференцијалног; то се постиже и глаголима. И радње / ситуације се такође могу представљати референцијално и нереференцијално, појединачно или уопштено. За српски језик, као и друге словенске језике¹¹⁹, карактеристично је да се у ту сврху превентивно користе глаголски облици. У српском језику нема два међусобно раздвојена система глаголских облика – гдје би једни служили за исказивање референцијално, а други за исказивање нереференцијално конципованих радњи/ситуација.

У нашој стручној литератури доскора се није узимала у обзир разлика референцијално / нереференцијално, или конкретно/начелно, при

¹¹⁹ О томе како се исказују нереференцијално конциповане радње у словенским, али и у другим језицима, видјети у књизи Храковски 1989 (ур.).

исказивању радњи и ситуација глаголима¹²⁰. А разликовање ова два начина представљања радњи и понашање глаголских облика у томе нужно је чинити у граматичком опису српског језика и узимати у обзир код описа различитих функционалних стилова. Свакако је у вези с овим интересантно, и нужно, имати у виду изражавање ове опозиције у књижевноумјетничком стилу. Већ је речено да за исказивање једнога и другог вида радњи служи јединствен систем глаголских облика. При томе се врши избор из тог система; неким облицима доступна је само једна од ових могућности, други имају могућност да исказују како референцијалне тако и нереференцијалне радње. Рецимо, имперфективни перфекат може да исказује референцијалне и нереференцијалне прошле радње, док је перфективном перфекту доступна само могућност исказивања референцијалних прошлих радњи. На плану садашњости имперфективни презент опет исказује референцијалне и нереференцијалне радње, док перфективни презент, обрнуто, исказује само нереференцијалне садашње радње (Ивић 1983; Танасић 1996). Зато често читамо погрешне тврдње, или бар не сасвим тачне, да је српски перфективни презент неподобан за исказивање садашњости, за исказивање правих садашњих радњи, као да у реченици *Често свратим пријатељима на кафу* – није исказана права садашњост. Опозиција референцијално / нереференцијално исказивање глаголске радње представља опозицију јединичности и плуралности глаголских радњи и ситуација, и то плуралности коју карактерише својство неограничености, неизбројивости тих радњи/ситуација. У оквиру овог неограниченог мноштва разликују се различити типови који се одликују већим или мањим степеном уопштености – она се креће од обичног понављања, преко уобичајеног понављања до генеричности и гномичности (В. С. Храковски 1989; Књазев 1989; Танасић 1996, и др.).

У наставку рада нећемо се много задржавати на лингвистичким анализама и стручној апаратури везаним за исказивање референцијалних и нереференцијалних радњи или ситуација, појединачног и уопштеног, и појединих видова нереференцијалности. Приказивање тог сложеног система исказивања референцијално и нереференцијално концептованих радњи и сложених процедура у њиховоме препознавању

¹²⁰ Истина, поодавно је учено, у ствари, од када се озбиљно изучава синтаксичка функција глаголских облика, да они исказују појединачне, али и понављане, уопштене радње (Стојановић 1921, Белић 1958; ¹1941, овдје према Белић 1998: 239–241), али та запажања нису нашла примјену кад се говори о синтаксичкој функцији глаголских облика. Тек у новије вријеме то питање је теоретски обрађено и описан је начин функционисања глаголског система у вези са исказивањем ове опозиције (в. Танасић 1996 и тамо навођену литературу, као и Танасић 2005 и Танасић 2021).

остављамо за друге прилике и чисто лингвистичке расправе. Циљ рада је првенствено да се покаже како се у овоме роману Добрица Ћосић служи језичким средствима која му стоје на располагању код исказивања појединачног и уопштеног и како он те поступке уклапа у свој приповједачки поступак.

Српски језик користи, како је већ речено, исти глаголски систем и за разликовање појединачних, референцијалних, и уопштених, неререференцијалних радњи/ситуација. Зато глаголски облици сами собом не могу увијек исказивати ту разлику; у ту сврху користе се друге синтаксичке јединице у оквиру реченице, или ту функцију има шири контекст. То се сада, у оквиру овако једног краћег рада, неће детаљније разматрати будући да је у основи описано у нашој новијој литератури¹²¹. Најуопштеније речено – различити су начини и овдје, дакле, у кориштењу глаголских облика за један или други вид исказивања радњи и ситуација. У исходу овог рада управо треба да се покажу неки случајеви исказивања појединачних, референцијалних ситуација, на једној страни, и различити видови исказивања плуралности, на другој страни – од обичних понављаних до генеричних, неререференцијалних радњи и ситуација, како се они дају у роману. Овдје ћемо дати само неколико најнужнијих напомена о идентификацији референцијалних и неререференцијалних радњи у реченици. У оквиру реченице по природи ствари може се очекивати да могу имати некакву улогу оне језичке јединице које остварују синтагматски однос са глаголом, и то са адвербијалним временским значењем. То су предлошко-падежне конструкције и прилози. Важно је, утврдити дакле, како та средства врше улогу идентификације момента референције у реченици. То је случај кад такве језичке јединице служе временској идентификацији глаголске радње.

Наравно, није свака таква јединица подобна и за функцију идентификације конкретних и уопштених догађаја исказаних глаголом. Тако су одредбе *ових дана, у наше време, у стара времена, приликом читања* и сл., подједнако прихватљиве при исказивању референцијално и неререференцијално конципованих радњи. Важно је још напоменути и то, овом приликом, да се такве референтне тачке могу одређивати овим језичким јединицама и при разговорном режиму и при наративном режиму казивања, док се кључна тачка у разговорном режиму – моменат говора – не јавља у приповједном режиму кад се ради о временским транспоновањима. Не улазећи овдје у то питање на чисто синтаксичком плану, да само кажем да у приповиједању не постоји феномен познат у синтаксичкој науци као опозиција индикатив – релатив (в. Та-

¹²¹ Види Ивић 1983; подробније Танасић 1996; Танасић 2005; Танасић 2021.

насић 1996), што нас при разматрању таквог приповједног текста ослобађа утврђивања процедура за идентификацију једног и другог типа исказивања глаголске предикације глаголским облицима. То је чисто синтаксичко питање – наравно, не мора бити неинтересантно ни при анализирању књижевног дјела. Али овдје је важнија од тога чињеница да се у приповиједању глаголом исказане радње и ситуације не одмје-равају према моменту говора, та тачка је ирелевантна.

Тема насловљена у реферату своди се на тамо формулисано питање из увјерења *прво* да би све што се може говорити о употреби временских облика у великом Ћосићевом дјелу превазилазило просто-ре и вријеме за једно овакво излагање, *друго* – да би било прилично ускостручно, мада не обавезно и незанимљиво, у овој прилици бавити се (и) чисто граматичким питањима временских глаголских облика и, *треће*, зато што ми се чини да овај план разматрања исказивања времена највише одговара и самом поводу којим се скуп одржава¹²², да он може бити од значаја у сагледавању Ћосићеве умјетничке визије Великог рата и Србије у њему.

Па како то писац у роману *Време смрти* користи глаголске облике и друге алате који му у језику стоје на располагању за исказивање појединачних догађаја, за представљање појединачног, каква је фреквенција таквих ситуација у овоме роману у којим приликама он представља појединачне догађаје. Да зауставимо пажњу одмах на првој страни романа.

„Добош се у сутону огласио Преровом, око општинске суднице, не залазећи дубље у сокаке, без жеље да га чује цело село. А и то како се добош *оглашавао*, позивајући преровске житеље да се окупе око сасушеног шупљег бреста и старе општинске суднице, *није обећава-ло* строжу наредбу ни значајније саопштење. Они који су чули добош закључили су по његовом гласу и такту да је Радоје добошар пијанији но иједног сутона откако је јединца испратио у рат. Па ипак, жене и старци, на то муцање и шапат добоша, окупише се пред каменим степеницама суднице брже него икад у своме веку: десетак дана у село није стигло ниједно писмо с фронта, и ниједна депеша из Команде није јавила ничију погибију, рану или нестанак, а Аћим Катић, читајући Политику, тврдио је све тише и у поверењу да је на фронту Србији кренуло много наопако.“ (1, 7).

Дакле, рат је и ту се говори о конкретним ситуацијама, нема простора ни времена за нека апстрактна размишљања, за уопштавања. Зато

¹²² Сто година од почетка Великог рата.

је писац тако и започео – говори о конкретним збивањима у Прерову. У овом одломку доминантан глаголски облик јесте перфекат; јавља се прво у форми са глаголом свршеног вида. Он је згодан да се отвори нека слика, управо перфективни перфекат и не може да исказује понављану радњу (Ивић 1983; Танасић 2005), сем у неким посебним случајевима (Танасић 2005, 402). Сада се та слика пред читаоцем показује и за то служе облици перфекта са глаголима имперфективног вида – опет се исказују појединачне, конкретне радње – то су слједећа два облика перфекта, а онда слиједи појашњење, опет с глаголима свршеног вида. Та ситуација се завршава аористом. Употреба аориста *окупише се* има оправдање; он уноси динамику у причање, а разлози за динамику заиста постоје:

„Па ипак, жене и старци, на то муцање и шапат добоша, *окупише се* пред каменим степеницама суднице брже него икад у своме веку: десетак дана у село није стигло ниједно писмо с фронта, и ниједна депеша из Команде није јавила ничију погибију, рану или нестанак, а Аћим Катић, читајући Политику, тврдио је све тише и у поверењу да је на фронту Србији кренуло много наопако“. Као што се види, завршава се једна слика и сцена се мијења: народ се *окупи*.

И кад хоће да да неку слику у њеноме трајању, писац мијења репертоар глаголских облика: започео је претериталним облицима перфектом и аористом, а онда прелази на транспоновани (приповједачки) презент, у складу с током приповиједања:

„Учитељ Коста Думовић, гологлав, ћутећи, лагано *хода* учионицом; на скамијама где су седели и учили Преровци изгинули на бојишту *горе* воштанице које им је за покој душе припалио он, њихов учитељ. ... *Враћа се* за свој сто да у деловодник запише нешто. Опет *стоји* замишљен између табле и рачуналке; *слуша* и *гледа* воштанице“ (1, 8–9).

Претеритални облици, посебно они перфективног вида, нису омогућавали писцу оно што јесте транспоновани презент. Он је зауставио слику, увео читаоца да догађање прати из унутрашње стране. За такво представљање прошлих догађаја у савременом српском језику данас је, послје повлачења имперфекта, најпогоднији презент, погоднији је од имперфективног перфекта; његова могућност у том погледу је потпунија. О оваквом начину представљања прошлих догађаја писали су многи, да не наводим овде ни Бахтина ни Успенског, чији су погледи на ово данас познати ширем кругу научне јавности; ја бих се овом приликом позвао на Јелену Падучеву, савременог руског лингвисту, која се бави и питањем временских транспозиција: „Семантику употребе несврше-

ног презента могуће је представити на следећи начин: садашње вријеме опонаша присуство читаоца – адресата на мјесту догађања, тј. позира читаоца у улогу непосредног посматрача догађања, смјешта читаоца у замишљени простор текста. ... У сваком случају, несвршени презент ... не успоставља никакав однос између времена догађања и реалног времена писца – говорника или читаоца – адресата“ (Падучева, 1990, 217). Како видимо, Падучева наглашава раскид везе између момента догађања и момента говора у приповједачком тексту. У овоме раду она уводи појам момента посматрања: радње / ситуације су истовремене, претходе или слиједе за тим моментом. Тај моменат је опет истовремен са временом које исказује презент у овим пасусима. На другом мјесту, у књизи, у њеном поглављу „Семантика наратива“, Падучева каже да несвршени вид претпоставља моменат посматрања смјештен у средиште ситуације“ (Падучева 1996, 363). Оно што је прије тог времена исказује се перфектом, нпр: на скамијама где *су седели и учили* Преровци изгинули на бојишту горе воштанице које им *је* за покој душе *припалио* он, њихов учитељ. Радња се помјера пред очима читаоца; она се исказује опет презентом. Најбоље би овај облик замјењивао имперфекат кад би га писац користио. С повлачењем имперфекта презент је добио још већи значај у књижевномјетничком стилу.

И управо је у цијелом роману на овакав начин писац користио глаголске облике за изношење појединачног. А опет – највише простора у роману и припада исказивању појединачног: рат је, догађаји се престижу, гине се, јуриша се, губе се положаји, враћају се положаји, сваког момента се нешто ново дешава. Војска долази, пролази, грађани се повлаче из града у град, сељаци шаљу писма и пакете војницима, сваки дан изнова слушају има ли вијести с фронта, шаљу пакете синовима. Писац нас је увео у рат, он нам приказује рат баш као што је и ова мала слика са учитељем у учионици; он не описује рат и не филозофира поводом рата. И сваком јунаку се посвећује посебна пажња; зато се радње представљају као појединачне, без уопштавања. Да ради илустрације реченог наведем још један фрагмент из друге књиге:

„Чета је стигла на нов положај, наложила ватре, полегала око њих. Богдану Драговићу се не спава и због страховите хладноће. Мраз развија букве, муклином шуме разлежу се прасци, Он бере суве гране по тмуши, дуго се мучи ваљајући по снегу пањ, задовољан што се мучи, што може неке нешто добро да учини ноћас, ложи ватру и покрива војнике; двојицу регрута у шумадијским оделима, који су се загрлили да им буде топлије, покрива својим шињелом. Стари војници леже мирно, поред ватре, на гранама; понеко се

промешкољи због ваши и почеше у сну. Регрути и нови војници трзају се у сну, изговарају женска имена, јече, јуришају и беже“ (2, 185).

И овај примјер свједочи да се писац често служи транспонованим несвршеним презентом да читаоца уведе у само мјесто догађања (подвучени облици); читалац је опет уведен у сам центар догађања. Понеки појединачни акт је представљен свршеним презентом; слика се употпуњује извлачењем неких цјеловитих догађаја.

Овом приликом бих још само скренуо пажњу, а то се могло запазити и у овом посљедњем наведеном одломку, да се у навођеним примјерима појединачно исказује самим глаголским облицима, без помоћи других референтних средстава. Очито је да за тим у овако постављеној архитектури дјела није било потребе. Писац нас је увео у рат и ми пратимо конкретне догађаје. И судимо о рату. Личностима – војницима и генералима, интелектуалцима, сељацима и господи – на основу тих њихових конкретних дјеловања.

Наравно, нису у роману увијек дати само овакви описи ситуација и војника у њима. Ћосићево дјело је вишеструко слојевито. Често се у оваквим описима писац зауставља код неког јунака, рецимо, и почиње да прати његово размишљање. Такав случај илустроваће сљедећи одломак (с нужним скраћивањем):

„Бора Пуб заћута и зато што се не стиди. Кафеџија и војници приносе пилећу чорбу, па сарму, па печење и питу од бундеве, непрестано служећи вина. Музика без одмора свира; певачица пева промукло и мрзовољно, свирци је нескладно прате, нашта се мајор Гавриловић често и строгим погледом окреће према виолинисти-примашу. Жагор расте, чује се и смех, наручују се песме; весеље обузима већину за столом, а на оне снужане и смркнуте наваљују с пићем они који су већ у дерту. Бора Пуб их посматра редом и размишља ко ће од њих сутра погинути. [...] *За чим треба да жали из тих својих двадесет и две године живота у коме се ни за шта није мучио, осим за наду у будућност, коју није успео да стекне? Осим мајке, ко ће жалити за њим? Неколико другова ако преживе, заборавиће га у миру. Ону Душанку би сигурно заволео, не заборавља то лице на коме се сва види, али ни та болничарка не заборавља неког свог срећног рањеника.* [...] Мајор Гавриловић му наздравља с осмехом“ (4, 224).

Оваквим комбиновањем излагања постиже се још већа умјетничка увјерљивост. Ако обратимо пажњу, видјећемо да је и овдје у при-

повиједању употребљен имперфективни презент. Аутор је читаоца увео у средиште збивања, зауставио код једног јунака, Боре Пуба, и он одатле прати његово размишљање. Ту је измијењен режим излагања, то није више приповиједање и зато транспоновани презент уступа мјесто другим глаголским облицима.

Почели смо представљање начина исказивања појединачног навођењем пасуса са прве стране прве књиге, па да завршимо са претпоследње странице четврте књиге:

„Кад ескадрон Моравске дивизије *уби* неколико хиљада коња, живи се одједном *узнемирише* и *збише* у гомиле, *зањишаташе* и *кренуше* на своје убице. Војници су престрашено пуцали, бранили се и повлачили ка мору; устрелени коњи падали су у баре крви, њих су газили још живи и примицали се својим јахачима који су се збијали, намичући бајонете на пушке и упркос револверским пуцњима официра, узмицали ка мору. Коњи се нису заустављали иако су немилици гинули, присиљавајући људе да устукну до воде. Тад *престадоше* да пуцају. Долина коња прилазила им корак по корак, са упереним бајонетима на пушкама људи су узмицали у море до појаса, заплјускивали их запенушени таласи; онда су стали и унезверено гледали коње; па им тепали, молили опроштај за сва гладовања, жеђи и јахања, мамузања и ударце; неки *клекоше* за милост због последњег убијања у име отаџбине. Коњи су им се лагано примицали, и њих су заплјускивали таласи; онда *су стали* на неколико корачаја и гледали људе. Устрашено и молбено људи су гледали коње, док је преко њих хуктао ветар и обливала их морска пена“ (4, 600).

У овом пасусу је дата потресна и несвакидашња слика још једног жртвовања – убијања болесних и сувишних коња на обали мора пред укрцавање у француске лађе. Запажа се да се овдје не употребљава приповједачки презент, него је слика отворена низом облика аориста да би се прешло на облик имперфективног перфекта. Аорист је употребљен још на два мјеста, перфективни перфекат на једном. Тиме као да је покретно платно догађања заустављено на трен. И овдје је дат догађај у своме току, али је читалац ипак извучен изван њега; он посматра то са стране, а не као у случајевима с обликом презента, кад се он смјешта у само мјесто догађаја. Као и у случајевима кад је презент употребљен у функцији приближавања догађаја читаоцу, и у овом примјеру аутор романа је мајсторски искористио комбинацију претериталних облика перфекта и аориста у своме приповједачком поступку.

Ишчитавањем овога романа можемо се увјерити да се писац много чешће служи референцијално употријебљеним глаголима; он описује догађаје и ситуације са својством јединичности. И кад се прати мисли појединих јунака, опет се најчешће ради о размишљању о појединачном.

Треба се сад зауставити код другог начина овременавања догађаја и ситуација, видјети како стоји са представљањем нереференцијалних радњи/ситуација, са уобличавањем општег. Прво што пада у очи јесте то да се у роману много мање јавља употреба временских облика са таквим карактером, у складу с реченим о фреквенцији референцијално употријебљених временских глаголских облика. Такве радње/ситуације нису идентичне. Има оних које значе најобичније понављање радње. Такав случај је с почетка прве књиге, кад учитељ Думовић пали свијеће својим ђацима. „Како су му ђаци *гинули*, тако им је имена кредом *истисивао* на табли...” (1, 9).

Овдје се за то употребљава перфекат несвршених глагола. Као што је речено, перфективни перфекат се по правилу у тој функцији и не употребљава. За српску историју важи једно правило – каже се често да је српски сељак изнио све ратове. Па, да почнемо навођењем једног примјера који свједочи о томе како сељак разумијева своју обавезу одбране отаџбине, како се за то припрема:

„Отац сина *испраћа* у рат, то последње припада мушким. Да су сами кад *се одлази*, да *се гледа* син и *слуша* отац“ (1, 26).

Такође, јављају се примјери уобичајеног понављања радњи:

„Богдану Драговићу се не спава и због страховите хладноће. Мраз разбија букве, муклином шуме разлежу се прасци. [...] Кад би он заспао и сањао, сигурно би сањао Луку Бога и како повраћа. Шта ли ноћас сања његова мати, која га *сања* сваке ноћи *кад није код куће*, па *кад се врати*, не питајући како му је у Београду и школи, редом му *прича* своје снове, шта је он њој у сновима био и чинио. Шта ли је с њом и сестром у том окупираном Ваљеву?“ (2, 185).

Ове нереференцијалне садашње радње припадају истом оном Богдану Драговићу што грије своје војнике док спавају и потичу из истог пасуса; њему се не спава, писац нам у једном тренутку открива о чему он размишља. Јунак приче од размишљања о својим саборцима почиње размишљати о мајци и онда евоцира прошлост и радње и ситуације везане за мајку које су се понављале. Овдје је то дато у облику презента. У ствари, те радње/ситуације нису ни омеђене према јунаковом моменту размишљања; оне за њега представљају садашњост.

Да наведемо још један сличан примјер:

„...кад угледа у тами светлуцање браде, он стаде скрушено, као да је у цркви. Пред том брадом свагда га *испуњава* страхопоштовање: било какву тајну да му *је саопштавао*, *чинило му се* да је Пашић већ зна, ничим није могао да га изненади ... У тим тренуцима је често *губио* сигурност, глас *би му задрхтао*, *почео би да муца*, није *успевао* да заћути, руке *би му се узнемириле* од Пашићевог сивог, густог погледа, а у њему *би се подизао* гнев против тог савршено отменог старца од кога га је страх, свеједно што од њега нити зависи, нити му је ишта дужан“ (4, 59).

Овдје је посриједи нешто већи комплекс неререференцијално употребљених глаголских облика. Прво је употребљен несвршени презент, којим се исказује неограничено понављање ситуације. Облицима несвршеног перфекта писац враћа поглед у прошлост у којој су се понављале несвршене радње; то се исказује облицима перфекта *је саопштавао*, *чинило му се*. Ту је употребљена и једна предлошко-падежна синтагма у *тим тренуцима*, која својим обликом упућује на мноштво радњи. На итеративну прошлост опет се указује обликом несвршеног перфекта. Евоцирају се прошла времена. За то је погодан облик потенцијала, који је данас најчешћи облик за исказивање неограниченог понављања у прошлости кад је посриједи свршени глагол. Међутим, ту је и два пута употребљен потенцијал несвршених глагола, гдје је могао доћи и перфекат. Очито је да их је писац употребљивао да би сачувао ту ноту евокативности, која није карактеристична за итеративни перфекат, а јесте за потенцијал (Ивић 1983).

Нашли смо и један примјер гдје је дужи текст посвећен евоцирању прошлости, младих дана Адама и Наталије, гдје су те прошле радње и догађаји неререференцијално конциповани:

„Адам и Наталија, покисли до коже, лагано и приљубљено јашу ливадама и обалом Мораве ...[...] Ћуте са истом мрклом тугом: од њихових негдашњих ноћних јахања, тајних игара и радовања, ове се ноћи ништа не може да понови. Али настављају да се муче по мраку и киши, а уз страх од сванућа сећају се топлних и сушних лета, са месечинастим, кратким ноћима. [...] Обоје се најдуже сећају баш тих плјускања и квашења одеће, те њихове најужбудљивије игре, коју су *понављали*: она са стрепњом што ће остати у кошуљи, он са надом: мора да се свуче и просуши све до кошуље. Њему *је то била* она, последња прилика да је голуждраву обори на спруд и понесе у врбак; онај увек исти тренутак којег *се више неће* да одрекне, а за који њему увек и опет *понестане* снаге. То свлачење *било је* и њој

најопасније и најслађе у њиховој игри: *уживала је како ципти и како се том младом, бахатом преровском љубавнику сплићу руке и језик док се заклице да ће се окренути од ње и жмурети док се она свлачи и да је неће дирати кад се скине и побегне у топољак. А кад би остала у кошуљи и боса потрчала, она би вриснула од страха да не јурне за њом, од ошамућујуће жеље да јурне и слеђа је обгрли и стегне што игда може. Он се није окретао све док јој чује трчање, па је бесан на себе, ту своју немоћ, хитро купио облутке и пребацивао их преко реке, све док му руке у раменима не утрну од бола. Из таме топољака, ослоњена на стабло, она га гледала како се бацака по спруду, и то тупо падање облутака по другој обали, слушала је као ударе његовог шашавог срца. И дрхтурила од студи и стрепње да он не дотрчи и обори је у траву. [...]*“ (4, 434–435).

Није ово једини примјер гдје писац прати своје јунаке док они у ратном кошмару евоцирају своје младе дане, понекад и вријеме младости и у њему живот; разумљиво ту има простора за нереференцијално представљање тога времена. У овом случају то је представљено првенствено употребом несвршеног перфекта, а зато потенцијал има посебну вриједност; он служи за евоцирање успомене на најужбудљивије Натијине тренутке из тих њихових младалачких забављања.

Да скренемо овдје пажњу на други начин исказивања уопштеног:

„Кад на нашим литургијама *пева* хор, кад људи *певају* у храму, мене *обузима* нека безмерна туга...“ – враћа се Никола Пашић у нератна времена (4, 79).

На неомеђено понављање се указује формом реченице – временска с везном *кад* и план садашњости говоре о понављаној радњи/ситуацији (в. Танасић 1986).

Јављају се и случајеви исказивања ситуација које су на вишем нивоу апстрактности:

„Милена му прича како је рањен Богдан Драговић, а он чује само себе: Зар се тек у поразу *нађе* своја мера живота, *сазна* своја стварна моће? Његов животни неуспех можда је у његовој неспособности да буде спокојан и срећан.“ (4, 67).

Овдје се поводом одређених конкретних ситуација размишља на много вишем нивоу апстракције; исказују се обликом несвршеног презента којим је исказана нереференцијално конципована садашњост.

На сличан начин Никола Пашић, ко би други, и о чему другом, размишља о политици:

„Политика је ипак блиска земљорадњи: сваки посао има своје време и свој алат: *сеје се да се жање, сади се да се узбере. Ако је сетва без жетве, улудо је била; ако се радило без вајде, наопако се радило.* Осим корисне, свака друга политика је глупост. А кад политика жртве *захтева*, онда рачуни *морају бити* тачни као за мостовну конструкцију“ (4, 96).

И у овом случају исказују се нереференцијалне ситуације на вишем нивоу уопштавања. У ови реченицама исказано је опште које има универзалан карактер. Смисао цијелог претходног расуђивања пре посљедње реченице јесте да се дође до те истине, све претходно је послужило као подлога и доказ ове истине. А треба да та општеважећа истина послужи као темељ за Пашићеве одлуке у тако тешким ратним приликама Србије. Употреба глаголских облика за исказивање општег има, дакле, важну умјетничку функцију; служи писцу за стварање умјетничке слике Србије у Великом рату.

И официри се служе одређеним општеважећим истинама и судовима за оправдање својих опредељења у ратној ситуацији. Тако и војвода Мишић у једној жучнијој расправи са војводом Путником одговара:

„Битке *добија* онај ко *има* своју и надмоћну идеју, ко *влада* временом и простором. Ко непрекидно *исказује* иницијативу. Тако сам вам *одговарао* и на испитима“ (2, 291).

Већ је истакнуто да се у роману првенствено описују појединачни догађаји и ситуације. Па кад то српске војводе посежу за средствима нереференцијалног концеповања радњи и ситуација? Они су се нашли у немогућој ситуацији: да прихвате и воде рат против вишеструко надмоћнијег непријатеља. Сваку војничку одлуку морају оцјењивати имајући у виду могуће посљедице по војску и отаџбину. Зато одлуке морају заснивати на најчвршћим истинама о ратовању. Довођење у питање тих истина, захтјев једног војводе од другог да их се не придржава – служи Ћосићу да покаже у каквим немогућим околностима ратује Србија у Великом рату.

Да не изоставимо ни размишљање једног српског сељака, Саве Марића (рекох већ: код нас се каже да је српски сељак изнио све ратове):

„Све што људи *чине*, а није нечасно и ником *не смета*, треба чинити. Не ваља се много издвајати ни у поштењу“ (2, 194). „Ђаци-поднаредници гледају како им посиљни непрестано сипа ракију у порције. Ко ме је ово последња пријатност, последња доброта мајора Гавриловића? – пита се Иван и редом посматра своје другове. Сава Марић му тврдио да ујутру *позна* војника који ће тог

дана погинути. „Да знате, водниче. Куршум *нађе* оног коме је смрт слетела у душу и *вирка* му из очију“ (2, 190).

Писац приказује све слојеве српског друштва у овоме рату, сви они носе своје доживљаје рата, са искуством које се таложи у српском народу. Свакако и сељаку, вијековима, јер – и рат је судбина српског сељака. Па ред је да и он своје искуство и каже.

На крају. Овдје су само у изводу представљени начини на које Добрица Ћосић у своме роману посвећеном Првом свјетском рату исказује појединачно и опште. Кроз тај поступак пропуштени су сви догађаји, сви учесници у томе рату од сељака и војника до интелектуалаца и посланика и официра, хиљаду триста каплара и министара. Писац умјетнички вјешто користи могућности које глаголски систем српског језика има на располагању. Треба рећи да у овом роману глаголски облици једну и другу своју функцију исказује најчешће у реченици сами, много ређе у сарадњи са референтним средствима – у виду предлошко-падежних конструкција или прилога с временским значењем. Свакако да разлог за такво понашање глаголских облика лежи у њиховој сарадњи са ширим и најширим контекстом дјела. А преко тих саопштавања о појединачном и општем, кретања од појединачног ка општем, писац је створио умјетничку визију Првог свјетског рата и српске судбине у њему.

Све и појединачно и уопштено своди се на једно. Срби су на ратној вјетрометини. Срби рат примају као судбину, нема генерације која се с ратом мимоиђе. Или – како каже мајор Станковић, „Нама Србима је суђено да ратујемо само против јачег“ (2, 189). Зато је код српског човјека ушло и у свијест и у морални закон да се отаџбина мора бранити, у чему тај исти мајор Станковић види и улогу хиљаду триста каплара. И зато у првој књизи и стоји и слједеће правило о испраћању синова у рат, а он је био увијек за одбрану отаџбине: „Отац сина *испраћа* у рат, то последње припада мушким. Да су сами кад *се одлази*, да *се гледа* син и *слуша* отац“ (1, 26). Да отац пренесе сину и савјет да се чува, али исто тако да му каже како се ратује за отаџбину. Зато и оно писмо гдје супруга мужу, који је изгледа издао или се предао, пише да отац неће за њега ни да чује, јер их је све осрамио.

А у овом раду смо покушали да покажемо да се у сагледавање судбине Србије у Великом рату, како ју је видио и представљао писац, у сагледавање оног појединачног и општег што велики писац износи у великом роману српске књижевности, може ући и сагледавањем употребе глаголских облика у овременавању догађаја о којим се приповиједа у томе роману.

ИСКАЗИВАЊЕ ВРЕМЕНА У СЕОБАМА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Милош Црњански је без сумње један од највећих српских прозних писаца двадесетог вијека. Његово дјело већ поодавно заокупља пажњу српских научника о књижевности, а не би се опет могло рећи да се о њему све рекло. С друге стране, он није измакао пажњи ни српских лингвиста. Његов однос према језику, његов приступ реченици детаљније је описивао његов млађи савременик академик Јован Вуковић, а касније и Милорад Радовановић. А једна од лабудових пјесама великог српског znalца књижевности, Вуковићевог ученика Новице Петковића – књига *Лирске епифаније Милоша Црњанског* обједињује у себи ова приступа и иде даље у сагледавању језика књижевном дјелу Милоша Црњанског. Ово мало подсјећање на изучавање књижевног дјела треба да оправда мој излазак пред овај скуп са оваквом темом. И ради потврде реченог, а и ради свога опредјељења, цитираћу овдје један пасус из наведене књиге професора Новице Петковића: „У српској књижевности при крају XIX и почетком XX века улаган је осетан напор да се стабилизује синтакса. Особито је била важна израда сложеније, развијеније, а у исти мах и чвршће хипотаксе. Нема сумње да са синтаксичком дисциплином иде дисциплина мишљења; да са успостављеном хијерархијом односа у реченичним склоповима иде логички сређено излагање. У књижевној прози са тим иде прегледно урађен и у сразмери са целином развијен опис. На њему се, опет, темељи композиција целог приповедачевог дела. Стога, што се више тежи стабилизованим, уравнотеженим наративним формама, далеким од иновација и експеримената, у књижевности је на све већој цени синтаксичка норма, а на све мањој су њена нарушавања. С друге стране, разумљиво је што је Јован Скерлић могао, дигавши синтаксу високо на лествици вредности, тврдити да је она заправо 'геометрија мисли'. Разумљиво је такође што се Јован Дучић, који је у својој беспрекорно складној путописној прози знатно унапредио и на виши степен дигао синтаксичку вештину код нас, огорчено супротставио 20-тих година потпуно супротном развоју који је тих година био узео маха. Супротставио се, наиме, син-

таксичкоме разграђивању које су онда предузимали авангардни писци 'модернисти', међу којима је и Црњански био“ (Петковић: 186). Само, ради подсјећања да кажем, тај књижевни језик који се одликовао тако изграђеном синтаксом познат је као *београдски стил*.

Има још један разлог што сам се определио да овдје говорим о једној синтаксичкој датости у *Сеобама*¹²³. Наиме, Милош Црњански је провео један дио својих младих дана у Темишвару, на школовању. Значи, и својим животном стазом он је везан за Темишвар. И књижевним стварањем. Овај град се у *Сеобама* често помиње. У њему често бораве јунаци овога романа, и славни Исаковичи. У њему они расправљају о томе да ли треба да селе у Русију – они и њихов полк, и њихов национ. Овдје ћу ради илустрације реченога навести један примјер. И то мало необичан: наслов. Познато је да је Милош Црњански поглављима давао необичне наслове. А у овоме роману он није ниједну ријеч написао случајно, поготово не наслове. Ако се они посебно читају, као да читамо посебно мало књижевно дјело. Друго поглавље друге књиге има следећи наслов: НЕСРЕЋА ИХ ЈЕ ТОГ ПРОЛЕЋА, у ТЕМИШВАРУ, СТИГЛА НЕОЧЕКИВАНО. И предлошко-падежна конструкција у *Темишвару* издвојена је запетама. Никома ко је читао овај роман Милоша Црњанског није промакла раскош запета у реченици. А оне су ту у складу с његовим погледима на реченицу – да је ослободи строгих закона, да појединим реченичним члановима да значај у складу са својим потребама. Тако је, дакле, и са овим издвајањем Темишвара. У овом наслову, такође, употребљена је и једна временска падежна синтагма: *тог пролећа*. Овом наслову и овој реченици вратићемо се још касније. У Темишвару се одвијају многи догађаји, у Темишвару се крећу јунаци овога романа. Ту су и Исаковичи, али нису у роману заобиђене ни Текелије. Чак је посљедњем поглављу друге књиге поменут један Текелија: Нико не зна за Јоана Текелију. Писац мисли на то како је неоправдано сва слава аустријске побједе над Турцима пала на име Еугена Савојског, а заборавља се да је најзаслужнији за побједу управо Јован Текелија.

Временске одредбе, исказане падежима, изузетно су фреквентне у реченици овога романа. Ништа што се дешава не пролази без везивања за неки исказани временски одсјек. Писац користи веома велики број падежних форми у ту сврху. Ту се користе све могућности које српски језик има на располагању: слободни падежи, предлошко-падежне конструкције, падежи с обавезним детерминаторима. Ради илустрације, навешћу један број примјера у којим се овим формама исказује вријеме вршења радње исказане предикатом реченице.

¹²³ Служио сам се издањем Милош Црњански, *Сеобе* 1–3. Београд, Нолит, 1973.

[1]

1. Оставивши две своје ћерчице у селу, дошла је била да станује, *последња* два дана, у једном кућерку покривеном трском ...(1, 12).
2. Кривоног и тежак, он је *тих последњих дана* опремао своје људе, јашући *цео дан* (1, 12). .
3. Већина беше млада, први пут одабрана за рат, али је било међу њима и оних што су, *последњих година*, ратовали на све стране (1, 23).
4. Сањаше је, у мукама, *скоро сваку ноћ* (1, 51).
5. *Једно јутро* запита девера, да ли му се брат не чини нагло остарео? (1, 57).
6. Но мада је *сваки дан* имала своје време за плач, за неколико дана стигла је да пропусти, кроз ту одају, пола Земуна (58).
7. *Дан и ноћ*, протицала је широка, устајала река, и у њој њена сен (1, 48).
8. *Тог дана*, Аранђел Исакович понуди брату своју кућу у Земуну и предложи му да жену и децу склони код њега (1, 58).
9. *Тог дана* је Вук Исакович прелазио с пуком, *цело преподне* преко једног уског брвна ... 81, 65).
10. Њима би, *ове јесени*, могло бити, тако лепо (3, 18).
11. *Сатима* је седео код ње, играјући се дететом, или псима, али гутајући очима њу (1, 52).
12. На дну његовог живота, *већ толико година*, као на дну реке по којој је путовао, било је то тело ... (1, 90).
13. Да није било Текелија, Турска би била трајала још *столећа* (2, 461).
14. Док су шајкаши дрешили конопце и газећи до паса воду, вичући, отискивали чамце од обале, дотле су неки промрзли бедници, најмљени да вуку чамце *цео дан, целу ноћ и још један дан*, узводу, већ почели да потежу ужад и да газе блато (1, 15).
15. Несрећа их је у Темишвару, *тог пролећа*, стигла неочекивано (2, 40).
16. А *то пролеће*, године 1752. дошло је у Темишвар нагло, без прекида, позних, мразева, који су познати у *пролеће те вароши* (2, 40–41).

17. Они то још нису знали, *тог пролећа*, и будили су се у Темишвару, као што су се будили некад у Србији као једна породица (2, 40).

18. При слабој светлости жика сад, он је виде онако збуњену од сна, и схвати да ће *овог јутра, при поласку*, са њом бити најтеже (1, 12).

19. Отимајући се, тако, њеним рукама ... једнако је, љубећи је сад, за растањак, у уста, понављао слатке речи, на које је била навикла у *првој години брака* (1, 16–17).

20. Меланхолијом која се претварала у ћутање, све упорније што је бивао старији, и он је, као и отац му, кога је *при свакој важнијој изреци* спомињао, мирно ишао у рат (1, 20).

21. Права и снажна, као што су анђели, високих колена, са крилом и грудима што су, *при сваком кораку*, дрхтале, она прође крај њега... (1, 50).

22. И косу меку и свилену, што је била почела да седи, није могла да заборави, ни румену горњу усну његову, што му се трзала, *при осмеху* (1, 73).

23. *При свом одласку* у Славонски хусарски пук, он је добио наређење од свог поочима Вука Исаковича да се ожени... (2, 51).

24. *У то време*, средином XVIII века, кад су турски ратови недавно били завршени, Исток је био одгурнут, далеко, од Беча (2, 273).

25. Честејши Исакович, враћајући се у Темишвар, *при крају августа* године 1752, био је задржан... (2, 368)

26. Исакович је приметио, већ *првог дана*, да га, по улицама, за време његових шетњи, жбири, прате (2, 440).

27. Не жели, каже, које кореспонденције, непотребите, с њим имјети, него нека дође, *под сумрачје*, у његову кућу ... (3, 8).

Овај избор примјера¹²⁴ ни издалека не илуструје све оно што се може наћи у *Сеобама* кад је посриједи временска употреба падежа са значењем истовремености. За ову прилику је то ипак довољно да се посвједочи и то богатство конструкција које употребљава Црњански и

¹²⁴ Цјеловити системи падежних конструкција за исказивање времена могу се наћи на једном мјесту у нашим граматикама, нпр. Стевановић 1991, Антонић 2005.

начин како он њих употребљава, да се потврди и пишчев стваралачки приступ овим синтаксичким јединицама. Често се за овакву временску одредбу користе именице у генитиву или акузативу са обавезним детерминатором (1–10). Међутим, одредба у примјеру седам другачија је: *дан и ноћ*. Ту нема детерминатора уз именице. Разлог томе је то што се именице с временским значењем јављају у координираној синтагми. Да је употребијелбена било која од те двије именице сама, морао би доћи и детерминатор, одредба. Узгред, ова реченица представља наслов поглавља. У примјеру девет у реченици се јављају двије временске опдредбе уз исти глагол: *тог дана* и *цело преподне*, једна у генитиву да исказе већу временску цјелину, друга у акузативу – да исказе дио те цјелине исказане гинитивом са детеримнатором. У примјеру четири временска одредба *сваку ноћ* говори да је радња исказана имперфектом у предикату конципована нереференцијално (в. Танасић 2005).

Синтагма *дан и ноћ* врши квантификацију, мјеру времена глаголске радње. Тако је и у примјерима 11–14. У првом примјеру квантификација се врши именицом у инструменталу, у примјеру дванаест у ту сврху употребијелбена је именица са квантификатором, у примјеру тринаест опет сама именица показује дужину трајања радње – то је онај случај кад Црњански скреће пажњу на заслугу Текелија и њихове српске војске у одбрани Европе од турских надирања. У четрнаестом приумјеру јављају се три падежне конструкције за исказивање дужине трајања једне радње: то *радници вуку узводно чамце!* У примјерима 18–26 јављају се предлошко-падежне конструкције за идентификацију времена у коме се врше радње исказане у реченици. Наведен је већи број примјера са глаголским именицама у временским одредбама, да се потврди чињеница да се такве именнице често јављају у овоме роману.

Овдје издвајам и примјер број десет ради илустрације реченог да Црњански придаје велики значај исказивању времена помоћу предлошко-падежних конструкција. Реченицу изговара госпожа Божич заустављајући Исаковича да остане с њом те јесени, да се не сели у Русију. А она већ раније наговјештава тај предлог за ову *јесен*. наиме, нешто раније, на стр. 16, Божичка зауставља капетана Исаковича: „Лето ће ускоро проћи, али је и *јесен* лепа у Вијени. Ако капетан хоће, само мало, њеној жељи да удовољи, могу јесен, лепо, у њеној кући провести“ (3,16). Онда, убјеђујући Исаковича поново обећава лијепу јесен: „Понавља да, мало, причекају, да је лето прошло, али да је и јесен, тако лепа, у Бечу. Божич ће отићи, Текла није у кући. Њима би, *ове јесени*, могло бити, тако лепо“. Види се да је именица *јесен* у фокусу већ прије него што је исказана у овој последњој реченици.

Већ је било ријечи о наслову другог поглавља друге књиге: *Несрећа их је тог пролећа, у Темишвару, стигла неочекивано*. На првој страници тог поглавља опет се јавља ова реченица: *Несрећа их је у Темишвару, тог пролећа, стигла неочекивано* (2, 40). Сад су *Темишвар* и *пролеће* замијенили мјеста, а запете су остале на своме мјесту, па је *пролеће* дошло између њих. На истој страници јављају се још двије реченице у којим су и *Темишвар* и *пролеће*. Прва: Они то још нису знали, *тог пролећа*, и будили су се у *Темишвару*, као што су се будили некад у Србији као једна породица (2, 40). Овдје је опет временска синтагма издвојена запетама. Писац нас задржава у времену о коме се догодила несрећа. Посљедња реченица гласи: *А то пролеће*, године 1752. дошло је у Темишвар нагло, без прекида, позних, мразева, који су познати у *пролеће те вароши* (2, 40–41). Ни у овој реченици није све обично. Запетом је раздвојено доста тога што се могло раздвојити. Именица *пролеће* сад нема запета око себе, али она ипак не може проћи незапажено. Необична је, несвакидашња одредба уз именицу *пролеће*: *пролеће те вароши*. Могли бисмо очекивати: *пролеће у тој вароши*, али овакву синтагму са посесивним генитивом именице *варош* уз именицу *пролеће* нисмо сусретали. Овдје се именичком конструкцијом са именицом *пролеће* не одређује конкретно *пролеће* у које тече радња, она је употребијелена нереференцијално (в. Танасић 1999). Интересантан је и посљедњи примјер међу наведеним. Ту се јавља позната временска конструкција под + акузатив, коју карактерише то да у њу улази врло мали број именица (в. Танасић 1997). Овдје је она наведена и због тога што је Црњански у тој конструкцији употребио именицу *сумрачје*, коју нисмо налазили на списку именица које долазе у ову конструкцију. Ради се о специфичној конструкцији у погледу могућности (малог) броја именица које долазе у њој, а Црњански је у њој, опет, употребио именицу *сумрачје*, која се ријетко јавља у тој конструкцији, али јој је ту мјесто свакако.

И временске реченице су у овом роману релативно честе. Оне више или мање показују однос Милоша Црњанског према реченици. Наравно, најчешће су оне у складу са основним законитостима српске зависносложене реченице. Али, у роману се могу наћи и примјери какве је тешко сусрести у дјелима других наших писаца.

У роману се често јављају и предлошко-падежне конструкције којим се одређује глаголом исказана радња, али не тако да она пада у одсјек времена који се таквом конструкцијом одређује, већ се глаголска радња врши прије или после тога одсјека. Овдје се неће детаљно описивати такве конструкције, него ће се навести један мањи број илустрације реченог ради.

[2]

1. Магловити врбаи испавају се још *од прошлог дана*, облаци се ковитлају све наниже (1, 9).
2. Тешка и пуна, лудо весела у тим месецима, она је *после порођаја* слабила и ружњала, постајала тиха, а окрутна према слугама и слушкињама (1, 12).
3. *Од раног јутра*, на хипотенузама и тангентама трга парадирани су ту шиљбоци фон Енгелсхофена ... (2, 41).
4. *После пригушеног вриска и лома*, нестајали су у помрчини, а растајали се после нежно, у љубави, испод плотова обраслих трњем, под којима је, низ брдо, жуборила вода (1, 27).
5. *По смрти очевој*, кад се на дуже састадоше, водио га је за собом као праву муку Божју (1, 50).
6. Он се, *после те вечери* код Божића, појавио, у свом трактиру, у глухо доба (3, 54).
7. *Пред поноћ*, када би око ње пошли чамци и запалиле се многе ватре, чинила се збиља лађа, веелика и застала у блату (1, 49).
8. Јер благородни мајор и предводителъ Славноско-подоунавског полка, Вук Исакович, завршио је дан у Печују, *пред полазак на бојиште*, тешко и зло, што остали нису знали (1, 42).
9. *Пред вече*, она се осети изнемогла од ишчекивања да се нешто необично догоди (1, 79).
10. *Уочи свог поласка*, онда, реши се да је посети, и да јој предложи да остави Божића...(3, 8).

Много тога што је речено о конструкцијама са значењем истовремености, могло би се наћи и у вези с овим предлошко-падежним конструкцијама. Готово да је свака радња исказана у овом роману везана за неко вријеме исказано предлошко-падежном конструкцијом.

Већ је напомињано да се уз један глагол може јавити и више оваквих временских одредаба. Нису оне увијек истозначне, да исказују истовременост или сукцесивност. У следећа два примјера јављају се такве неистозначне конструкције.

[3]

1. Агагијан одвезе Исаковича, *тога дана, пред вече*, код Божича (3,8).
2. Ови живи за које се бринуо, ова жена, а још више деца коју је волео, премештаху се *сваки час, из пролећа, у јесен, из лета, у зиму, из весеља, у плач, из дана, у ноћ* (1. 32).

Посебно је интересантан драги примјер гдје је дат цио низ временских падежних конструкција. Несумњиво да тим поступком писац даје реченици велику експресивност.

За роман *Сеобе* је карактеристично да писац тежи да сваку радњу временски одреди. Зато се предлошко-падежне конструкције с временским значењем јављају и да одреде радњу зависне временске клаузе, која и сама у сложеној реченици има функцију временске одредбе (о томе више у Танасић 2012, 145–156). За илустрацију таквих случајева навешћу само један примјер:

Тек кад *једно вече, у Цветној недељи*, наиђе кад се она купала, у изби са великом земљаном пећи, у којој се иначе пекао хлеб, и, помисли да уђе тамо, поче дрхтати, осетио је шта жели и шта чека (1: 54).

У овој сложеној реченици имамо три временске клаузе. Прва је – Тек кад *једно вече, у Цветној недељи*, наиђе. Како се види, она садржи и своје временску одредбу – *једно вече*, па још једну необично лијепу временску синтагму: *у Цветној недељи*. Оваквих реченица у *Сеобама* има доста; ова је издвојена да илуструје такав начин образовања реченице и да се још једном покаже да временске одредбе у виду предлошко-падежних конструкција често уносе у реченицу експресивност.

Све речено би се могло у најкраћем свести на следеће констатације. Анализа је показала да Црњански веома често уводи предлошко-падежне конструкције у своју реченицу. У роману се јавља изузетно велики број различитих конструкција с овим значењем. У дјелу се могу наћи многи примјери који говоре да се писац пажљиво односио према избору тих конструкцијама. Налазе се конструкције с именицама које се ријетко у таквој позицији јављају, такође, у неким случајевима писац уз именице користи необичне или ријетке атрибуте. Понекад се именица с временским значењем стављају у фокус, па тек онда, тако истакнуте, долазе у предлошко-падежној конструкцији. Све ово нам говори да се може поћи од било које реченичне позиције, од било ког реченичног члана, па да се сагледа реченица, њена посебност, приступ Милоша Црњанског реченици. А он је, несумњиво, нов, његов.

СЕОБЕ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ: НА ПУТУ ИЗМЕЂУ СТВАРНОГ И ЖЕЉЕНОГ

Велики роман *Сеобе* Милоша Црњанског настао је после Великог рата. И искуство из тог рата, у коме је сам писац учествовао, могло је усмјерити поглед овог писца на судбину његовог народа кроз историју. Она би се уз нужно упрошћавање могла свести и на ове две одреднице: сталне сеобе по невољи и стално ратовање, опет по невољи, често за туђи интерес. Зато су у овоме роману у центру српски војници и њихови официри на туђој земљи. Иза њих је њихов народ, сви су исте судбине. Оставили су испред Турака своју отаџбину. Онај ко их је примио, Беч, показало се – није их примио да би им обезбиједио нову отаџбину, већ да би ратовали за његове интересе: „Стога је за разумевање *Сеоба* свакако важно то што славонско-подунавски пук креће на далеки фронт из завичаја који му није прави завичај, и што се – после заузећа неких француских градова и склапања примирја – са рањенима и унакаженима десеткован враћа у завичај који му, опет, није прави завичај (Петковић 1996, 233). Срби као народ су овамо разапети између онога што се од њих тражи и онога за чиме они теже – између рата и потраге за новом отаџбином. Беч их шаље на запад у његове ратове („Морао је сваки час да иде онамо куда није хтео“ – *Сеобе* 1, 32), они би – видевши да нису нашли мјесто за себе – према истоку, у Русију, да тамо покушају да се смире, у новој отаџбини. Нужно се намеће питање може ли се у таквим приликама сачувати властити идентитет, појединачни и колективни, национални.

Тамо гдје су дошли, гдје им је Аустрија по царској милости уступила за боравиште славонско-сремске равнице, пуне мочвара, али мјесто добро за успостављање крајине према турској царевини, не буди нимало пријатан осјећај Вука Исаковича, једног од три главна јунака романа. Прве реченице у овом роману на то нас упућују: „Магловити врбаци испаравају се још од прошлог дана, облаци се ковитлају све наниже. Дубина, кроз коју протиче река, мутна је и непроходна. Земља је тамна, невидљива и кишовита“. – Тако започиње писац своју причу

о сеобама. И у таквом блату праве села Срби дошли из Србије – Старе Србије или из Шумадије, свеједно. И не заборављају своју стару отаџбину: „Иза плотова те куће, где се кроз дубоко блато товаре лађе, од јутра до мрака, склонио је Аранђел Исакович последњи остатак блага што га дотераше *са љубичастих падина Шаре и паињака крај Бистрице*“ (Сеобе 1, 48)¹²⁵ И није ово једини одсјај отаџбине у сјећањима и души јунака овога романа.

Сталне сеобе су се увукле у душу Срба, војника и официра. И то се провлачи кроз цио роман у различитим видовима представљања. Није ништа ново кад кажемо да наслови поглавља у овоме роману имају значајну функцију. Па и са становишта теме о којој овдје говоримо, то се показује занимљиво. На крају, највећи број наслова у овоме роману дат је у виду реченица. Зато бих овдје пажњу начас задржао на неким насловима; чини ми се разложним прво навести знаменити наслов првог поглавља у првој књизи „Бескрајни, плави круг. У њему, звезда“. А онда још директније, ако ово није било довољно, ни јасно: „Оде Вук Исакович, али за њим оде и Фрушка гора“, наслов четвртог поглавља у овој књизи (Сеобе 1, 66). Па опет „Одласци и сеобе, начинише их мутнима и пролазнима, као дим, после битака“ – наслов је петог поглавља (Сеобе 1, 90). У таквом једном наслову нашао се и овај лијепи град Темишвар: „Несрећа их је тог пролећа, у Темишвару, стигла изненада“ – наслов је другог поглавља у другој књизи романа, а несрећа је стигла ни мање ни више већ Исаковиче! Још рјечитији је наслов дванаестог поглавља исте те друге књиге „Остаће само гробови“. Па трећи наслов поглавља у трећој књизи. „Селе се, јадни, у Росију, а смеју се, и плачу“, јер – каже нам наслов шестог поглавља у трећој књизи „Сервија се отселитеја не может“, а роман се завршава поглављем чији је наслов „Сеобе се настављају вечно“. И сами наслови, ови наведени – и други, представљају сиже овога књижевног дјела, и кроз њих је писац дао слику свога свијета – наде, очекивања, тежње и разочарања његових јунака. Видјели смо како се писац већ на почетку великог романа осврће и на сеобу у Аустрију, а онда и на војничке походе, које су дужни да предузимају, по милости круне.

А зашто ратују: „После одмора у вароши Радкерсбургу, Исакович поче да их ломи вежбама, при ходу. Учио их је да трче са пиштољима у рукама и ножевима у зубима. Тако су пуцали, јурећи у гомили, у стабла дрвећа и ударали ножевима по грању, урлајући при том, у глас, у име Марије Терезије, отегнуто и у такту“ (Сеобе

¹²⁵ Служио сам се издањем: Милош Црњански, *Сеобе 1–3*, Нолит, Београд, 1973.

1, 94). „Није више био брижан, јер је био пресвиснуо од беса и очајања. Не само зато што су га у Печују онако вређали и мучили, већ и зато што му нису дали за потполковника, чему се, овако матор, свакако надао и што му *беше*, још у Варадину, *обећано*.“ (Сеобе 1, 97).

И у таквом стању, човјеку се помисао на селидбу, ма куда, сама јавља. Тако и Вуку Исаковичу: „Отићи некуд и живети безбрижно, одвести и њих да живе негде лако, пријатно, чинило се Вуку Исаковичу тако могуће. Негде је морало бити нешто светло, значајно, па треба отићи тамо. Видећи их доле [своје војнике – С. Т.], у трави, мрачне њине гомиле, како леже око кола, осветљене ватром, њему се чинило, наслоњеном на точак, да их треба одвести некуд даље. Заборавив на тренутак и где је и куд иду, заглаван у високе зидове стена, над којим се сјало небо сасвим бистро и сасвим бледоплаво, Вук Исакович се беше смирио, заједно с људима свога славонско-подунавског полка“ (Сеобе 1, 105–106). Узгред да кажемо да се и инфинитив у оваквим реченицама јавља и у функцији деагентивизације исказа¹²⁶.

На почетку рекосмо да све што сањају српски војници јесте вјера да постоји негдје неко мјесто гдје би и они могли наћи мир – то је све што и у моменту одмора сања на јави Вук Исакович док гледа своје уморне војнике. Вјерују да у том бескрајном небеском простору има и једна звијезда за њих. Исте мисли прате и другог, мање познатог Исаковича – Ђорђа, који хоће да иде, *сели*, у Русију; наслов првог поглавља четврте књиге гласи „Оде Исакович из царствујушче Вијене“, али препреку и њему на остварењу те идеје праве многи, па и жене. Књижевни критичар је поводом овог романа, и поводом разочарања народа и његових вођа у обећања аустријске круне, записао и сљедеће: „У *Сеобама* нам се, што није честа прилика, збиља пружа могућност да посматрамо важну али мало испитану особину прозног књижевног текста. Особину, наиме, која се повремено помиње а недовољно образлаже: да се склоп целог романеског текста тако рећи огледа у склопу својих делова. И обрнуто: да се по своме склопу сваки део огледа у целини. (...) Јер, на општем плану цео један народ, на ужем његових триста ратника послатих на Рајну, а на најужем сваки важнији лик понаособ узет, сви се они током развијања сижеа доводе без изузетка до једног истог: до открића сопствене немоћи и узалудности. На свим се плановима доспева у исту празнину, кад људски живот изгледа као сан и обмана. И као што

¹²⁶ „Генеративно посматрано, инфинитив није равноправни „дубински“ партнер реченице. Он настаје секундарно, управо као продукт реченице која се подвргава трансформационом процесу чији је циљ да уклони сваки прецизан податак о вршиоцу радње“ [Ивић 1972: 132].

се у бајци време не зауставља све док се не дође до срећног завршетка, тако се и сижејни часовник у *Сеобама* не зауставља све док се јунаци не суоче с празнином, ништавилом“ [Петковић: 233–234]. Заиста тако: „Морао је сваки час да иде онамо куда није хтео“ (Сеобе 1, 32).

У раду ће се разматрати како се тај свијет у роману језички представља, и то на нивоу синтаксе, реченице, како се писац служи језиком, на том плану, у стварању умјетничког свијета и односа у њему. Ако се неко књижевно дјело може разматрати и разумијевати узимајући у обзир начин на који се писац служио језиком, посебно синтаксом, онда је то свакако дјело Милоша Црњанског. Познато је да је Црњански свјесно и стваралачки прилазио реченици. Резултат тога његовог приступа је тај да у његовом дјелу налазимо другачију, дотад непознату у српској књижевности синтаксу.

Већ је запажено да Милош Црњански има посебан однос према језичкој страни књижевног дјела: на једној страни он је писац који последице Вукових реформи српског језика озбиљније користи црквенословенизме, на чему се у овоме раду не задржавамо, а на другој – то је однос према синтакси. Мора се рећи да је, истина првенствено у лингвистичким круговима, на реченицу Милоша Црњанског скренуо пажњу сарајевски професор академик Јован Вуковић у својим синтаксичко-стилистичким анализама још средином друге половине двадесетог вијека. У науци о књижевности у том погледу посебно је доста писао Вуковићев сарајевски ученик професор Новица Петковић, такође са одличним лингвистичким образовањем. На једном мјесту у својој књизи о књижевном дјелу овог писца Петковић пише: „У српској књижевности при крају XIX и почетком XX века улаган је осетан напор да се стабилизује синтакса. Особито је била важна израда сложеније, развијеније, а у исти мах и чвршће хипотаксе. Нема сумње да са синтаксичком дисциплином иде дисциплина мишљења; да са успостављеном хијерархијом односа у реченичним склоповима иде логички сређено излагање. У књижевној прози са тим иде прегледно урађен и у сразмери са целином развијен опис. На њему се, опет, темељи композиција целог приповедачевог дела. Стога, што се више тежи стабилизацији, уравнотеженим наративним формама, далеким од иновација и експеримената, у књижевности је на све већој цени синтаксичка норма, а на све мањој су њена нарушавања. С друге стране, разумљиво је што је Јован Скерлић могао, дигавши синтаксу високо на лествици вредности, тврдити да је она заправо 'геометрија мисли'. Разумљиво је такође што се Јован Дучић, који је у својој непрекорно складној путописној прози знатно унапредио и на виши

степен дигао синтаксичку вештину код нас, огорчено супротставио 20-тих година потпуно супротном развоју који је тих година био узео маха. Супротставио се, наиме, синтаксичкоме разграђивању које су онда предузимали авангардни писци 'модернисти', међу којима је и Црњански био“ [Петковић 1996: 186]. Знамо, Црњански је са својим пером улетео да разграђује синтаксу српског језика који је на размеђу вијекова био достигао висок ниво изграђености, посебно на плану синтаксе, тај језички израз познат је у науци као београдски стил, о коме су писали многи, а међу првима академик Александар Белић [Белић 1934; Белић 1940; Ивић 1998]. И не треба помислити да је наш писац некакав сањар, српски насилник у књижевности. Он је пратио кретања у њему савременом тренутку књижевности: „Већ немачки експресионисти усмеравају свој рушилачки полет на разграђивање канонске синтаксе; њихов је циљ нова синтакса ...“ [Петковић 1996: 179–180]. Дакле, већ је показано у нашој науци да је Црњански писац који је с посебном пажњом приступао синтакси, на једној страни, и да је у томе ишао укорак са дешавањима у европској књижевности, на другој страни. Он је рушио и градио – да би синтаксу уподобио потребама свога књижевног дјела. Све ово служи и као оправдање за наше занимање за реченицу у овоме роману М. Црњанског.

У овом раду нећемо се занимати том страном синтаксе, обратићемо пажњу на други план у синтакси – на то како писац користи одређене типове реченица. Циљ рада јесте да се покаже колико су у овоме роману присутне реченице које карактерише појава деагентивизације, анонимизације, а то су пасивне и имперсоналне реченичне структуре. Оне, због тих особина, могу да буду занимљиве за разматрање као једно од средстава која писац користи описујући сеобе српског народа и његових војника – њихово мјесто у аустријском царству, њихове наде, очекивања, положај, њихов властити доживљај тога положаја сагледан из њиховог виђења својих заслуга за Беч.

Навешћемо прво неколико пасивних реченица из *Сеоба*.

[1]

1. После кратког, збуњеног ћутања, што као језа прође кроз цео пук, падоше нове команде и пук остави оружје и *би одведен* у страну, из логора, да изврши казну и упамти ту ноћ крађа, непокорности, пијанки и блуда (Сеобе 1, 37).

2. (чуло се...) затим, како се прича да је њен муж, оберкапетан Вук Исакович, *одведен* из Печуја, везан, у Темишварску тврђаву (Сеобе 1, 59).

3. Певачи, што *беху истерани* на чело пука, умукоше (Сеобе 1, 92).
4. Страже су морале силом да их довлаче натраг, у логор, где су сваки дан *били батинани* (Сеобе 1, 230).
5. Сва крвава слава пука *беше* потпуно *заборављена*, а да је пук онолико изгинуо, било је сасвим безначајно (Сеобе 1, 231).
6. Већ скоро дома, на осечком мосту, Исакович тако *би ражљућен* још једном громопуцателно (Сеобе 1, 238).
7. Вели, они знају да су Расцијани, који су се из турске овамо пре шесет година доселили, *подељени били* у три војена округа: Сегедински, Арадски и Петроварадински (Сеобе 2, 22).
8. Њему је речено да *ће бити касирован* и да може ићи куд му је воља... (Сеобе 2, 25).
9. Има да *буду насељени* на спахијске „вармеђске“ земље и да раде као и остали сељаци... (Сеобе 2, 33)
10. Оних, везаних, тридесеторица војника *одведено је* у казамат, који је био крај бунара (Сеобе 2, 38).
11. *Одузета* им је застава, али су им они њихови црвени барјаци – јер су, веле, црквени – *остављени* (Сеобе 2, 38).
12. *Били су арестирани, истрапацирани, протеривани*, али ништа није помогло (Сеобе 3, 160).
13. Само *је било дато* наређење да се однесу у цркву (Сеобе 2, 38).
14. Био *је послат* у Темишвар да прими транспорт ухапшених сербских официра, који су се били уписали у списак руског ђенерала Шевича, за одселеније у Русију (Сеобе 2, 104).
15. Честњејши Исакович, враћајући се у Темишвар, при крају августа 1752, *био је задржан*, код форпоста, на хиљаду, две корака од капије принца Евенија Савојског (Сеобе 2, 368).
16. Тако *је ухапшен* неки росијски лајтант, за кога се онда нашло да је Риста Хрнич (Сеобе 2, 368).
17. Откад је то било почело, Трифун је, све чешће, ургирао да им *се дозволи* преселеније у Русију, али Темишвар никако није свршавао ту ствар... (Сеобе 2, 78).
18. *Пропуштани* су још само они који су већ раније били добили пашпорт (Сеобе 3, 151).

19. Не само зато што су га у Печују онако вређали и мучили, већ и зато што му нису дали за потполковника, чему се, овако матор, свакако надао и што му *беше*, још у Варадину, *обећано*.“ (Сеобе 1, 97).

20. *Ударен* од коња више колена, пре неки дан, кад је почео да скупља делове пука, још се буди ноћу од бола ... (Сеобе 1, 9).

21. Не смеју, без одобрења, да напусте земљу, на коју *се пресељавају* (Сеобе 2, 33).

22. Официр за одбрану, рекапитулирао је одбрану и молио само одлагање смртне казне, док *се* дезертер, Исакович, *не нађе*, и околности под којима је побегао *не објасне* (Сеобе 2, 105).

23. Све до јесени, по славонским селима, *није се чуло* ништа о онима што одоше на војну. Отишли су били, као да су нестали, некуд, у облаке (Сеобе 1, 211).

24. А *чула се*, на мукама, и сербска, срамотна, псовка, колико је на небу бесчислених звезда (Сеобе 3, 223).

25. Костјурин је то одбио, с тим да *се* папири *пошаљу* у Санкт-Петербург, на адрес генералпрокуратора Никите Јурјевича Трубецког, да *се затражи* мишљење, прво (Сеобе 3, 254).

Није потребно посебно доказивати да се из ове перспективе може долазити и до разумијевања књижевног дјела, то је, поводом дјела Милоша Црњанског, већ доказано, па се то овдје и наводи: „Свако књижевно дело има извесне особине које читалац лако запажа а тумач их не сме мимоилазити. Међу такве особине иде реченица (тип реченице) којом су *Сеобе* исприповедане. Она има тако необичан састав да већ сама по себи привлачи особиту пажњу. Стога у роману Милоша Црњанског синтакса у повишеном степену суделује у усмеравању читања, и у читаочевом разумевању текста. Познато је да синтаксичка уређеност говорног низа и иначе управља читањем; да нас, док читамо, носи 'струја мишљења реченице' (у фусноти: '*прве речи* неке реченице које смо разумели подстичу нас на развијање једне операције која *твори реченицу*, једне специјалне *струје мишљења*, у којој се развија реченица', вели Роман Ингарден ...)“ [Петковић 1996: 155]. „А, као што се зна, опис нужно, и у знатној мери, зависи од средстава описа. Поготову у уметности. Приказани свет у роману своја књижевна својства добрим делом добија отуда што изражајна средства којим се писац служи истичу једне а запостављају друге појединости у предмету (тематичи). Пишчева средства припадају природном људском језику; из тог голе-

мог репертоара он бира и уметнички 'упошљава' само један сразмерно мален део. Али њихов избор и њихова употреба нису слободни, и много мање зависе од слободне пишчеве воље него што би се на први поглед рекло“ (Петковић: 157–158). Ово је, поводом *Сеоба* показивано на другом својству реченице у роману: реду речи и парцелацијама; овдје се узима као полазна основа и код посматрања мјеста пасивних и појединих врста безличних реченица у роману. У нашем случају истиче се пацијенс, доводи се на прву позицију у реченици, а потискује на периферију реченице, још чешће, изван реченице – појам агенс.

Ако обратимо пажњу на реченице у наведеним примјерима, па још ако их посматрамо у контексту из ког су узете, неће нам бити тешко уочити да се и преко њих могу потврдити горњи наводи. Нека својства оваквих реченица се увијек код њиховог описа наводе. Прво, у позицију субјекта реченице не налази се појам који је на семантичком плану агенс, тј. онај који планира, изводи и контролише ток радње, како се у савременој литератури овај појам семантичког плана дефинише (Танасић 2012а). У ту позицију долази други актант, други учесник у ситуацији – пацијенс. У овим реченицама готово доследно су у тој позицији именовани јунаци који су *Срби* – Исакович и његови војници, или је нешто друго, што опет говори о неповољној позицији Срба – као у једанаестом примјеру, у коме је у позицији субјекта реченице са значењем пацијенса именица *застава*, њихово, српско, национално знамење. Тако и у примјеру пет: *Сва крвава слава пука беше* потпуно *заборављена* – све што је српско затире се, не цени се; неко други иза сцене обезвређује и вређа. Што се тиче агенса, он се повлачи на периферију реченичне структуре [Тополињска 1996: 6–7], некад, у српском језику чак често, иза кулиса [Падучева 2004]. Кад су посриједи пасивне рефлексивне реченице, у српском језику агенс је увијек не на периферији, већ иза кулиса. Е, сад само да се на часак вратимо ономе Ингарденовом: да се на основу прве речи у реченици разумије њен даљи ток. Дакле, наши јунаци нису ти који кроје судбину своју, они су доведени у позицију потчињених, оних који трпе одлуке и вољу другог, уз све своје ратне заслуге – не заборавља да каже Црњански. А тај агенс, који планира, покреће и контролише радње – он није Србин ни српскога рода ... или како каже Новица Петковић за главног јунака Вука Исаковича „Вођен туђом руком и за туђу корист“ (Петковић 1996: 233). Разлог за овакво разочарање Срба и одлучност да се селе илуструје и слједећи примјер: „Није више био брижан, јер је био пресвиснуо од беса и очајања. Не само зато што су га у Печују онако вређали и мучили, већ и зато што му нису дали за потполковника, чему се, овако матор, свакако надао и што му *беше*, још у Варадину, *обећано*.“ (Сеобе 1, 97).

Србима се дају лажна обећања, ни тако успешним њиховим официри-ма не даје се обећано. У овој реченици уз пасивну форму њену важан је и облик плусквамперфекта у предикату: поред тога што служи за исказивања претпрошле радње он има и компоненту која значи да њен резултат није актуелан јер је на неки начин поништен, дезактуелизован. Дакле, само изневјерена очекивања, погажена обећања. Само је стално ратовање у туђем интересу: „Ратујући годинама, он је био давно навикао да се вози у битку, тако, у колима, без смисла и без разлога, у неком неизбежном реду, по вољи туђој, крај земаља туђих“ (Сеобе 1, 96).

Тако је са другим Србима јунацима романа: и кад наређују, вође-ни су туђом руком. И овакве реченице са анонимизованим агенсом служе опису слике свијета у коме су се нашли Срби и односа према њима. Њима се дешавају многе непријатне ствари: тјерају се у рат за туђи интерес, сурово их кажњавају за учињене прекршаје на ратним походима, тјерају се да буду паори кад не ратују, а кад, дубоко повријеђени, разочарани и са изгубљеном надом, хоће да пођу да потраже другу отаџбину – у Русију, хапсе се. И све се то чини из далека, само им стижу непријатности, често не знају директног покретача тих акција, он је уопштен – то је државни апарат аустријског царства или, понекад, његови високи представници. Могу ти бечки невидљиви представници бити и ту, како је у наведеном примјеру седамнаест – у Темишвару, који „никако није свршавао ствар“ са дозволом за преселеније у Русију. Али зато јесте похапсио српске официре који су се ставили на списак за иселеније – примјер четрнаест. Па можда није случајно то што је средством којим се у српској реченици исказује агенс – конструкција генитива с предлогом *од*, означен и коњ који је ударио главног јунака у првом примјеру, што углавном не бива у српском језику, а ни савремене дефиниције агенса не обухватају појмове подобне овоме у тој функцији.

Дакле, измјена хијерархије у структури реченице какву обезбјеђује пасивна реченица [в. Тополињска 1996; Падучева 2004 и др.] – са позиције главног члана реченице помјера се именска ријеч која обиљежава актант агенс, а у ту позицију уводи се именска ријеч којом се означава актант пацијенс – уз у српском језику готово редовну деагентивизацију, јесу они моменти који су писцу диктирали или, боље рећи, омогућивали њихов избор за описе ових и сличних ситуација у његовом виђењу српских сеоба од Беча до Русије. Да овдје поновимо двије реченице из навођеног цитата Н. Петковића. „Приказани свет у роману своја књижевна својства добрим делом добија отуда што изражајна средства којим се писац служи истичу једне а запостављају

друге појединости у предмету (тематичи).“; „Стога у роману Милоша Црњанског синтакса у повишеном степену суделује у усмеравању читања, и у читаочевом разумевању текста.“ Ове, пасивне, реченице као да су кројене да би се њима описао положај и осјећања Срба који су се доселили у аустријско царство. Они се именују ријечима у позицији субјекта, који на семантичком плану означава пацијенса – Срби, главни јунаци, народ и војници, јесу у првом плану исказани у овим реченицама, истакнути, именовани ријечима у позицији синтаксичког субјекта, али они нису ту да се исказе њихово одлучивање о својој судбини, него их је писац истакао у њиховом страдању, разочарању, осјећању незаслуженог понижења, неуважавања – они *трпе* неправду сваке врсте. И све то зато што не желе да се одрекну свога имена, славе, сјећања на Србију, своје православне вјере. Не желе да се утопе у други народ и другу, туђу, вјеру. Јер „Неће више видети своју планинску Сервију“ – како гласи наслов седмог поглавља у другој књизи романа, али неће, не желе, ни по коју цијену, да је се одрекну. Зато: „Цео један народ био је жељан да напусти Европу, збуњен, увређен, раздражен, полудео, а задржан у неизвесности, *од оних дупета на Двору* – како је фелдмаршаллајтант барун фон Енгелсхофен саветнике дворске, тог времена, звао, и јавно, у *Темишвару*“ (Сеобе 3, 145 – истицање С. Т.). И навођени наслови појединих поглавља, и овај цитат из романа, а могло би се наћи још подоста сличних, и наведени примјери пасивних реченица – све то више него увјерљиво илуструје тврдњу како је Црњански користио пасивне реченице за своје представљање једног значењског слоја у роману: положаја Срба како га они сами доживљавају. А, опет, ови примјери пасивних реченица могу служити као погодан материјал за илустрацију представљања пасива као вида измјене хијерархијске структуре реченице у односу према активу.

Слично се понашају и неке безличне реченице, такозване обезличене реченице. Оне се од већине досад описиваних безличних реченица у српском језику разликују по томе што оне представљају такве ситуације / радње у чијој семантичкој структури обавезно учествује агенс, а који се никад у реченици не исказује за то резервисаним средством, увијек је иза кулиса, као што је у српском језику често и кад су посриједи пасивне реченице¹²⁷. И да видимо неколико таквих примјера:

¹²⁷ Такве су још у српском језику безличне партиципске, као што је: *Њему је речено да ће бити касирован и да може ићи куд му је воља...* (Сеобе 2, 25), које су тек недавно добиле потпунији опис – Танасић 2021.

[2]

1. У пуку *се прочу* да ће *се зимовати* у Оберпфалцу (Сеобе 1, 174).
2. Иначе *поверова се*, најпоследње, у целом полку да не иду на турке (Сеобе 1, 92)
3. Неко време још *ће се и причати* о њима сти, , о арестиранима, у доњем и горњем Срему. (Сеобе 2, 442).
4. *Лелекало се* од страха и жалости, што им не дају више ни да умиру заједно, већих деле и растављају (Сеобе 1, 211).
5. Тако је ухапшен неки росијски лајтант, за кога *се онда нашло* да је Риста Хрнич (Сеобе 2, 368).
6. *Чуло се* да је цео сребробогати Земун похрлио да је види на мртвачком одру, толико је то била лепа госпожа... (Сеобе 1, 214).
7. *Плакало се*, тако, у даљину уздишући што је погреб мртваца тако далеко, да *се не може доћи* до њега (Сеобе 1, 214).
8. Вишњевски рече Павлу да *се зна да се*, међу Србима, и у Бечу, *прича* о њему и његовом харему... (Сеобе 3, 85).
9. Пошавши, изненада, није знао, ни како *се иде*, ни куд *се иде*, до Токаја, и није имао, нигде, припремљена и пријављена преноћишта (Сеобе 3, 152).
10. Били су уплашени да их не стигне невреме, о коме *се причало*, да је, у Карпатима, страшно (Сеобе 3, 171).
11. Сваки дан *се чуло* да је царица дала велику своту злата, *чуло се* да им је додељена земља, да ће добити оружја, али све се свршавало на томе да им је дата росијска униформа, да се обуку, и гомила татарских, бесних, коња... (Сеобе 3, 300).
12. Чим Росија сазна, шта *се ради* са њима, Србима, у Темишварском Банату, све ће бити другачије него што је било (Сеобе 2, 118).
13. *Причаће се*, како то нису заслужили, јер су служили верно царицу, годинама, и гинули, рањавани, за царство (Сеобе 2, 442).

И у овим реченицама се на сличан начин, дакле као и у оним из претходне групе – пасивним, агенс потискује, разлика је што у њима нема и не може бити ни субјекта, који би био пацијенс. С друге стране, видимо да се у ситуацијама о којим се говори налазе и Срби, на неки начин њих се те ситуације тичу; у наведеним примјерима такво стање

је претежно – другачије је само у дванаестом примјеру. Агенс је опет анонимизован и уопштен. Они често не знају тачно, поуздано, однекуд нешто чују, нешто добијају једни од других, без информације од кога потиче. Понекад је агенс потпуно анонимизован. На исти начин је податак о агенсу замагљен кад је он уопштен, а треба га видјети међу јунацима романа Србима, њиховим породицама, женама, војницима или је анонимизован или уопштен, а треба га тражити негдје изван њихова национа, и тада је углавном тај анонимизовани агенс покретач неке по Србе непожељне ситуације / акције. Као што се и код пасивних реченица некада може на агенс индиректно указивати и унутар саме реченице, тако је могуће и кад се ради о овом типу безличних реченица. То се постиже избором истих средстава која се користе и при исказивању пасива – са трпним придјевом и оног у рефлексивним конструкцијама [в. Радовановић 1990; Танасић 2012; Танасић 2012а]. Овдје у том смислу, само ради илустрације, указујемо на прва два примјера, и осми, гдје се на агенс указује локативним конструкцијама. И тада је, како примјери показују, агенс уопштен, није посриједи појединац већ неки мање или више неодређени колектив. Анонимизација агенса се креће, дакле, од таквог посредног указивања на њега до потпуног уклањања података о агенсу.

И ове реченице, дакле, на нешто другачији начин, служе писцу да гради општу слику у свијету романа, као и положај његових јунака – од појединаца до колектива. Они се опет представљају као учесници у одређеним ситуацијама / догађајима, али нису њихови субјекти, без обзира на то о каквој ситуацији је ријеч, значајнијој или мање значајној, о начину њихова живота или конкретним догађајима који се њих тичу, радњама које трпе (в. примјер дванаест). То је управо и главни мотив што они желе да се иселе из аустријског царства, коме су служили – бранећи границе од Турака, на југу, и ратујући за царицу, на западу. А ни то им није дозвољено, и због те своје одлуке, да се одселе, они се кажњавају. То најбоље, у најкраћем, представљено већ навођеном реченицом Милоша Црњанског: „Цео један народ био је жељан да напусти Европу, збуњен, увређен, раздражен, полудео, а задржан у неизвесности ...“

И на крају, у неколико ријечи према закључку. И резултати овога рада потврђују већ исказиване тврдње да се Милош Црњански с посебном пажњом односи према језичким средствима у стварању свијета умјетничког дјела; у ту сврху су се овај пут посматрала два типа реченица – пасивне и обезличене реченице. Те реченице су по својим својствима ишле наруку писцу у сликању положаја Срба који су из своје

отаџбине пред Турцима избјегли у Аустрију. Поред тога што нису прежалили своју отаџбину, у новој држави нису нашли мјесто за спокојан и достојанствен живот гдје би могли савити ново гнијездо, створити нови завичај макар и сличан оном у Шумадији или испод плаве Шаре. Општи називник њиховог доживљаја тога новог свијета може се свести на неколико ријечи: збуњеност, увријеђеност, неизвијесност, немогућност очувања своје вјере и националне самобитности. У духу данашњег времена, то би се рекло – немогућност очувања националног идентитета. Срби, који су на челу у ратним походима, у миру бивају скрајнути на маргине у друштву: „Јер, на општем плану цео један народ, на ужем његових триста ратника послатих на Рајну, а на најужем сваки важнији лик понаособ узет, сви се они током развијања сижеа доводе без изузетка до једног истога: до открића сопствене немоћи и узалудности. На свим се плановима доспева у исту празнину, кад људски живот изгледа као сан и обмана. И као што се у бајци време не зауставља све док се не дође до срећног завршетка, тако се и сижејни часовник у *Сеобама* не зауставља све док се јунаци не суоче с празнином, ништавилом“ [Петковић: 233–234].

На самом крају, одавно је уочено, показано и доказано колики значај Милош Црњански придаје синтакси и реченици у своме стварању. Отпори и противљења односу овога писца према реченици који су се чули од његових савременика са протицањем времена све мање се чине увјерљивим и, посебно, оправданим. И овај рад представља нови мали прилог потврди већ изречених констатација да је Црњански у своме књижевном стварању посебну пажњу посвећивао синтакси, реченици. И ове врсте реченица које су разматране у раду, и које досад нису на себе скретале пажњу, представљају елеменат пишчеве умјетничке творевине. Јер, истиче Новица Петковић, у овом роману можемо посматрати важну особину, „која се повремено помиње а недовољно образлаже: да се склоп целог романеског текста огледа у склопу својих делова. И обрнуто: да се по своме склопу сваки део огледа у целини“ (Петковић 1996, 233). Видимо, реченица је, и све у њој што је чини реченицом Милоша Црњанског, значајно послужила писцу да нам прикаже своје јунаке – заустављене на путу између стварног и жељеног.

Литература

- Антонић, Ивана. „Темпорална клауза стандардног српског језика у дијахроној перспективи”. У: Живот и дело академика Павла Ивића. Суботица – Нови Сад – Београд, 2004, 413–420.
- Антонић, Ивана. „Синтакса и семантика падежа”. У: Предраг Пипер (ур.) Синтакса савременога српског језика. Проста реченица. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица Српска, 2005, 119–300.
- Антонић, Ивана. Временски односи у језику Андрићеве наратије. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2022.
- Апресјан, Јуриј Д. „Многоактантни предикати”. У: Срето Танасић (ур.) Граматика и лексика у словенским језицима. Нови Сад – Београд, 2011, 13–31.
- Бахтин, Михаил (В. Н. Волошинов). Марксизам и филозофија језика. Београд: Нолит, 1980.
- Белић, Александар. „Београдски стил”. Наш језик 2. Београд, 1934, 193–200.
- Белић, Александар. „Београд и књижевни језик”. Наш језик 7/7. Београд, 1940, 193–196.
- Белић, Александар. О различитим питањима савременог језика. Београд, 1999, 613–615.
- Белић, Александар. Општа лингвистика. О језичкој природи и језичком развоју, књига I. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
- Белић, Александар. „Поводом покретања овог часописа”. У: А. Белић. О различитим питањима савременог језика. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 676–678.
- Белић, Александар. О различитим питањима савременог језика. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.
- Будагов, Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? Москва: Наука, 1977. (Српски превод: Развој и усавршавање језика, Сарајево: Свјетлост, 1981).
- Васильева, Е. П. «Препозитивно-постпозитивный ввод прямой речи в русском языке». Slavica slovaca, Роџ. 7/3. Братислава, 1972, 256–268.
- Васильева, Е. П. «Лексико-стилистическая характеристика ядра ввода конструкций с прямой речью». Slavica slovaca 10, Братислава, 1975, 251–266.
- Васильева, Е. П. «Лексико-семантическая характеристика глагольно-

- го ядра ввода конструкций с косвенной речью в словацком языке в сопоставлении с русским языком». *Slavica slovaca* 20/3, Братислава, 1985, 236–255.
- Гортан-Премк, Даринка. „Типови и врсте речи”. *Јужнословенски филолог* 1, Београд, 1994, 117–128.
- Дучић, Јован. „Петар Кочић”. У: Кочић, Петар. *Мрачајски прото*. Београд: Политика, 2005, 5–21.
- Ђуркин, Веселина. Принципи настанка сложених везника и њихова функционалност дистрибуција у српском језику. Докторска дисертација. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу, 2013 (Објављено под насловом: Сложени везници у српском језику. Београд: Јасен, 2018).
- Зуковић, Љубомир. „На трагу Вука Караџића”. У: Петар Кочић данас. Бања Лука: АНУРС, Одјелјење књижевности и умјетности, Књига 6, 2009, 289–296.
- Ивић, Милка. „Из проблематике падежних временских конструкција”. *Јужнословенски филолог* 21, Београд, 1955–1956, 165–214.
- Ивић, Милка. „Српскохрватски падежни облици обавезно праћени одредбом као помоћним морфолошким знаком”. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, Књ. 4, 1959, 151–163.
- Ивић, Милка. „Проблематика српскохрватског инфинитива”. *Зборник за филологију и лингвистику*, Нови Сад: Матица српска 1972, 115–138.
- Ивић, Милка. „Још о декомпоновању предиката”. *Јужнословенски филолог* XLIV, 1988, 1–5.
- Ивић, Милка. „О разликовању начелног од конкретног саопштавања”. *Глас САНУ CCCLII*, 1989, књ. 13, 1–6.
- Ивић, Милка. „О смислу елипсе глаголског *се*”. *Јужнословенски филолог* 53, 1997, 29–33.
- Ивић, Милка. „О модификатору „улоге“ АГЕНС”. *Јужнословенски филолог* LVI/1–2, 2000, 463–467.
- Ивић, Павле. *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад, 1998.
- Князев, Ю. П. Выражение повторяемости действия в русском и других славянских языках. В: Храковский 1989 (ред.), 132–144.
- Ковачевић, Милош. „Диференцијација партикула и хомоформних (дијелова) везника”. У: *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд – Србиње, 1998, 246–257.
- Ковачевић, Милош. „О једном експресивном типу с временским значењем у наративном дискурсу”. У: *Граматичке и стилистичке теме*. Бања Лука, 2003, 141–174.
- Ковачевић, Милош. „Пунозначна и копулативна употреба глагола *бити*”. *Српски језик* 10/1–2, 2005, 2011–233.
- Ковачевић, Милош. О језику и стилу Радослава Братића. У: Ковачевић, Милош. *Списи о стилу и језику*. Бања Лука, 2006, 9–52.

- Ковачевић, Милош. „Сложене реченице с везницима на почетку и зависне и главне клаузе”. Научни састанак слависта у Вукове дане 37/1, 2008, 61–74.
- Ковачевић, Милош. „Сложене реченице с везницима на почетку и зависне и главне клаузе”. У: Огледи из српске синтаксе. Београд, 2009, 63–86.
- Ковачевић, Милош. „Сложена реченица с временском зависном клаузом у значењу постериорности”. Српски језик XV/1–2, 2010, 77–103.
- Ковачевић, Милош. „О изоморфности једног типа временских реченица и поредбених реченица за неједнакост”. У: Граматичка питања српског језика. Београд: Јасен, 2011, 175–186.
- Ковачевић, Милош. „Типови говора у Причањима Вука Дојчевића”. Годишњак за српски језик и књижевност XXIV, бр. 11, Филозофски факултет у Нишу, 2011, 27–37.
- Ковачевић, Милош. „О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора”. Српски језик XVII, 2012, 13–38.
- Ковачевић, Милош. „О терминосистему туђег говора”. У: Лингвистика као србистика. Филозофски факултет Пале, 2013, 67–99.
- Ковачевић, Милош. „Актуелност Кочићеве борбе за српски језик”. У: Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске. Књижевни класици Републике Српске: Кочић и Ћопић, Пале, 2013.
- Кочић, Петар. „За српски језик”. Отаџбина, 2012 (Овдје према Кочић, Петар. Целокупна дела, књига друга. Београд: Народна просвета, без године издања, пре другог светског рата).
- Марић, Биљана. „Употреба девербативних и деадјективних именица као допуна одређених типова предиката”. У: Срето Танасић (ур.). Граматика и лексика у словенским језицима. Нови Сад – Београд, 2011, 435–445.
- Марић, Биљана. „Синтаксичка деривација: мост између творбе речи и синтаксе”. У: Рајна Драгићевић (ур.). Творба речи и њени ресурси у словенским језицима. Београд, 2012, 623–635.
- Матовић, Весна. „Идеје монументализма у књижевном делу Петра Кочића”. У: Петар Кочић данас. Бања Лука: АНУРС, Одјељење књижевности и умјетности, Књига 6, 2009, 37–55.
- Миличевић, Давор. „Ко то тамо прича”. У: Петар Кочић данас. Бања Лука: АНУРС, Одјељење књижевности и умјетности, Књига 6, 2009, 225–238.
- Милошевић, Ксенија. „Неки аспекти семантичког односа конструкција пасивне (са трпним придјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику”. Књижевни језик 1/3–4, Сарајево, 1972, 63–86.
- Милошевић, Ксенија. „Један функционално неиздиференцирани/комбиновани тип односа у сложеној реченици у српскохрватском језику”. Македонски јазик 22–23, Скопје, 1982, 465–478.

- Московљевић, Јасмина. „Структурни односи у реченицама са директним говором и класе глагола уз које се јавља”. Српски језик I, 1–2, 1996, 444–455.
- Новаковић, Јелена Р. „Француска путописна литература у Андрићевим записима”. Научни састанак слависта у Вукове дане 41/2, 2012, 671–682.
- Падучева, Е. В. Динамическије модели в семантике лексики. Москва, 2004.
- Падучева, Елена В. «К семантике видо-временных форм глагола в повествовательном тексте». В: *Tekst w kontekście*. Вроцлав – Варшава – Краков, 1990, 215–221.
- Падучева, Е. В. Семантические исследования. Москва, 1996.
- Пипер, Предраг. „Аналитички глаголски изрази и декомпоновани предикати типа ’изразити захвалност’”. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 42, 1999, 37–43.
- Петковић, Новица. Два српска романа. Студије о Нечистој крви и Сеобама. Београд: Народна књига, 1988.
- Петковић, Новица. „О типовима приповедања”. У: Новица Петковић. Огледи из српске поетике. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990.
- Петковић, Новица. Лирске епифаније Милоша Црњанског. Београд: СКЗ, 1996.
- Пипер, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић и Бранко Тошовић. Синтакса савременог српског језика. Проста реченица. У редакцији Милке Ивић, Београд – Нови Сад 2005.
- Пипер, Предраг. „Персоналност”. У: Пипер, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић и Бранко Тошовић. Синтакса савременог српског језика. Проста реченица. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица Српска, 2005, 592–607.
- Пипер, Предраг и Иван Клајн. Нормативна граматика српског језика. Нови Сад, 2014.
- Радовановић, Милорад. „Реченице с анонимним агенсом у језику Љубомира Недића”. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 14/1, 1971, 181–190.
- Радовановић, Милорад. „Декомпоновање предиката (на примерима из српскохрватског језика)”. Јужнословенски филолог XXXIII, 1977, 53–80.
- Радовановић, Милорад. „Именица у функцији кондензатора”. Зборник за филологију и лингвистику XX/1–2, 63–144; XX/3–4, Нови Сад, 1978, 81–160.
- Радовановић, Милорад. Списи из синтаксе и семантике. Сремски Карловци – Нови Сад, 1990.

- Радовановић, Милорад (ур.). Српски језик на крају века. Београд, 1996.
- Радовановић, Милорад. „О декомпоновању уопште”. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 45/1–2, 2002; (овдје према Радовановић 2007, 145–154).
- Радовановић, Милорад. Стари и нови списи. Огледи о језику и уму. Сремски Карловци – Нови Сад, 2007.
- Радовановић, Милорад. „Како именица кондензује реченични садржај?” У: Радовановић, Милорад. Стари и нови списи. Сремски Карловци – Нови Сад, 2007, 27–49.
- Радовановић, Милорад. „Шта су то номинализације?” У: Радовановић, Милорад. Стари и нови списи. Сремски Карловци – Нови Сад, 2007, 78–90.
- Радовановић, Милорад. „О именичком стилу у језику и уму”. У: Радовановић, Милорад. Стари и нови списи. Сремски Карловци – Нови Сад, 7–26.
- Радовановић, Милорад. „Значење речи и тумачење номинализованих исказа”. У: Радовановић, Милорад. Стари и нови списи. Сремски Карловци – Нови Сад, 91–96.
- Реметић, Слободан. „Језик у Босни и Херцеговини у Кочићевом и нашем времену”. У: Петар Кочић данас. Бања Лука: АНУРС, Одјељење књижевности и умјетности, Књига 6, 2009, 417–442.
- Речник српскога језика (уред. Мирослав Николић). Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. 4. Београд: САНУ, 1966.
- Ром, Бранислава. „Употреба падежа у језику Иве Ћипика”. Прилози проучавању језика 3, 1969, 267–302.
- Симић, Радоје и Јелена Јовановић. Српска синтакса, I – II. Београд, 2002.
- Станојчић, Живојин. „Морфологија, синтакса и фразеологија”. У: Милорад Радовановић (ур.). Српски језик на крају века. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник, 1996, 111–141.
- Станојчић, Живојин С. Граматика српског књижевног језика. Београд, 2010.
- Станојчић, Живојин и Љубомир Поповић. Граматика српскога језика. Београд, 2005.
- Стевановић, Михаило. Савремени српскохрватски језик 2. Синтакса. Београд: Научна књига, 1991.
- Стојановић, Љубомир. „О значењу и употреби глаголских облика у реченицама”. Јужнословенски филолог 2, 1921, 187–221.
- Стојисављевић [Влајисављевић], Мирјана. Функција ономастичких јединица у романима Бранка Ћопића. Докторска дисертација. Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци. 2003.
- Танасић, Срето. „Реченица као сигнал нереференцијалности глаголске радње”. Књижевни језик 15/2, Сарајево, 1986, 177–181.

- Танасић, Срето. „О дијалогу у књижевноумјетничком стилу”. *Književni jezik* 16/3–4, Сарајево, 1987, 251–257.
- Танасић, Срето. „Из проблематике безличних реченица: реченице с глаголом *имати*”. *Зборник Матице српске за славистику* 71–72, 2007, 319–328.
- Танасић, Срето. „Декомпоновање глагола и структура просте реченице”. *Јужнословенски филолог* LI, 1995, 157–166.
- Танасић, Срето. *Презент у савременом српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1996.
- Танасић, Срето. „Декомпоновање глагола у књижевноумјетничком стилу”. *Stylistyka*, Варшава – Ополе – Краков, 1996, 305–312.
- Танасић, Срето. „Конструкција под + акузатив с временским значењем”. *Наш језик* 37/1–2, 1997, 38–43.
- Танасић, Срето. „Временска употреба конструкција на + акузатив и у + акузатив са именицама које значе годишња доба”. *Наш језик* 33/1–2, 1999, 15–23.
- Танасић, Срето. „Синтакса глагола”. У: Пипер, П., И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић и Б. Тошовић. *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005, 345–476.
- Танасић, Срето. „Опозиција референцијалност/нереференцијалност и пасивна дијатеза”. У: *Синтаксичке теме*. Београд: Београдска књига, 2005, 95–101.
- Танасић, Срето. „Глагол између реченице и рјечника”. У: *Синтаксичке теме*. Београд, 2005, 110–127.
- Танасић, Срето. *Синтаксичке теме. Друго измијењено и допуњено издање*. Београд: Београдска књига, 2009.
- Танасић, Срето. „Исказивање агенса уз девербативне именице”. У: Танасић, Срето. *Синтаксичке теме*. Београд, 2009, 157–166.
- Танасић, Срето. „Временска одредба зависне временске реченице у савременом српском језику”. *Јужнословенски филолог* LXV, 2009, 109–119.
- Танасић, Срето. „Међуоднос пишевог језика и језика јунака у дијалошком дискурсу Кочићевих приповједака”. У: Петар Кочић данас. Бања Лука: АНУРС, 2009, 443–461.
- Танасић, Срето. „Представљање субјекта и објекта при номинализацији”. *Јужнословенски филолог* LXVII, 2010, 465–480.
- Танасић, Срето. „Везничка и прилошка употреба спојева *тек што, само што, таман што*”. У: *Граматика и лексика у словенским језицима*. Нови Сад – Београд, 2011, 567–573.
- Танасић, Срето. „Језичко стваралаштво у прози Милоша Црњанског”. У: Матовић, Весна и Миодраг Матицки (ур.) *Творци српског књижевног језика*, Београд: Вукова задужбина и Институт за књижевност и уметност, 2011, 221–230.

- Танасић, Срето. „Временска одредба зависне временске реченице”. Јужнословенски филолог LXV, 2009, 109–119.
- Танасић, Срето. „Међуоднос рефлексивне пасивне и обезличене реченице”. У: Из синтаксе српске реченице. Београд: Београдска књига, Институт за српски језик САНУ, 2012, 60–72.
- Танасић, Срето. „Безличне реченице с уопштеним агенсом”. У: Из синтаксе српске реченице, Београд, 2012, 17–34.
- Танасић, Срето. „Агенс у пасивним реченицама”. Јужнословенски филолог 68, 2012, 71–90.
- Танасић, Срето. „Слагање везника и партикула у координираним конструкцијама”. Зборник Матице српске за славистику 83, 2013, 229–241.
- Танасић, Срето. „Временско и узрочно значење везника *пошто* у савременом српском језику”. Јужнословенски филолог LXIX, 2013, 319–334.
- Танасић, Срето. Синтакса пасива у савременом српском језику. Београд: Београдска књига и Институт за српски језик САНУ, 2014.
- Танасић, Срето. „Безличне партиципске реченице у српском језику”. У: Српска славистика. Том I. Језик, Радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта. Београд, 2018, 407–423.
- Танасић, Срето З. Прилози синтакси српског језика. Источно Сарајево, 2021.
- Танасић, Срето З. Кратак увод у синтаксу глагола у српском језику. У: Танасић, Срето З. Прилози синтакси српског језика. Источно Сарајево, 2021, 7–38.
- Тешановић, Драго. Творбене категорије и поткатегорије у језику Бранка Ћопића. Бања Лука: Филозофски факултет, 2003.
- Тополињска, Зузана. „«Падеж» и «глаголски род» – две стратегије граматикализације односа између «предиката» и његових «аргумента»”. Јужнословенски филолог XLII, 1996, Београд, 1–9.
- Тошовић, Бранко. „Стилизација”. Књижевна историја 12 (45), 1979, 91–127.
- Тошовић, Бранко. Функционални стилови. Београд, 2002.
- Храковский, В. С. Категория залога. Материалы конференции. Ленинград, 1970.
- Успенски, А. Поетика композиције. Семиотика иконе. Београд: Нолит, 1979. (превео с руског Новица Петковић)
- Фекете, Егон. „Зашто након, а не после”. У: Језичке доумице: новије и старије, Београд, 2006, 129–131.
- Хациефендић, Ремзија. „Глаголи говорења у ауторским ремаркама и управни говор”. *Književni jezik* 16/3–4, Сарајево, 1987, 172–180.
- Храковский, В. С. (ред.). Типология итеративных конструкций. Ленинград: Наука, 1989.
- Храковский, В. С. «Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация». В: Храковский 1989, 5–53.

- Храковский, В. С. «Диатезы и залогии (тридцать лет спустя)». В: Слово в тексте. Сборник статей к семидесятилетию академика Ю. Д. Апресяна, Москва, 2000, 466–474.
- Шведова, Н. Ю. и В. В. Лопатин (ред.). Краткая русская грамматика. Москва, 1985.
- Шипка, Милан. Језик Петра Кочића. Сарајево: Институт за језик, 1987.
- Antonić, Ivana. Vremenska rečenica. Sremski Karlovci – Novi Sad, 2001.
- Ivić, Milka. „Kategorija „Man-Sätze“ u slovenskim jezicima”. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. 7, 1963, 93–98.
- Ivić, Milka. Lingvistički ogledi. Beograd, 1983.
- Ivić, Milka. „Načini na koje slovenski glagol ovremenjuje ponavljanu radnju”. U: Ivić, Milka. Lingvistički ogledi. Beograd, 1983, 37–55.
- Ivić, Milka. „O srpskohrvatskim pogodbenim rečenicama”. U: Lingvistički ogledi. Beograd: XX vek, 1995.
- Kordić, Snježana. „Glagoli imati i biti”. U: Riječi na granici punoznačnosti. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, 143–174.
- Lešić, Zdenko. Jezik i književno djelo. Sarajevo, 1971.
- Corin, Andrew. „O синтакси егзистенцијалног *habere* (има) у српском језику”. Научни састанак у Вукове дане 26/2, 1997, 45–60.
- Moskovljević Popović, Jasmina. Ogledi o glagolskoj potkategorizaciji. Beograd: Čigoja, 2007.
- Mrazović, Pavica, Zora Vukadinović. Gramatika srpskog jezika za strance. Sremski Karlovci – Novi Sad, 2009.
- Piper, Predrag. Jezik i prostor. Beograd, 1997.
- Radovanović, Milorad. Imenica u funkciji kondenzatora. Novi Sad, 1978.
- Stanojčić, Živojin. Jezik i stil Iva Andrića. Funkcije sinonimskih odnosa. Beograd: Filološki fakultet, 1967.
- Tanasić, Sreto. Pasivne konstrukcije sa trpnim pridjevom u srpskohrvatskom jeziku (sintaksičko-semantička analiza). Radovi IX Instituta za jezik i književnost u Sarajevu. Sarajevo, 1982, 65–124.
- Šamić, Midhat. Istorijski izvori Travničke hronike Ive Andrića. Sarajevo, 1962.

Библиографски подаци о радовима

- Пасивне реченице у прози Иве Андрића. Српски језик, књижевност, умјетност 1, Пале, 2012, 93–101.
- Декомпоновање глагола у роману На Дрини ћуприја Иве Андрића. У: Тошовић, Бранко (ур.). *Andrićeva ćuprija*. Грач – Београд – Бања Лука: Institut für Slawistik der Karl-Franzes-Universität, Beogradska knjiga, NUB Republike Srpske, Svet knjige, 2013, 923–930.
- О реченичној кондензацији у Травничкој хроници Иве Андрића. Српски језик 18, Београд, 2013, 35–43.
- Безличне реченице у Травничкој хроници. У: Димитријевић, Бојана (ур.). *Наука и свет 3*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2013, 177–191.
- Простор и вријеме у приповијеткама Григорија Божовића. У: Маликовић, Драги (ур.). *Косово и Метохија 1912–2012*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2012, 751–762.
- Из проблематике временских реченица у прози Радослава Братића. У: Ковачевић, Милош (ур.). *Наука и традиција*. Посебна издања, књига 7, том 1. Пале: Филозофски факултет у Источном Сарајеву, 2013, 19–28.
- Конкретно и универзално у прози Радослава Братића. У: Ковачевић, Милош (ур.). *Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске III: Слика Босне и Херцеговине у дјелима писаца Републике Српске*. Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2014, 71–88.
- Вријеме у прози Јована Дучића: реченица с везником кад. У: Димитријевић, Бојана (ур.). *Зборник са Међународног научног скупа Наука и савремени универзитет*. Свет у књижевности – књижевност у свету, том 2. Ниш: Филозофски факултет, 2014, 171–179.
- Међуоднос пишевог језика и језика јунака у дијалошком дискурсу Кочићевих приповједака. У: Тутњевић, Станиша и Слободан Реметић (ур.). *Петар Кочић данас*, АНУРС Научни скупови, Књига XV, Одјељење књижевности и умјетности, Књига 6, Бања Лука: АНУРС, 2009, 443–461.

- Софка – живот у сјећањима. У: Денић, Сунчица (ур.). Нечиста крв Боре Станковића сто година после (1910–2010). Ниш: Универзитет у Нишу, Врање: Учитељски факултет у Врању, 2011, 230–238.
- Вријеме у прози Бранка Ћопића: падежне конструкције. Радови Филозофског факултета Пале, Филолошке науке 15/1, Пале 2013, 87–100.
- О исказивању момента изненадности у прози за дјецу Бранка Ћопића. У: Росић, Тиодор и Виолета Јовановић (ур.). Књижевност за децу у науци и настави. Посебна издања, књ. 18. Јагодина: Факултет педагошких наука, 2014, 61–69.
- О дијалогу у прози Бранка Ћопића: глаголи у уводним конструкцијама. Српски језик 20, 2015, 117–126,
- Вуковска линија у језику Кочићеве и Ћопићеве прозе. У: Ковачевић, Милош (ур.). Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске II, Пале 2013, 45–66.
- Употреба везника након што у језику српских писаца. У: Ковачевић, Милош (ур.). Значај српског језика и књижевности у очувању идентитета Републике Српске IV. Будућност српског језика и књижевности у Републици Српској и процеси (дез)интеграција. Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2015, 145–168.
- Вријеме у роману Време смрти Добрице Ћосића: изражавање појединачног и општег глаголским облицима. У: На темељима народних говора. Зборник радова посвећен проф. др Јордани Марковић поводом одласка у пензију, Ниш: Филозофски факултет, 2020, 665–677.
- Исказивање времена у Сеобама Милоша Црњанског. У: Радан, Михај (ур.). Српско језичко наслеђе на мултикултуралном простору. Темишвар, 2013, 240–249.
- Сеобе Милоша Црњанског: на путу између стварног и жељеног – један могући језички аспект. Исходишта 1. Темишвар – Ниш: Савез Срба у Румунији, Филозофски факултет, 2015, 417–428.

О АУТОРУ

Др Срето Танасић, дописни члан АНУРС, редовни професор Филозофског факултета у Нишу, научни савјетник Института за српски језик САНУ и његов директор од 2006. до 2016. године, рођен је у Подновљу, Добој. Завршио је Филозофски факултет у Сарајеву, Групу за српскохрватски језик и историју југословенских књижевности, и на истом факултету одбранио магистарски рад под називом „Пасивне конструкције у савременом српскохрватском језику и њихова семантичка анализа” и докторску дисертацију из синтаксе савременог српског језика: „Презент у савременом српскохрватском језику”. Једну школску годину предавао је српскохрватски језик у својству лектора на Универзитету „Ломоносов” у Москви.

Након избијања грађанског рата у Босни и Херцеговини, са породицом је 1992. године прешао у Београд. 1994. године запослио се у Институту за српски језик САНУ, а од 2006. до 2016. био је и његов директор. На Филозофском факултету у Нишу од 1993. године радио је као хонорарни наставник до 1. октобра 2016. прошавши звања од доцента до редовног професора. Од 1996. петнаест година био је и гостујући професор за савремени српски језик на Филозофском/Филолошком факултету у Бањој Луци. Октобра 2008. године и новембра 2013. држао је по позиву предавања из савременог српског језика на Универзитету „Ломоносов” у Москви.

Основно подручје занимања Срете Танасића јесу синтакса савременог српског језика, савремени српски стандардни језик и језичка култура, питања функционисања српског стандардног језика, те синтакса и лексика српских ијекавских говора. Библиографија Срете Танасића садржи око 300 јединица. Срето Танасић био је преко десет година руководио пројекта „Опис и стандардизација савременог српског језика”, који се реализовао у Институту за српски језик САНУ. Радови су му објављивани, поред Републике Србије, у Аустрији, Босни и Херцеговини и Републици Српској, Црној Гори, Бугарској, Пољској, Румунији, Русији и Сјеверној Македонији.

Срето Танасић је члан редакција часописа *Јужнословенски филолог*, *Славистика* и *Задужбина*, из Београда, часописа *Годишњак за језик и књижевност*, који издаје Филозофски факултет у Нишу, члан редакције часописа *Исходишта*, који издају Западни универзитет у Те-

мишвару и Филозофски факултет у Нишу, те члан редакције часописа *Хришћанска мисао* из Београда. Члан је редакције и главни уредник часописа за савремени српски језик и језичку културу *Наш језик*, који издаје Институт за српски језик САНУ. Уредио је више књига и зборника из области језика, такође је рецензирао велики број књига и зборника у земљи и иностранству. Сарадник је САНУ и АНУРС на изради Српског дијалектолошког атласа. С рефератом је учествовао на великом броју домаћих и међународних научних скупова, између осталог на 15. међународном конгресу слависта у Минску 2013. године и на 16. међународном конгресу слависта у Београду 2018. Био члан и(ли) предсједник организационих одбора домаћих и међународних научних скупова, између осталог и члан Програмског одбора 16. међународног конгреса слависта у Београду. Био члан више од четрдесет комисија за одбрану магистарских и докторских дисертација у Београду, Бањој Луци, Крагујевцу, Новом Саду и Источном Сарајеву, такође члан и(ли) предсједник великог броја комисија за изборе у научна и наставничка звања. Члан је и предсједник Одбора за језик при Одјељењу за књижевност и умјетност АНУРС, члан Комисије за језик и књижевност АНУРС за израду Енциклопедије Републике Српске, потпредсједник Славистичког друштва Србије и његов почасни члан. Стални је члан Матице српске у Новом Саду и члан њеног Одбора за књижевност и језик. У два мандата био члан Матичног научног одбора за језик и књижевност Министарства за науку Републике Србије. Члан је Одбора за награду „Павле и Милка Ивић”, члан Управног одбора Задужбине Иве Андрића, члан Вукове задужбине у Београду.

Проф. Танасић предсједник је Одбора за стандардизацију српског језика, предсједник његове Комисије за односе с јавношћу и решавање неодложних питања и члан Комисије за синтаксу у саставу тог одбора, највишег стручног тијела за српски језик, које су 1997. основале три академије наука и умјетности: САНУ, ЦАНУ и АНУРС, Институт за српски језик САНУ, Матица српска, Српска књижевна задруга и сви факултети из Србије, Републике Српске и Црне Горе на којим се студира српски језик, с циљем да окупља стручњаке и институције који се научно баве проучавањем српског језика ради језичког планирања које би водило адекватној језичкој политици, обезбјеђивању статуса српског језика и планирања проучавања српског језика које би водило и осавремењавању његове стандарднојезичке норме.

Срето Танасић је 15. марта 2022. именован за директора Института за језик и књижевност Академије наука и умјетности Републике Српске у Бањој Луци.

Главни уредник
проф. др Биљана Марић

Рецензенти
проф. др Бранко Тошовић
проф. др Драго Тешановић
проф. др Вучина Раичевић

Рачунарски прелом
Душко Ћосић

Издавач
Славистичко друштво Србије
Београд, Студентски трг 3

Штампа
Графичар

Тираж
150

Ова монографија објављена је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41:81
811.163.41'26

ТАНАСИЋ, Срето, 1949-

Огледи о језику српских писаца / Срето З. Танасић. -
Београд :

Славистичко друштво Србије, 2022 (Ужице : Графичар). -
225 стр. ; 21 cm

Тираж 150. - О аутору: стр. 224-225. - Напомене и
библиографске референце

уз текст. - Библиографија: стр. 214-223.

ISBN 978-86-7391-047-5

а) Српска књижевност -- Језик б) Српски језик, књижевни

COBISS.SR-ID 79921161

Књига Срета Танасића је добро структурирана, анализа је заснована на широкој текстуалној грађи различите врсте. Аутор вјешто влада прикупљеном грађом, спретно је обрађује, коментарише, а онда извлачи закључке. Књига представља значајан допринос тумачењу језика и стила српских писаца, идиоллингвистици и идиостилистици, анализи реченичког потенцијала књижевноумјетничког стила (његовој прозној врсти), синтаксичкој теорији и пракси па је топло препоручујем за објављивање.

Емеритус проф. др Бранко Тошовић
Универзитет у Грацу

Књига професора Срете Танасића представља допринос науци о српском језику, посебно синтакси. О многим питањима којим се аутор у књизи бави на језику српских писаца двадесетог вијека код нас је мало писано. Такав је језички феномен референцијалног и нереференцијалног представљања радње, што је практично проф. Танасић, с малим изузетком, у српску науку и увео. Такво је и његово разматрање о декомпоновању глагола у књижевноумјетничком стилу. Резултати до којих је аутор дошао анализирајући обимну грађу из српских писаца представљају допринос освјежавању и допуњавању норме српског језика.

Проф. др Драго Тешановић
Универзитет у Бањој Луци

Ова књига проф. др Срета Танасића садржи научно чврсто утемељене огледе, односно студије, и представља значајан допринос србистици, тачније, бољем увиду у књижевноуметнички стил уопште, осавремењивању и прецизирању језичких норми савременог српског књижевног/стандардног језика. Све радове одликује јасан стил излагања чињеница и извођења закључака, а на основу минуциозне анализе обимне језичке грађе прозних дела српских писаца. Књига је намењена, пре свега, научној јавности, студентима и наставницима српског језика и књижевности у нашим школама, као и широј културној јавности.

Проф. др Вучина Раичевић
Универзитет у Београду